

Hamis gulyás

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 44.

HAMIS GULYÁS

Új megközelítések a szocialista Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetéhez

SZERKESZTETTE ÉS LEKTORÁLTA: BORVENDÉG ZSUZSANNA

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2022

Nyelvi lektor: Ferenczi Gábor és Katona József Álmos

A kötet A külkereskedelmi lobbizás szerepe és működése a Kádár-rendszer idején című tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Címlapkép: Csavaripari Vállalat, Kádár János látogatása. 1982.
Fortepan.hu 41340

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

[HTTPS://DOI.ORG/10.53644/MKI.HG.2022](https://doi.org/10.53644/mki.hg.2022)

ISBN 978-615-6117-56-4

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7	
PILLANATKÉPEK A KOMMUNISTA KULTÚRPOLITIKA		
MINDENNAPJAIBÓL.....	11	
Szekér Nóra: Aki nincs ellenünk az velünk van?.....	13	
Vajda Barnabás: A kommunista Csehszlovákia mediális propagandájáról a hidegháború alatt.....	37	
Wirthné Diera Bernadett: Egyházi hálózatok versus állambiztonsági hálózatok.....	57	
A KÁDÁRI GAZDASÁGPOLITIKA EGYES DIMENZIÓI.....		83
Ö. Kovács József: Mindennapi valóság	85	
Borvendég Zsuzsanna: Cui prodest?.....	109	
Germuska Pál: Útfüggőség és szerkezetváltás	135	
A MODELLVÁLTÁS FELÉ KÖZELEDVE		159
Gulyás Martin: „Piacgazdaságot, de melyet?”	161	
Szegő Szilvia: Gulyáskommunizmustól a gulyáskapitalizmusig	193	
Giday András: Költségvetési hiány – magyar fogolyszindróma 1990 előtt.....	221	
A kötet szerzői	245	
Névmutató	247	

ELŐSZÓ

„Kádár unalmas, beszéljünk inkább az ötvenes évekről!” – kedvenc profeszszorom így kezdte az egyik doktori szemináriumot sok évvel ezelőtt. Valóban: a szovjet típusú diktatúra kiépítése és minden, ami ezzel együtt járt, majd a totális terror évei, '56 csodája és az azt követő dermesztő kijózanodás olyan kibeszéletlen és feldolgozatlan traumák sorozata volt, amely mellett eltörpült a „gulyáskommunizmus” kisszerű világa. Miről is beszélhettünk volna? A megalkuvásokról? A langyos sörös május elsejéről? Az „okosban” megépített hétfégi vityillókról? A panelrengeteg proliságba kényszerített miliójéről? Hofi „művészetéről”? Sokáig úgy tűnt, hogy az „ügynökügyeken” kívül nincs más nagy rejtély és feltárássra szoruló történet a szocializmus utolsó három évtizedében –, de tévedtünk. Ma már tudjuk, hogy a bennünk élő kép egy tudatosan előkészített manipuláció végterméke volt csupán. Készen kaptunk egy értelmezési keretet, amelyben gondosan kijelölték számunkra az elbeszélés formáit és korlátait. Nemcsak a narratívát tálták elénk, de észrevétlenül a gondolatainkba véstek olyan fogalmakat is, amelyek lehetetlenné tették a valóság leírását. Orwell 1984-e váteszi igazsággá vált: az újbeszél és a duplagondol öncenzúrája kényes finomságú műszerként igazította észlelésünket és véleményünket a hatalom elvárásaihoz, de arra talán Orwell sem gondolt, hogy ezek a szűrők három évtizeddel a totális rendszer bukása után is kiválóan fognak működni. A mai tankönyvek is terminus technicusként használják a „puha diktatúra” kifejezést, amely elfedi a kommunista hatalom változatlan keretrendszerét és eliminálja aényt, hogy az önkényuralom alapvetése nem változott a konszolidáció éveiben sem. A társadalom kezelése, az állambiztonsági módszerek, a hatalomtechnikai eszközök ugyan sokat csiszolódtak, de a diktatúra kérlelhetetlen maradt. Az 1956 után kibontakozó elnyomás olyan új világot teremtett, ahol nem voltak világosak a frontvonalak, nem lehetett pontosan tudni, ki az ellenség, így a lázadásból és szembenállásból eredő önbecsülést is megtagadták az egyéntől – a tradicionális közösségek bomlasztását pedig soha nem látott

profizmussal és következetességgel hajtották végre. A hatalom annyi gesztust sem gyakorolt, hogy engedje hősként elbukni az igazságért harcolókat. Nem kellett a mártírok és a példaképek. Alkuk voltak és kompromisszumok, amelyek akkor is beszennyezték a lelkiismeretet, ha valaki kívülálló próbált maradni. Valóban mindenki szem volt a láncban, sokkal inkább, mint az ötvenes években, ennek következményei pedig felmérhetetlenek. A Kádár-rendszer éveiben veszítettük el az erkölcsi zsinórmértéket, dobtuk szemétdombra avított kacatként nemzeti hagyományainkat, és cseréltük el évszázadok óta dacosan őrzött kurucos konokságunkat az „élni csak kell” (Hamvas Béla) megalkuvására. És a pártállam mindeközben asszisztált az ország fondorlatos kirablásához is. „Csupa csavaros kibúvó, csupa csalás.” – írta Csengey Dénes 1988-ban.

Ma már tudjuk, hogy a Kádár-rendszer unalmas biztosan nem volt, ahogy puha sem, és a „legvidámabb barakk” kifejezésből is csak a barakk használható. Hogy is lehetne vidámságról beszélni ott, ahol az alkoholizmus soha nem látott méreteket öltött, ahol az öngyilkosságok és a művi abortuszok száma szinte már halálkultuszt idézett, a depresszió pedig népbetegséggé vált!

Történetírásunk nagy adóssága, hogy a diktatúra szókészletét elhagyva, megfelelő távolságtartással és új kérdések megfogalmazásával kezdje vizsgálni az érett Kádár-rendszer működését, megfejtse a kibontakozó társadalmi és gazdasági válság belső és sokáig szemérmesen titkolt okait, hiszen enélkül nem érthetjük meg az átmenet éveit, ahogy nem reflektálhatunk a jelenünkre sem. Egy ilyen párbeszéd megindulását kezdeményezte a Magyarországtudó Intézet, amikor 2021 februárjában konferenciát szervezett *Hamis gulyás* címmel.

Az elhangzott kilenc előadás három tematikus egységbe rendeződött, amelyet jelen tanulmánykötet is követni kíván. Az első részben a kor társadalomtörténetének három különböző szegmensébe nyerhetünk betekintést. Szekér Nóra kivételes érzékenységgel szemlélteti az aczéli kultúrpolitika patikai mérlegen kimért játszmáit, az értelmiség felhasználásának kimódolt útjait. Wirthné Diera Bernadett a kommunista egyházüldözés hatvanas évekbeli megnyilvánulásait, a katolikus kisközösségek búvópatakszerű továbbélését mutatja be tanulmányában, míg Vajda Barnabás írása a trianoni határon túlra vezetve ábrázolja a csehszlovák sajtócenzúra – hazaihoz nagyon hasonló – működését és a felvidéki magyarság egyik lapjának felhasználását a kommunista propaganda céljaira.

A kötet második fejezete a kádári gazdaságpolitika néhány sajátosságára irányítja a figyelmet. A Kádár-rendszert övező legélesebb történeti viták ma talán az agrárpolitika megítélése körül folynak. Mivel a mezőgazdaság volt az egyetlen ágazat, ahol sikerként is értelmezhető eredményt tudott felmutatni a korabeli hatalom, így ezen a területen tartja magát leginkább a múlt rendszerben megfogalmazott értelmezési keret. Ö. Kovács József az „új gazdasági mechanizmusként” ismert liberalizációs kísérlet következményeiről fejt ki véleményét dolgozatában, megkérdőjelezve a hagyományos narratíva sikerközpontú értelmezését. Saját magam szintén az 1968-as mechanizmus kérdéskörére reflektálva, az annak elbuktatásában érdekelt külkereskedelmi érdekcsoport tevékenységét mutatom be. Germuska Pál arra keresi a választ, hogy valóban okozott-e útfüggőséget a magyar gazdaság számára az Európai Gazdasági Közösség protekcionista politikája, ez utóbbi vagy sokkal inkább a magyar gazdaságban szükséges szerkezetváltás elmaradása és a világpiacon változásokhoz alkalmazkodni képtelen politika vezetett exportképességünk erőteljes romlásához.

A harmadik és egyben befejező rész már átvezet minket a rendszerváltoztatás idejére. Gulyás Martin bemutatja tanulmányában a két nagy rendszerváltó párt, a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége gazdasági programjának főbb csomópontjait, míg Szegő Szilvia az eladósítás okainak és felelőseinek megnevezésére tesz figyelemreméltó kísérletet. A megszokott magyarázatoktól jelentősen eltérő és újszerű gondolatai nem egyszerűen a kutató, hanem a szemtanú tapasztalatait is hordozzák, ráadásul közgazdászként és nem történészként közelíti meg a témát, akárcsak a kötet utolsó írásának szerzője, Giday András. Az ő tanulmánya a költségvetési hiány kialakulásának részterületeit vizsgálja meg, a gazdaság különböző szegmenseinek állapotát jellemzi a modellváltást közvetlenül megelőző időszakban.

Ha kötetünk elolvasása után úgy érzi a tisztelt Olvasó, hogy több megválaszolatlan kérdése van a Kádár-rendszer megítélését illetően, mint előtte volt, munkánk elérte a célját. Kevésbé tisztázott problémákra kívántuk ráirányítani a figyelmet önkényes válogatás alapján, jelezve, hogy rengeteg munka vár még a kérdéses időszak feltárásával foglalkozó kutatókra. Az írások további vitára sarkallhatnak, egyes állítások a jövőbeni kutatások fényében újabb árnyalatot

kaphatnak. A tanulmányok szerkesztése közben magam is számos alkalommal gondolkodtam el a felmerülő ellentmondásokon, adott esetben kételkedve fogadva a levont következtetéseket, hiszen például a pénzügyi stabilitás megteremtésének szakmai fogásai közgazdasági szempontból elismerésre méltók lehetnek, ugyanakkor a politikai és erkölcsi felelősség kérdése megkerülhetetlenül felmerül a különböző gazdasági visszaélések támogatása és elfedése miatt ugyanannál a személynél. A történelem alakítóinak és az egyes eseményeknek a megítélése soha nem fekete-fehér, különösen igaz ez arra az időszakra, amelyet ebben a kötetben jártunk körül. Ezeknek a tónusoknak a mélyebb megértése vezethet el minket addig, hogy egyszer végre megvonhassuk a Kádár-kor egyenlegét, de addig még sok a teendőnk.

Borvendég Zsuzsanna

„A szellemi hatalom egyik legfőbb forrása a fizikai hatalomnak.”

(Kornis Gyula)

**PILLANATKÉPEK A
KOMMUNISTA KULTÚRPOLITIKA
MINDENNAPJAIBÓL**

SZEKÉR NÓRA

AKI NINCS ELLENÜNK AZ VELÜNK VAN?

A kádári diktatúra értelmiségpolitikája

„Óriási erénye volt ennek az országnak a többihez képest [...] a nem politizálás szabadsága, hogy nem volt kötelező a politikai hitvallás, amit joggal tartottak fordulatnak.”¹
(Aczél György)

KIVONAT: A tanulmány érzékeltetni kívánja, hogy a Kádár-rendszer milyen mértékben működött a diktatúra mechanizmusai szerint, még ha a nyílt megfélemlítés korszaka után a hatalomgyakorlás konszolidációra épülő módozata a társadalom számára megkönnyebbülést és élhetőbb életet jelentett is. Továbbra is a szovjet megszállás ténye, az állampárt korlátlan hatalma, az állambiztonság jelenléte biztosította a rendszer alapjait és a hatalom által meghirdetett „szövetségi politika” a társadalom kiszolgáltatottságára épült. A rendszer a konszolidációját nagy részben az értelmiségi politikájára építette, amelynek fő teoretikusa Aczél György volt. Ő elsősorban nem meggyőződéses híveket kívánt toborozni, hanem a rendszerrel szemben álló értelmiségieket így vagy úgy a befolyási körébe vonni: „szövetségbe csalni” a „másként gondolkodókat”. Aczél a magánéletig hatoló,

1 Vámos Miklós beszélgetése Aczél Györggyel 1991 nyarán. https://www.youtube.com/watch?v=85fe_KliGwU&t=2706s; a letöltés időpontja: 2021. augusztus. 18.

szívességeket kialakítani igyekvő viszonyrendszert alakított ki a hatalom és az értelmiség között a „partneri” kapcsolat illúzióját keltve, de a valódi döntéshelyzet, a politikai életbe való beleszólás lehetősége, a fontos társadalmi és nemzeti sorskérdések napirenden tartása nem volt adott a kommunista ideológiát el nem fogadók táborának. Ahogy azt Aczél György megfogalmazta, a politizálás szabadságát ugyan nem biztosították, de megadták a nem politizálás szabadságát. Vagyis a rendszer az ellenzékével nem konfrontálódásra törekedett, hanem arra, hogy semlegesítse és így kirekessze őket a valódi közéleti-politikai szerepvállalásból.

KULCSSZAVAK: kultúrpolitika, 3T, konszolidáció, szövetségi politika, kegygazdálkodás

Konszolidáció és szövetségi politika

„Van a konzervativizmusnak egy [...] nem megvetendő rétege, [...] amely egész egyszerűen azokból áll, akik [...] csupán a biztonságának egy bizonyos fokán belül képesek élni. [...] Ezeknek nem tömény politikai konzervativizmus az igényük, hanem a feltételeknek egy bizonyos kiszámíthatósága, [...] egyszerű és rövid szóval konszolidáció” – fogalmazott Bibó István 1945-ben *A magyar demokrácia válsága* című írásában, amelyben a diktatórikus természetét mindjobban érvényre juttató kommunista pártnak azt tanácsolta, hogy „a reakció elleni harc fokozása helyett” törekedjen inkább az élhetőbb viszonyokat teremtő légkörre.

A párt megfogadta Bibó Istvánnak ezt a tanácsát, jóllehet nem azonnal, hanem 18 év „mérlegelés” után: az 1956-os forradalom leverését és megtorlását követően, 1963-tól lépett erre az útra. Innentől azonban a konszolidáció a Kádár János nevével fémjelzett korszak egyik leggyakrabban használt fogalmává vált. Ennek jegyében a társadalom kezelésére új munkamódszert dolgoztak ki – ahogy a párt maga nevezte: „szövetségi politikát.”² Alapelvei vezérfonalat je-

2 Részletesen lásd: Tabajdi 2013.

lentettek az állambiztonsági munkában, a propagandában, a kultúrpolitikában, a gazdaságpolitikában, meghatározták a hatalomgyakorlás minden vonatkozását.

Kádár konszolidációja azonban az összecsengések ellenére nem azonos a Bibó által javasolt megoldással. Mégpedig azért nem, mert Bibó ezt az utat 45-ben javasolta és a konszolidációt ő a demokrácia viszonylatában definiálta, Kádár ezt a politikát a 60-es évek elején hirdette meg, egy bő évtizede regnáló diktatúra keretei között. A kádári „gesztus” pedig nem a diktatúra megszűntetésének ígéretéről, csupán annak élhetőbb feltételeiről szólt: nem a politizálás, hanem – utalva a tanulmány elején idézett aczéli gondolatra – a nem politizálás szabadságát biztosította. 1945-ben a kádári feltételek még fenyegetést jelentettek volna, enyhülésként csak „a reakció elleni könyörtelen harc” korszaka után hathatott. A Kádár-rendszer alapját jelentő konszolidáció tehát mint előzmény nem nélkülözhetette a Rákosi-korszak erőszakos megtorlásra épülő politikáját. Kádár a diktatúrának csupán egy kifinomultabb formáját valósította meg, ez azonban nem jelentette az alapelvek megváltozását: továbbra is a szovjet megszállás ténye, az állampárt korlátlan hatalma, az állambiztonság jelenléte biztosította a rendszer alapjait. A konszolidációnak ez a formája tehát nem a diktatúra leépítésének irányába mutatott, hanem ahhoz szervesen igazodott, még akkor is, ha az a társadalom számára megkönnyebbülést és élhetőbb életet jelentett.

Az 1956-os forradalom után felálló hatalom természetrajzáról egy rövid történet: Béres József 1972-ben feltalálta a Béres-cseppet. A politika azonban bizalmatlan volt Béres személyével és a készítménnyel. Ahol tudták, gáncsolták az ügyet, és 1975-ben kuruzslás vádjával bűnvádi eljárást indítottak a feltaláló ellen. Kósa Ferenc filmrendező – néhány szabályt kijátszva és némiképpen konspirálva – egy, a Béres József kálváriájáról szóló film készítésébe kezdett (*Az utolsó szó jogán*), ám ez sem ment akadályok nélkül.³ A költő Nagy László, aki szívügyének tekintette Béres József és a csepp sorsát, az akkor művelődésügyi miniszter Pozsgay Imréhez fordult segítségért. Pozsgay azt tanácsolta Nagy Lászlónak, hogy e fontos ügy kedvéért minden korábbi fogadkozása ellenére zarándokoljon el

3 Részletesen lásd: Réger 2016.

a kultúra fő irányítójához, Aczél Györgyhez. „Aczél ugyanis igazi trófeagyűjtő volt. Aki hozzá folyamodott, aki elment hozzá, az el volt téve a tartalékba a trófeái közé”⁴ – indokolta e tanácsot évtizedekkel később Pozsgay. Nagy László elzárándokolt Aczélhoz, a film elkészült, de bemutatni már nem engedték.

A kommunista diktatúra e sajátos kádári működésmechanizmusának része volt, hogy a „másként gondolkodóknak” fenntartott „szabad mozgástér” legalább annyi buktatót rejtett magában, mint amennyi lehetőséget. Gond nemcsak abból fakadt, hogy a határokat szűkre szabták, de még e szűkös mozgástér sem volt a szabadgondolkodás autonóm „kis köre”. Önmagában már e mozgástér léte, működése, szerepe a hatalmi játszmák részét jelentette, erős kiszolgáltatottságban és sűrűn átszőve az aczéli kultúrpolitika „kegygazdálkodásra” épülő elemeivel: a szabadgondolkodás szűken mért perceiért a hatalom nagy árat követelt, a zárándoklatot, a trófeává válást. A sokat hangoztatott „*aki nincs velünk az ellenünk van*” helyett, „*aki nincs ellenünk az velünk van*”⁵ jelszóváltás egyben egy új dilemma elé állította a rendszerrel szemben álló erőket: nem az együttműködés / nem együttműködés, vagy némileg leegyszerűsítve, a tisztességes / tisztességtelen út között kínálta fel a választási lehetőséget, hanem az emberi önbecsülés ilyen vagy olyan „torzulásai” között. Ahogy a jelen történetben is: vagy az ügyért való tevőleges elköteleződés, vagy az emberi méltóság szenved csorbát. A hatalom megadta a konok hiúság vagy a korrumpálódás „bűne” között a szabad választást, neki mindkét döntés megfelelt.

A diktatúra ötvenes évekhez képesti lazulása nemcsak Magyarországon, de a szovjet blokk többi országában is más-más formában és mértékben, de érvényesült. A magyarországi változatának volt ugyanakkor egy jellegzetessége, amely megkülönböztette a többi ország diktatúrájától: a kádári mechanizmus nagyobb figyelmet szentelt a közhangulat nyomásának, kicsivel több volt a feszültség levezetését szolgáló szelep, „kesztyűsebb” kézzel bánt „a másképp gondolkodókkal”, akik némiképp hangosabban köszörülhették a torkukat.

4 Bihari-Kósa-Pozsgay 2014, 34.

5 Rákosi Mátyás által használt jelmondatot: „Aki nincs velünk, az ellenünk van” fogalmazta át Kádár János egy 1961-es beszédében: „*Igenis úgy vesszük: aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van.*”

A párt e „liberálisabb” szemléletre nem magától jutott, erre elsősorban az 1956-os forradalomban megélt élmény vezette. Ekkor ugyanis nem csupán azt élte át, hogy a hatalom elveszíthető, hanem az elemi erővel felszínre törő népharagtól való rettegést is. Kádár rendszere 1956 kegyetlen megtorlására épült és regnálásának minden pillanatát áthatotta a forradalom emlékétől való félelem. E félelemhez ugyanakkor az is hozzátartozott, hogy a hatalom hangsúlyozottan törekedett egyfajta „kiegyezésre” és a társadalmi elfogadottságra.

Ennek jegyében dolgozták ki tehát a már említett *szövetségi politikát*, amely a Kádár-korszak egyik leggyakrabban használt politikai, ideológiai és propagandafogalma volt.⁶ E politika abból az 1956 után levont következtetésből indult ki, hogy „lényegében a kommunistáknak, a pártnak tömegbázisa nincs”⁷ – ahogy azt Aczél György 1956. november 11-i központi vezetőségi ülésén megfogalmazta. E helyzet kezelésének sarokpontja pedig az értelmiséggel való új viszony kialakítása. „Bár nem jó politika éreztetni velük, hogy fontosak, azért mégsem szabad elfelejteni, hogy azok, mert ha ők valamit nyögnek, egy csomó ember nyög utánuk”⁸ – fogalmazott Kádár az 1957. június 17-i Politikai Bizottsági ülésen. „Értelmiségünkről meg van a véleményünk. Ismerjük múltját, jelenét, de a jövője döntő a mi számunkra. [...] Az értelmiség túlnyomó többségével együtt lehet, és együtt kell dolgozni”⁹ – hangzott Aczél iránymutatása.

A párt tehát ebben az úgynevezett „társadalmi kiegyezésben” az értelmiségre kívánt építeni. Ez az értelmiségi politika azonban nem azt tűzte ki célul, hogy elkötelezett híveket toborozzon. Nem arra törekedett, hogy a potenciális ellenfeleit lefegyverezze és átnevelje, hanem hogy őket így vagy úgy a befolyási körébe vonja: „szövetségbe csalja” a „másként gondolkodókat.” Nagy hangerővel kommunikálta a közvélemény felé, hogy politikája szövetséges, holott ami létrejött, annak köze sem volt – a szó eredeti értelmében – a valódi szövetséghez. Az „együttműködés” továbbra is az értelmiség kiszolgáltatott helyzetére épült. A „szövetség” feltételei nem a kölcsönös megegyezés függvényeként kör-

6 Tabajdi 2013, 9.

7 Idézi: Révész 1997, 63.

8 Idézi: Révész 1997, 93.

9 Aczél György hozzászólása a Központi Bizottság 1957. június 22-i ülésén. Idézi: Révész 1997, 98.

vonalazódtak, hanem hatalmi pozícióból lettek előirányozva. A hatalom tehát nem szövetséget kötött, hanem alkura kötelezett. Az alkunak pedig része volt a szövetségi szerepben való megjelenés kényszere is. Csengey Dénes 1982-ben ezt a helyzetet az alábbi hasonlattal jellemezte: „Ma azt mondjuk [...], hogy partneri viszonyban van a politika az irodalommal. [...] Brechtnek volt a híres mondása: »Gyere, menjünk halászni! – mondta a horgász a gilisztának« – tehát partneri viszonyban van a horgász a kukaccal.”¹⁰

Az új stratégia, még ha hatalmi helyzetből érvényesültek is az irányelvei, a társadalom pacifikálására törekedett. Ebben pedig számtalanszor olyan megoldásokat követett a hatalom, amelyeket a diktatúra működési szabályzatának nagykönyvében nem fogunk megtalálni. Bonyolult és differenciált taktika érvényesült, ahol az egyéni helyzetek mérlegelése, egyéniségek, érzékenységek, gyengeségek különbözőségének figyelembevétele sokszor felülírta a „pártszerű” mechanizmusokat. Mindez bizonyára a merev ideológiai kategóriák logikai rendjéhez szokott pártirányításnak nem volt könnyű feladat. E taktika sikeressége nem utolsó sorban azoknak a politikusoknak a személyes adottságain is múlott, akiknek megvolt a megfelelő élettapasztalatuk és képességük arra, hogy el merjenek térni a diktatórikus hatalomgyakorlás tankönyvi változatától. Aczél György talán a legkiemelkedőbb volt közülük. „Az 1956 és 1988 közötti évtizedek ellenfelei szerint is legnagyobb formátumú hazai művelődéspolitikusa – különböző párt és állami funkciókban – Aczél György volt”¹¹ – írta róla bizalmas munkatársa Agárdi Péter. Nem véletlen, hogy az ő hatáskörébe tartozott a rendszer stabilitása szempontjából kardinális jelentőségű „szövetségi” politika és az ennek jegyében működtetett kultúra koordinálása.

Aczél György útja

Aczél György azok közé a kommunista politikusok közé tartozott, akinek neve mellé nem csak ideológiai megfelelési kényszerből írták oda a munkás száрма-

10 Csengey 1983, 49.

11 Agárdi 1993, 143.

zást.¹² Nagyon mélyről jött, s talán ez jelentette párthűségének alapját. Nyolc-éves korában, hentessegéd édesapja halála után árvaházba került, az elemi polgári iskolát igazolhatóan harmadikig végezte el. Az utcagyereklétből 14 éves kora körül szakadt ki, ekkor kapcsolódott be az ifjúsági cionista mozgalomba, majd 1935-ben csatlakozott az illegális kommunista párthoz. Ezzel kezdődött Aczél értelmiségi „életformája”. Intézményi keretek között továbbra sem folytatott tanulmányokat (kivéve azt a fél évet, amelyet a Színművészeti Főiskolán töltött), és kenyerét még sokáig kétkezi munkával kereste, de autodidakta módon intenzív tanulásba kezdett. Számos meghatározó – és nem csak kommunista – értelmiségi társaságnak lett bennfentes tagja. Aczél „bekerült a Horthy-korszak rendjét tagadó intelligencia szolidaritási körébe”¹³ – fogalmazott életrajzírója, Révész Sándor. Megismerte a magyar szellemi élet irányzatait, nagy egyéniségeit, megtapasztalta a sokféle szellemi irányultságú kör nácizmussal szembeni munkáját, ahol ő is részt vett az ellenállásban és az embermentésben. A két világháború közötti időszak éveiben szerzett szellemi élmények sokban hozzájárulhattak ahhoz, hogy bár a cionista mozgalomból indult, kultúrpolitikusként és magánemberként is az asszimilációban gondolkodott.¹⁴ Amikor a háború éveiben kikeresztelkedett, Radnóti Miklóst választotta keresztapjának. Aczél a kapcsolatait mint vérbeli társasági ember ápolta és építette, és mire hatalmi pozícióba került, „negyedszázada halmozódó kapcsolati tőke”¹⁵ állt mögötte, ahol ismerte mindenkinek a helyét, szerepét, tekintélyét, gyengéit és értékét. Ez a tudás és kapcsolati háttér meghatározó jelentőséggel bírt a „szövetségi politika” kivitelezésében.

Aczél politikusi alkatára elsőként a háború utáni időszakban derülhetett fény, amikor a kommunista párt Zemplén, majd 1948-tól Baranya vármegyei titkárának nevezték ki. Itt már a jellegzetes aczéli taktikával vezette a megyei pártot, és annak ellenére, hogy életében először töltött be ilyen jellegű pozíciót, meglepően kiforrott módszertannal dolgozott. Jól jellemzi ezt a pártközpont-

12 Aczél György gyermek és ifjúkorát lásd: Révész 1997, 9–24.

13 Uo. 14.

14 Aczél Ágnessel készült beszélgetés. Lásd: Varga 2013, 56.

15 Révész 1997, 26.

nak készített összefoglalója: „...rámentünk az egyénenként való összejövételre más pártok vezetőivel. Felhasználjuk az SZDP és a Kisgazdapárt vezetők kompromittáltságát és karriervágyát. Pl. a Kisgazdapárt egyes vezetői politikailag passzívakká, vagy jóindulatúakká váltak, mióta tudattuk velük, hogy adatok vannak a kezünkben ellenük. Mások [...] miután megértettük velük a politikai perspektívát, az erőviszonyokat, karrier okokból baloldaliakká váltak. Általában a megye vezetőivel személyes kapcsolatot építettünk ki. Ugyanakkor bizonyos apró szívességeket is teszünk, amivel szintén lekötelezzük magunk mellé a pártok vezetőit. A célunk az volt, hogy pártunkat a szívességei miatt szeressék, s a múltunk ismerete miatt féljenek tőlünk a reakciósook.”¹⁶

Aczél a kommunista párt területi vezetőjeként „társasvacsorákat” szervezett a helyi közélet nagyjainak. A helybeli méltóságokkal – akár azoknak „legreakciósabb” csoportjaival is – barátságokat szőtt és szívességekkel kötelezte le őket. „Amint a megyébe érkezik, kigyűjteti a papok születésnapját, ajándékokkal kedveskedik nekik, [...] kívánságuk szerint küldet nekik reverendára való szövetet, egy láda tokajit”¹⁷ – idézi fel Révész Sándor a Zemplénben folytatott aczéli politika részleteit. Egy anekdota szerint Aczél titkos utasítására az egyik faluból elvittek egy népszerű papot, majd nagy felháborodással kísért csinnadrattával személyesen járta ki, hogy kiszabadítsák.¹⁸ Igaz-e vagy nem, ma már nehéz megmondani, de e történet jól szimbolizálja az aczéli megoldások logikáját.

Bár e politika igen hatékonynak bizonyult¹⁹, az 1940-es évek végén még nem volt időszerű a hatalomgyakorlásnak ez a társadalmi támogatást célzó módzata. 1949. július 6-án Aczél letartóztatták, és a Rajk-per egyik mellékperében 9. rendű vádlottként elítélték. 1954-es szabadulása után – a kőműves-segéd múltjára tekintettel – az Állami Építőipari Vállalat igazgatói posztját töltötte be.

16 Idézi: Révész 1997, 27–28.

17 Uo. 29.

18 Uo. 30.

19 Uo. 31. Aczél komoly eredményeket mutatott fel úgy Zemplénben, mint Baranyában: a kommunista szavazótábor 1945 és 1947 között Zemplénben nőtt a leginkább, 13-ról 28%-ra.

Aczél György 1956 előtt tehát – Kádárral ellentétben²⁰ – nem tartozott a legbefolyásosabb pártpolitikusok körébe, a forradalom leverése után – miután túlélte a börtönt és hithű kommunista maradt, nem került Nagy Imre reformtörekvéseinek vonzaskörébe, és nem kompromittálódott az 1956-os eseményekben sem – kapott helyet az MSZMP Ideiglenes Központi Vezetőségében és nevezték ki a művelődésügyi miniszter helyettesének. Aczél a megtorló politika lezárulta után, 1962–63-ra lépett fel a befolyásosságnak arra a szintjére, ahonnan már korszakformáló kultúrpolitikusként tudott hatni. A Kádár-rendszer hosszú évtizedei alatt igen sokféle pozíciót töltött be, megélt nagy bukásokat, kikerült a Politikai Bizottságból, elvesztette miniszteri pozícióját is, s ez természetesen meghatározta befolyásának aktuális hatókörét, de az soha nem volt kérdés, hogy a párt legfelsőbb garnitúrájához tartozik. A háború után született új generációt és a rendszerváltozás előzményeit jelentő ellenzéki-értelmisségi mozgásokat sem uralta már olyan magabiztosan. Az a metódus azonban, ahogy ő a háttérből, személyes kapcsolatokon és leköteleződésekén keresztül az akarát érvényesítette, valamint azok a működési mechanizmusok, amelyeket ő tett élővé a kultúrpolitika területén, a pártfunkcióktól függetlenül megkérdőjelezhetetlen befolyást biztosított számára a rendszer fennállásának végéig.²¹

A kegygazdálkodás

Aczél György értelmiségpolitikájának fő elemét a közvetlen kapcsolatteremtésre építette. A magyar szellemi élet nagy tekintélyeivel igyekezett olyan külsőségekben is megmutatkozó bizalmi viszonyba kerülni, amely aztán az egész társadalomban oldhatta a hatalommal szembeni bizalmatlanságot. Pozsgay

20 1945 után a párt főtitkárhelyettese, 1948-tól 1950-ig belügyminiszter, 1952-től 1954-ig le tartóztatásban volt. 1955-től a párt Pest Megyei Bizottság első titkára, a párt vezető testületeinek, a KV-nak és a PB-nek tagja.

21 Agárdi Péter 1963 és 1973 közé teszi Aczél György által irányított művelődéspolitika nagy korszakát, 1974–1984 között egy megtorpanást és válságjelenségek egyre nehezebben kezelhető begyűrűződését látja, 1984 és 1988 közöttre teszi „a Kádár-korszak, egyúttal az Aczél-korszak” hosszúra nyúló végfejezetét. Lásd: Agárdi 1993, 135–140.

Imre, aki egy időben kegyeltje majd pedig vetélytársa volt Aczél Györgynek, 1992-ben egy érdekes beszélgetésben jellemezte a Kádár-i kultúrpolitika legfőbb irányítóját.²² Politikájának egyik legfőbb jellemzőjét kifinomultságában és szövevényességében látta. Aczél befolyását elsősorban nem a nyers hatalomra, hanem arra építette, hogy személyes és bizalmi kapcsolatokat szőtt. Pozsgay Imre szavaival „bensőséges érdekviszony”²³ megteremtésére alapozta azt a függő viszonyt, amely biztosította számára a kiszemelt személyek kézben tartását. Kit meggyőzéssel, kit zsarolással, kit cselszövésével „terelt” ezen érdekviszony hálójába, és mint Pozsgay fogalmazott: „kimeríthetetlen volt a cselekedben.”²⁴ Mindemellett remekül élt színészi adottságaival: „a leghatásosabban tudta kamatoztatni átalakulási képességét. A legnagyobb ellensége sem vette észre, hogy ellenséggel van dolga, csak akkor, ha ő akarta. Bűbájos, lenyűgöző és charmeur tudott lenni a legnagyobb politikai ellenfelekkel is.”²⁵ Aczél azt vallotta, „hogy a stílus szabadon választható és nem világnézeti kérdés”²⁶, így a kapcsolatteremtés területén nem feszélyezték az ideális kommunista vezető viselkedésére vonatkozó elvárások. Ebből is fakadt, hogy a személyes viszony megteremtésében a nyílt politikai elem volt a legkevesebb, sokkal inkább a magánéleti problémák orvoslásának ígérete dominált. „Szeretem, ha kérnek”²⁷ – idézte meg Konrád György Aczél szavajárását. „Aczél betegségre és szerelmi bonyodalmakra volt jó. Ez érdekli, és ezeken a dolgokon buzgón odarohanva segít, kórházzal, orvossal, kéglivel és útlevéllal”²⁸ – foglalta össze emlékeit a híres magyar festő, Szántó Piroska.

A 60-as évek elejére a magyar szellemi élet „apraja-nagyja” Kassáktól Pilinszkyig valamilyen formában része volt e „kegygazdaságra” épülő kapcsolati hálónak, ahol Aczél a „gondviselői szerepben” egyengette a rendszer potenciális ellenzékét jelentő értelmiségiek magánéleti válságait, egészségügyi problémáiktól a

22 Pogonyi 1992, 23.

23 Uo.

24 Uo.

25 Uo.

26 Uo.

27 Konrád Györggyel készült beszélgetés: Varga 2013, 306.

28 Idézi: Révész 1997, 378.

házassági konfliktusukig bezárólag.²⁹ „Valósággal fantasztikus volt, hogy sikerült neki áthidalni a csillagmesszi távolságokat, amelyek az alkotókat ’56 után a rendszertől elválasztották. [...] Nem túlzás azt mondani, hogy Aczél a kapcsolatteremtés nagymestere volt”³⁰ – fogalmazott bizalmi munkatársa, Rényi Péter.

E magánéleti szféráig ható, szívességeket kialakítani igyekvő viszonyrendszer a hatalom és az értelmiség között a „partneri” kapcsolat illúzióját keltette. Holott a valódi döntéshelyzet, a politikai életbe való beleszólás lehetősége nem volt adott a kommunista ideológiát el nem fogadók táborának. „Ha mi beszélgetésbe elegyedünk politikusokkal, nem értékeljük helyesen helyzetünket, ha úgy értékeljük, hogy mi ettől már partneri viszonyban vagyunk egymással. A döntéseket a politikusok hozzák, és ameddig ebben nincs részem, addig még ha esetleg helyeslek is egy döntést, akkor sem vagyok azonos vele.”³¹ – fogalmazott Csegey Dénes. Aczél éppen az egyenrangúság és a döntésekbe való közös részvétel hiányát fedi el és az ebből fakadó feszültséget oldja a személyes lekötöztetés partneri gesztusával. A megkérdőjelezhetetlen irányító szerep tehát érvényben van, csupán nem abszolutizmusával, hanem hegemoniájával tölti be a funkcióját.³²

Ugyanakkor ebben a játéktérben – hasonlóan a zempléni pap esetéhez – soha nem lehetett tudni, hogy Aczél Györgynek személyesen mennyi szerepe van annak a szorult helyzetnek a kialakulásában, ahol éppen készséges segítséget nyújt. Adományként engedélyezte annak a könyvnek a kiadását, amely az ő döntése alapján került tiltólistára. „Aczél a tiltást igazándiból nem alkalmazta, inkább alkuba ment át és »jelelte« a kéziratot. (...) A tiltás, majd a túrés azt a célt szolgálta, hogy hódolatra kényszerítse az alkotót”³³ – fogalmazott Pozsgay. Kulin Ferenc, akit a túlzottan „radikális” szerkesztési gyakorlatáért a *Mozgó Világ* éléről 1983-ban leváltottak, 1989-es visszaemlékezésében idézte fel, hogy

29 Uo. 375-378.

30 Csáki-Kovács 1990, 235.

31 Csegey 1983, 49.

32 Pozsgay fejti ki, hogy az aczéli három „T” részint a Lukács-féle hegemoniaelmélethez kapcsolódik, amely szerint a marxizmus nem abszolutizmusával, hanem hegemoniájával tölti be irányító szerepét.” Lásd: Pogonyi 1992, 23.

33 Pozsgay e gondolatot Moldova Györgyre hivatkozva fejtette ki. Pogonyi 1992, 23.

Aczél sokszor olyan színben tűnt fel előtte, mint aki küzd érte és a lap megmaradásáért, de „a mai napig bizonytalan előttem, hogy konkrétan mi volt Aczél szerepe.”³⁴

Ugyancsak Kulin Ferenc idézi fel e politika zavarba ejtő természetének jellemző epizódját. A főszerkesztői értekezleteken az illetékes vezetők annak rendje és módja szerint kemény hangon elítélték a renitens cikkeket, „aminek alapján már-már úgy érezhettük, itt a vég.”³⁵ Majd az értekeztet után esetleg ugyanazok az emberek – köztük sokszor Aczél – meleg kézfogással és vállveregetéssel tették semmissé korábbi fenyegetéseiket. Lelkileg ez a skizofrén állapot komoly tehertételt jelentett. Ahogy Kulin írja: „...ez engem egyre súlyosabb válságba sodort. Mert ha valamilyen kockázatot [...] véltünk vállalni [...], akkor azt nem abban a reményben tettük, hogy majd ezért megcirógatnak, akár ilyen rafinált, közvetlen módon is. [...] Ennek a korszaknak az az igazi drámai konfliktusa, hogy nincs ütközet. Keressük az ellenfelet, látjuk is az ellenfelet, és ütnénk is, de [...] kezét nyújtanak az ütésre emelt kezednek.”³⁶

Aczél politikája alapvetően azt célozta, hogy a kommunista ideológiára épülő pártállami hatalomnak a lehető legnagyobb stabilitást biztosítson – akár „párt-szerűtlen” eszközökkel is. Akár olyan úton is, hogy pártérzékenységet sértő alkotáásokat engedélyez, sőt még inspirál és jutalmaz is. Ennek köszönhetően születtek maradandó kulturális értékek is Aczél kultúrpolitikájához kapcsolódóan.

Véleményem szerint azonban Aczél harca nem a diktatúrával szemben vállalt misszió volt a kultúra szabadságáért, a korlátozott viszonyok között a magyar kultúra maximális kiteljesítéséért. Ő azt a létező legnagyobb mozgásteret kívánta megteremteni, amely a hatalom számára a lehető legnagyobb biztonságot nyújtja a társadalmi elégedetlenségből fakadó feszültségek kezelésére. Aczél György ugyanakkor nemcsak a mozgásteret tágításában, de annak a kijelölésében is kardinális szerepet játszott, hogy a szabadság e bizonyos maximumának határa hol húzható meg. Ezeknek a kereteknek és a kereteken belüli játékszabályoknak a lefektetésében nem az a gondolat volt az irányadó, hogy

34 Györffy 1989, 10.

35 Csáki–Kovács 1990, 415.

36 Uo. 415–416.

a kultúra, a kényszerű ideológiai meghatározottsághoz igazítottan ugyan, de – amennyire csak a viszonyok engedik – betöltte élesztő szellemi hatását a társadalomban, hanem hogy biztosítsa a társadalom „pacifikálását”. E politika olykor meghökkenően bátor gondolatokat és alkotásokat engedélyezett, de mindent megtett azért, hogy azokat a közösségeket szétbomlassza, ahol e gondolatok hathattak és érthettek volna. A szellem nagyjai közül sokakat engedett ugyan alkotni, de elszigetelte őket egymástól, közönségüktől, a folytonosságot biztosító tanítványi körtől, és ilyen-olyan jelzővel – sok esetben mai napig hatóan – lesajnálta, megbélyegezte azt a tradíciót, ahova tartoztak. Az értelmiség konszolidálásának úgy kellett megtörténnie, hogy köreik semmi esetre se válhassanak önálló elképzeléseiket érvényesíteni tudó, önmagukat egységes és szuverén csoportokként értelmező „erőtényezőkké”. „Nem biztosíthatunk [...] egyetlen irányzatnak sem önálló szervezeti és gazdasági keretet. Ilyen keretek biztosítása ma azt jelentené, hogy egyes írói csoportok politikai góccokká válnának”³⁷ – ahogy azt az MSZMP határozataként kiadott Művelődéspolitikai irányelvek megfogalmazta.

A nem kommunista alapokon gondolkodó „szövetségesekkel” a Kádár-rendszer csakis egyéni szinten, az összetartozás tudatának feladása mellett tartotta elképzelhetőnek a kiegyezést. Ez pedig nem a szellemi élet kiteljesítéséhez, sokkal inkább a polarizálásához vezetett. Ennek eredményeképpen a magyar kultúrát benépesítette a magányosan alkotó szabadgondolkodók elefántcsonttoronyainak sokasága. „Megvagyunk; morózan, hallgatagon, visszahúzódva”³⁸ – írta levelében Kodolányi Jánosnak Szabó Lőrinc. Pozsgay Imre ezt így fogalmazta meg: „Különösen a társadalomtudományok vidékén csináltak rezervátumot, ahol megfelelő egzisztenciális biztonság mellett a saját levében főhetett az értelmiség, kikapcsolva a társadalom életéből.”³⁹

Ebből fakadt, hogy a rendszerrel való konfrontálódás mögött, akár egy szerző szilenciumáról, akár egy lap betiltásáról, vagy egy önálló folyóirat bein-

37 Vass-Ságvári 1973, 268.

38 A levél kelte: 1957. február 26. Kodolányi János és Szabó Lőrinc a két világháború közötti népi írók mozgalmához közel álló, nagy író generációhoz tartoznak. idézi: Standeisky 1996, 55.

39 Pogonyi 1992, 23.

dításáért folyó küzdelemről volt szó, nem önmagában a „radikális” gondolatok megfogalmazása állt, hanem sokkal inkább az önszerveződés és a közösség jogáért folyó küzdelem.

A szövetségi politika nyilvánosság előtt nem vállalt oldala

Aczél György bár kultúrpolitikus volt, a legnagyobb hatásúak egyike, minde mellett és mindezek felett hatalomtechnikus is, aki a társadalomkezelés kifinomult formájának kivitelezését a kultúrából kiindulva látta megvalósíthatónak. Itt tehát többről volt szó, mint szűkre szabottan a kultúráról. Mi sem érzékelteti ezt jobban, minthogy ez a módszer – a nyílt konfrontáció helyett a személyes megoldozásra épülő uralási forma – a hatalomgyakorlás számos ágazatát jellemezte, nem kizárólag Aczél egyéni politikáját.

A „szövetségi politika” e logikájának átfogó jellegét jól érzékelteti, hogy az állambiztonság módszereit is ennek mentén gondolták újra.⁴⁰ „Az »aki nincs ellenünk, az velünk« kádári jelszó lefordítása az állambiztonsági gyakorlatra egyenesen vezetett a kifinomultabb, az emberi kapcsolatokat rejtetten manipuláló módszerek elterjedéséhez”⁴¹ – fogalmaz a Tabajdi–Ungváry szerzőpáros. Még mielőtt azonban részleteiben kitérnék a szövetségi politikához igazított állambiztonsági munka új módszertanára, szeretném hangsúlyozni, hogy e fejezetben csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy az aczéli kultúrpolitikában is érvényesülő „társadalom pacifikálására” törekvő politika milyen hatalomtechnikai megoldásokat szül egy olyan térben, ahol a kulisszák mögötti működésből adódóan nem kell elrejtienie diktatórikus természetét. Aczél kultúrpolitikájától függetlenül, azzal mégis szoros összefüggésben. De természetesen a titkosszolgálatokat nem Aczél vezette, sőt még arra sem került elő dokumentum, hogy közvetlen kapcsolatban álltak volna egymással.

40 Tabajdi 2013, 186.; Tabajdi–Ungváry 2008, 144–177.; Szőnyei 2012.

41 Tabajdi–Ungváry 2008, 169.

Az állambiztonságra érvényesített új munkamódszer egyik kidolgozója Agócs István őrnagy volt, aki azt 1963-ban foglalta össze állambiztonsági főiskolai jegyzet formájában.⁴² E módszertani tankönyv képet ad arról, hogy milyen volt az úgynevezett „szövetségi politika” nyilvánosság előtt nem vállalt oldala. A renitensségük folytán a hatalom látóterébe került emberek nem csupán az aczéli „kegygazdaság” szívességeiben részesültek, hanem – anélkül, hogy ennek feltétlenül tudatában lettek volna – a legbelsőbb személyes életük állt az állambiztonság kontrollja alatt, és a „szerv” olykor – a legtisztességtelenebb eszközöktől sem visszariadva – generált célszerűnek tűnő sorsfordulatokat. És miután a feladat alapvetően a szuverén gondolatok és az autonóm közösségek megtörése volt, ez sokszor barátságok tönkretételét, feszültségek gerjesztését, az egyéni elbizonytalanítást és a kiszolgáltatottság fokozását célozta. „Az osztályharc tekintetében történő módosulások feltétlen bonyolították az állambiztonsági munkát. [...] Az állambiztonsági szerveknek nemcsak a megtörtént bűncselekményeket kell felderíteniük, hanem törekedni kell annak megelőzésére. [...] Megfelelő időben és a megfelelő módon történő realizálás esetében elveszünk az ellenséges személyek ellenálló erejét. Valósággal kihúzzuk a lábuk alól a biztos talajt, vagyis az ellenséges propaganda talaját verjük szét. [...] Intézkedéseinkkel szűkíthetjük az ellenséges személyek »tömegbázisát«, befolyását.”⁴³

A jegyzet az általános alapelvek ismertetése után példákkal szemléltetve veszi sorra a szervek nyílt és titkos eszközeivel alkalmazandó módszereit: a bomlasztást, amely az „ellenséges csoport” szétverését jelenti.⁴⁴ A tanulmány az osztálytalálkozókat, a kártyapartikat, kávéházi találkozókat és – mint fogalmaz – „a pince-összejöveteleket” is „konkrét csoportosulásokként” kezeli. A beavatkozást már ezeknél az úgynevezett „laza jellegű csoportosulásoknál” is szükségesnek tartja, ha köreikben felbukkan egy-egy veszélyesnek ítélt személy vagy érzékelhető a nem megfelelő szemlélet, mint például „a régi emlékek fele-

42 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 1. A-3016/13. Agócs István: *A bomlasztás, leválasztás, elszigetelés mint a realizálás módszerei*. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, Budapest, 1963.

43 Uo. 5–9.

44 Uo. 10. Részletesen lásd: Tabajdi 2019.

levenítése, mellyel lényegében a régi szellem fenntartása, ápolása a céljuk.⁴⁵ Ha konkrét eljárásra került sor, a szerv nem válogatott a módszerekben. „A vezető lejárásával lehetőség nyílik környezetében nevetségessé, vagy egyszerűen lehetetlenné tenni. [...] Lejárását végezhetjük politikai, gazdasági és erkölcsi alapon. Lényeg, hogy [...] kapcsolatai vessék meg.”⁴⁶

E módszertan az ügynökre sok feladatot rótt. De az ügynök nemcsak mint információforrás vagy egy közösség bomlasztását segítő végrehajtó volt fontos, hanem önmagában az ügynökléttel való manipulálás is az eszköztár részét jelentette. Ha egy személy közösségi aktivitását visszafogni igyekeztek, elég volt őt beszervezni, ezután az esetek többségében inkább került a társaságot, minthogy jelentést adjon róla. Úgy is lehetett azonban „az ügynökléttel való manipulálás” áldozatává válni, hogy az illető még csak az ügynöki feladat közelébe sem került. A lejárás egyik útja volt ugyanis, hogy a veszélyesnek ítélt személyt olyan helyzetbe hozták, amelynek alapján mindenki azt feltételezte róla, ő a társaságba beépített ember. Egy jellegzetes példa a sok közül: „Feldolgozás alatt tartottunk egy széleskörű laza csoportosulást. Miután az operatív tiszt fénykép alapján mindenkit ismert, a várakozók között kiszemelt áldozathoz odaköszönt, hogy »Üdvözlöm, Karcsi bácsi«. Rögtön megindult a vita, hogy honnan ismered a nyomozót, miért volt olyan barátságos hozzád stb. Az illető személy [...] próbált védekezni, hogy nem ismeri, meg hogy csak véletlen lehetett stb. A csoport a magyarázatot nem fogadta el és [...] közölték Karcsi bácsival, hogy sok mindent feltételeztek róla, de azt nem, hogy ő miatta kerülnek a rendőrségre. Így a marakodás már ott megindult, ami csak tovább fokozódott és a csoport felbomlásához vezetett.”⁴⁷

Az álhírek terjesztése, feszültség és bizalmatlanság gerjesztése, ellentétek kijátszása, személyes érzékenységek és kisstílusú botlások kihasználása mind része volt a taktikának, ahol a névtelen levelektől a hivatalos szervek segítségével hívásáig mindenféle eszköz alkalmazva volt. Ez a személyekre szabott munkamódszer azonban több tudást és figyelmet várt el az állambiztonságtól, mint a hagyományos direkt megfélemlítés, hiszen ismerni kellett az egyes személyek

45 ÁBTL 4. 1. A-3016/13. Agócs i. m. 10–11.

46 Uo. 12–13.

47 Uo. 38–39.

jellemvonásait az érzékenységekkel és botlásokkal együtt. A feladat komolysága Agócs jegyzetében is megjelenik: „Nyilvánvaló, hogy ezen realizálások nem könnyűek, sokkal nagyobb felkészülést, sokoldalúságot, színvonalasabb munkát követelnek meg, hiszen nem csupán az történik, hogy valakit, más személyek tanúvallomása alapján egyszerűen átadunk a vizsgálati szerveknek. Ellenkezőleg, a fő követelmény, hogy megelőzzük és megakadályozzuk egyes személyek, vagy csoportok idekerülését. Ez viszont a munka komolyabbik része.”⁴⁸

Végkövetkeztetés

Visszakanyarodva Aczél Györgyre és az általa irányított kultúrpolitikára: a magyar szellemi élet árnyaltabb megismerése – akár az egyes alkotókat, akár a szellemi tradíciókat érintően – Aczél munkamódszerét ugyanúgy jellemezte, mint az állambiztonság munkáját az egyes személyek mélyreható tanulmányozása. Aczél képességei és tudása túlmutattak azon, hogy egyszerűen az egészségügyi problémák, a hálószoftitek és egyéb intrikák kiaknázásával tartsa sakkban a magyar szellemi élet nagyjait. Ő nem egy komoly hatalommal bíró „cselszövő” volt csupán, hanem jó képességekkel és kiváló ösztönökkel megáldott politikus.

Aczélnek a nagy alkotók és gondolkodók, a legkülönbözőbb szellemi irányvonalak tagjai nem csak „a trófeagyűjtés” miatt voltak fontosak, hanem a tudásuk is kellett a számára. És Aczél zsenialitása éppen abban állt, hogy el tudta hitetni, hogy a vele (vagyis a rendszerrel) való együttműködés azt jelenti, hogy a „szövetséges” szent ügye, küldetése, szellemi öröksége becsempésződik a rendszer paraméterei közé.

Ez az ajánlat azonban „küzdelemre” való kihívás is volt egyben, ahol a hatalom számára annak a szellemi tradíciónak a kiaknázása és semlegesítése volt a cél, amelynek védelmében és érvényre juttatásában a tradíció letéteményese a „szőnyegre lépett”. Ezt vállalni – már csak a feltételek egyenlőtlensége okán is – éppúgy emberpróbáló feladat volt, mint a kihívás elől való kitérés következmé-

48 Uo. 44.

nyeit elviselni. Mindkét út: a kirekesztettség vagy e küzdelmet két vállra fektetve befejezni, ugyanazt a félelmet idézte meg, az önfeladás rémét. Az írni vagy nem írni dilemmájában az eltérő döntés mögött sokszor azonos elköteleződés állt: a zsarnoksággal való szembenállás és a szellemi értékek átmenekítésének a vállalása. Ennek az útja éppen úgy lehetett a teljes elzárkózás, mint a szellemi életben való jelenléttel és az alkotás erejével szállni szembe az uralmon lévőkkel.

Adódik azonban a kérdés, hogy a hatalomnak ugyan mi szüksége lehetett a tőle idegen szellemi tradíciókra? A magyar külpolitika egyik fő pillére épült annak a képnek a kialakítására, hogy a szocialista blokkon belül Magyarországon a hatalom a szabad gondolkodás lehetőségének teret ad. A magyar kultúra reprezentatív értékei ezt a benyomást erősítették – minél távolabb álltak a munkásmozgalmi ideológia sulykolt gondolkodásától, annál jobban – és így segítették a Kádár-rendszer nyugati elfogadottságát, és nem kis mértékben növelték a mozgásterét. A legitimitási problémákkal megterhelt rezsimegyensúlyi helyzete szempontjából ennek kardinális jelentősége volt.

Mindemellett a sokféle magyar tudományos és művészi irányzat kapcsolatrendszerére elért a világ minden részébe. Az emigrációba menekült szellemi körök a magyar kultúra diktatúrájától meg nem nyomorított élő tradícióját jelentették, folyóiratokkal, szellemi műhelyekkel és számos nemzetközi tiszteletnek örvendő személyiséggel. Ezt az egész világra kiterjedő kapcsolati hálót az a hatalom, amelyik nemzetközi elismerésre is vágyott, nem hagyhatta figyelmen kívül. Hozzájuk az út pedig többek között azokon a Magyarországon maradt neves személyiségeken keresztül vezetett, akik gondolkodásukból fakadóan a rendszer ellenzékét jelentették.

De túl a külföldi elfogadottságon, volt még egy fontos szempontja a véleményformáló értelmiséggel való jó viszony kialakításának, amelyet Kádár – a tanulmány elején már idézett – 1957-es PB felszólalásában így fogalmazott meg: „Bár nem jó politika éreztetni velük, hogy fontosak, azért mégsem szabad elfelejteni, hogy azok, mert ha ők valamit nyögnek, egy csomó ember nyög utánuk.”⁴⁹ A magyar társadalom „lelkületéből” sarjadó szellemi tradíci-

49 Idézi: Révész 1997, 93.

ők a hétköznapi valóságba való valódi beágyazottság örökségét vitték tovább. Gondolataik sokszor „társadalmi élményekből” fakadó örömből és fájdalomtól születtek, művészek és irányadó gondolkodók ezeket az élményeket nemcsak átérték, de meg is tudták szólaltatni. A hatalomnak erre a tudásra szüksége volt, mégpedig annak tudatosítása mellett, hogy az egyszerre jelent számára veszélyt és lehetőséget. A Kádár-rendszer időszakában ez a kettősség szabta meg a kultúrával szemben tanúsított hatalmi reflexeket. Ennek függvényeként esett tiltott kategóriába minden olyan mű, amelyik kendőzetlenül hangot adott az őszinte és közösségi létből fakadó fájdalomnak. Ha azonban néhány felhígító hatású betoldással érvényesült „a jól van ez így” mellézköngé, bekerülhetett a megjelentethető túrt kategóriába.

A képlet azonban soha nem működött ilyen megkérdőjelezhetetlen következetességgel. A „szellemi tradíciók” számára a bennük rejlő „veszély és lehetőség” nemcsak a célponttá vagy eszközzé válás kellemetlen státusát jelentette, hanem fegyvert is adott a kezükbe: figyelmen kívül nem hagyható tényezővé tette őket az egypárti, központosított akarattal szemben. Még ha ez a „kényszerítő tényező” összemérhetetlenül elenyészőbb volt is az uralmon lévők akaratához képest, akár társadalmi, akár hatalmi szinten is generálhatott komoly mozgásokat. Életben tartott tiltottnak minősített gondolatokat és tradíciókat, ugyanakkor a hatalom berkein belül színvallásra kényszerített értékrendi különbségeket, felszínre hozott szőnyeg alá söpört problémákat, törésvonalakat idézett elő, és – ahogy erre volt is példa – a párton belül akár bázist is jelenthetett a főiránnyal szemben álló körök számára.

A kultúrpolitikának ez az aczéli változata vitathatatlanul növelte a szellemi mozgásteret, valódi szabadságról azonban nem lehet beszélni. A szabadsági fokoknak ez a valamivel tágabb tere, és a társadalmi akarat figyelembevételének ez a minimális többlete már elég volt ahhoz, hogy befolyásolja „a napi politikai rutin” gyakorlatát, de a hatalom működésének alapelveit nem változtatta meg. Ahogy a korszakban érvényes kultúrpolitika még ha olykor richelieu-i magaslakat idézett is fondorlatosságában és kifinomult hatalmi gyakorlatában, azt a tényt nem fedhette el, hogy rendszere a társadalmi akarat megerősökölésére épül. Volt ugyan bátorsága, hogy rajta túlmutató szellemi értékekre támaszkodjon, de csak egyfajta eszközként, odáig soha nem jutott, hogy ezekkel az érté-

kekkel érdemben azonosuljon. Nem lépett ki hatalmi dominanciájából, szűkös ideológiájából, a pártállami viszonyokhoz igazított logikájából. A jövőképe nem a várakozásra, hanem a beletörődésre épült.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agárdi 1993.** Agárdi Péter: Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. *Eszmélet* 4. (1993) 20. sz. 129–162.
- Bihari–Kósa–Pozsgay 2014.** Bihari Mihály – Kósa László – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések, 1987–2014.* Éghajlat Kiadó, Budapest, 2014.
- Csáki–Kovács 1990.** Csáki Judit – Kovács Dezső: *Rejtőzködő legendárium,* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Csengey 1983.** Csengey Dénes: Az irodalom szerepe ma. Felszólalás az 1982. november 18-19-i debreceni irodalmi tanácskozáson. *Alföld,* 34. (1983) 2. sz. 49–50.
- Györffy 1989.** Györffy Miklós: És mégis mozog... Interjú Kulin Ferencsel. *168 Óra,* 1989. 10. sz. 10.
- Pogonyi 1992.** Pogonyi Lajos: A szelep és a tisztálkodási vágy – Beszélgetés Pozsgay Imrével Aczél Györgyről. *Népszabadság,* 1992. június 13. 23.
- Réger 2016.** Réger Ádám Géza: *A Béres-ügy. A Béres-csepp története a feltalálástól a forgalomba kerülésig.* Szakdolgozat. BBKE BTK Történettudományi Intézet, Piliscsaba, 2016.
- Révész 1997.** Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Sík Kiadó, Budapest, 1997.
- Standeisky 1996.** Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956-1963.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- Szőnyi 2012.** Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990.* Noran, Budapest, 2012.
- Tabajdi 2019.** Tabajdi Gábor: *Bomlasztás – Kádár János és a III/III.* Jaffa, Budapest, 2019.
- Tabajdi 2013.** Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956-1963.* Jaffa, Budapest, 2013.
- Tabajdi–Ungváry 2008.** Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990.* Corvina, Budapest, 2008.
- Varga 2013.** Varga Ágota: *Aczél-történetek.* Alexandra Kiadó, Budapest, 2013.

Vass-Ságvári 1973. Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1973.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 1. A-3016/13.
AGÓCS, István: A bomlasztás, leválasztás, elszigetelés mint a realizálás módszerei, Budapest, BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1963.

Those who are not against us are with us - the policy towards intellectuals under the dictatorship of the Kádár regime.

ABSTRACT: The study aims to illustrate the extent to which the Kádár regime functioned according to the mechanisms of dictatorship, even if, after the period of open intimidation, the consolidation-based method of power meant some relief and a more liveable life for society. The fact of the Soviet occupation, the unlimited power of the state party, the presence of the state security continued to ensure the foundations of the system and the ‘federal policy’ announced by the authorities was based on the vulnerability of society. To a large extent, the system based its consolidation on its ‘intellectual policy’, the main theoretician of which was György Aczél. His main aim was not to recruit convinced believers, but to bring intellectuals opposed to the system into his sphere of influence in one way or another: to ‘lure into an alliance’ those who ‘thought differently’. Aczél created a system of relations between the authorities and the intelligentsia that went as far as the private sphere, seeking to establish favours and creating the illusion of a ‘partnership’, but the real decision-making power, the opportunity to have a say in political life, the possibility of keeping important social and national issues on the agenda, was not given to the group of those who did not accept the communist ideology. As György Aczél put it, freedom to do politics was not guaranteed, but there was freedom not to do politics. In other words, he did not seek to confront the opposition of the regime, but rather to neutralise them and thus exclude them from any real involvement in public political life.

KEYWORDS: cultural policy, György Aczél, intellectuals and the communist power, political police, consolidation

VAJDA BARNABÁS

A KOMMUNISTA CSEHSZLOVÁKIA MEDIÁLIS PROPAGANDÁJÁRÓL A HIDEGHÁBORÚ ALATT

KIVONAT: Jelen tanulmány bepillantást kínál az 1945 utáni csehszlovákiai kommunista médiakontroll formáiba, eszközeibe és konkrét eljárásaiba. A tanulmány első része az általános politikai környezetet tárja fel, annak a folyamatát, hogyan teremtődött meg egy olyan politikai légkör, amelyben természetesnek tűnt a média szabadságának súlyos korlátozása. A tanulmány második része végigtekint azokon a konkrét csehszlovákiai törvényeken, amelyek az ország mediális közállapotait szabályozták, ellenőrizték és korlátozták a kommunista egypárti hatalom körülményei között. A harmadik rész olyan médiakorlátozási eljárásokat elemez, amelyeket Csehszlovákia egyes magyarlakta régióiban alkalmaztak a regionális sajtóban.

KULCSSZAVAK: Csehszlovákia, cenzúra, egypártrendszer, médiaellenőrzés, sajtótörténet

Az 1948 utáni csehszlovákiai sajtóhelyzetről¹

A cenzúra egyik történelmi példája az 1945, illetve 1948 utáni csehszlovák sajtóhelyzet. Az 1945–1948 közötti koalíciós időszak alatt, amikor négy-öt csehszlovák szellemiségű párt osztozott a politikai hatalmon, az új, háború által traumatizált helyzet új társadalmi koncepciókat szült – a sajtó terén is.

A háború után talpon maradt csehszlovák politikai pártok már 1945-ben megegyeztek, hogy a sajtó és a filmművészet nem lehet magánvállalkozás tárgya,² mégpedig azon az alapon, hogy a sajtónak nem magánérdekeket, hanem a köz érdekét és javát kell szolgálnia. Edvard Beneš csehszlovák köztársasági elnök 1945. augusztus 11-én írta alá azt az elnöki rendeletet, amely minden kinematográfiai tevékenységet (a készítéstől a forgalmazásig) állami monopóliummá tett.³

Az 1948 februárjában hatalomra jutott Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP, KSČ: Komunistická strana Československa) kormányzása kezdetén teljes cenzúrát vezetett be. A cenzúra az első fázisában nem ideológiai, hanem materiális alapú cenzúra volt, amelyet a nyilvánosság előtt vagy szociális jellegű, vagy nemzeti érdekű intézkedésként hirdettek meg. A legelső jogi lépés a papírhoz mint nyomdai nyersanyaghoz való hozzáférést korlátozta. Ez az eufemizmussal „papírelosztó rendszernek” nevezett keret Csehszlovákiában jellemzően egészen 1989-ig fennállt.⁴

1 Jelen tanulmány a Rôzne podoby slobody v totálnom štáte – politický život, náboženstvo, turizmus a média v (Česko)Slovensku, Maďarsku a Východnej Európe 1938–1968. Different forms of Freedom in a totalitarian state – political life, religion, tourism and media in (Czecho)Slovakia, Hungary and Eastern Europe 1938–1968 című, a Selye János Egyetem Tanárképző Kar Történelem Tanszékén futó, VEGA 1/0163/19 számú tudományos projekt támogatásával készült.

2 Bednařík 2015, 50.

3 Bednařík 2015, 50–51.; Leff 1997, 47–50.; Heimann 2009, 136–140.

4 Bednařík 2015, 51., 58.; Rychlík 2015, 37–38.

Szociális jellegű intézkedésnek tűnt fel először az újságok árának maximálása. Ezt követte az új postatörvény, amely egyfelől korlátozta a belföldi lapok szabad utcai árusítását, egyúttal teljesen betiltotta a külföldi sajtótermékek szabad értékesítését, másfelől kialakította az újságforgalmazás új szisztémáját, utcai kioszkokba szervezett rendszerét. A csehszlovákiai kommunista cenzúra teljes körű ellenőrzésre tört. Az állam vezetése rögtön az 1948-as politikai rendszerváltást követően nemcsak a politikai tartalmú újságokat és rádiót ellenőrizték, hanem betiltották, azaz a könyvesüzletekben és a könyvtárakban is hozzáférhetetlenné tették, sőt időnként effektíve elégették a marxista irodalom-szemléletbe bele nem illő könyveket, irodalmi termékeket.⁵

Csehszlovákiában 1947-ben jogi korlátozásokat vezettek be a médiában dolgozók körét illetően. A diszkriminatív (értsd: politikailag célzatos) szervezeti szűkítést a szerkesztők jogállásáról és az Újságíró Szövetségről szóló, 1947 májusára datált törvény tette lehetővé, amellyel létrehozták a Csehszlovák Újságírók Központi Szövetségét (CSÚKSZ, Ústřední svaz československých novinářů). Eszerint minden újságírónak felvételét kellett kérnie a szövetségbe, amely egy, az állam által alapított korporatív szervként működött. Ennek megfelelően a tagjai közé csak politikailag megbízhatókat vett fel; akiket az állami hivatalok nem tartottak alkalmasnak (akár politikai vagy más okból), azok nem lehettek a tagjai. Bár ennek az 1947-es újságírotörvénynek az értelmében a CSÚKSZ célja az volt, hogy „előmozdítsa a demokratikus, szabad és megbízható hírközlést”, a valóságban a CSÚKSZ a központi cenzúra eszköze volt már az 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt. Arról pedig, hogy a csehszlovák állam mennyire fontosnak tartotta az információáramlás kontrollját, az tanúskodik, hogy a CSÚKSZ egy külön erre a célra létrehozott minisztérium, a Csehszlovák Információs Minisztérium (Ministerstvo informácion) alárendelt szerveként funkcionált.⁶

Miután 1948 februárjában Csehszlovákiában a CSKP puccsszerűen átvette a politikai hatalmat, Prágában gyors egymásutánban születtek meg azok a törvények, amelyek által teljes állami felügyelet alá vonták immár az összes ko-

5 Kaplan–Tomášek 1994, 12–17.; Vajda 2016, 137–138.

6 Bednařík 2015, 50.

rabeli mediális felületet. A 123/1948. számú törvény a poligráfiai, azaz a nyomdaipari vállalatok államosítását mondta ki. Csehszlovákiában 1949 után csak állami könyvkiadók és üzletek léteztek, magánkiadók és magán könyvesboltok nem.⁷

A 137/1948. számú törvény által a csehszlovák rádiót államosították. A 94/1949. számú törvény leszabályozta a könyvkiadást- és terjesztést. Ez utóbbi, 94/1949. számú törvényben a könyvek totális ellenőrzése végett létrehozták a (nem véletlenül az Információs Minisztérium alá tartozó) Kiadók Központi Tanácsát, és ezután csak azok a könyvek jelenhettek meg, amelyeket ez a tanács jóváhagyott.⁸

E három törvény által 1949-re gyakorlatilag az összes szellemi terméket államosították; a kommunista Csehszlovákia teljes mértékben kiiktatta nemcsak a szellemi magánvállalkozásokat, hanem egyúttal teljes mértékben kontrollálta az országban zajló könyvkiadást és -nyomatást is. A folyamat végén a kommunista párt vezette Csehszlovákiában magánmédia-felületek már nem léteztek, és minden médiatermék – az összes lap, az összes időszaki kiadvány, az összes könyv, a rádió és a tévé anyagainak, műsorainak stb. – készítése, kiadása és terjesztése az állampárt monopóliumába tartozott. Mindez azt jelentette, hogy a politikai napilapok maximális központi irányítás és ellenőrzés alá kerültek. A nem kommunista irányultságú pártokhoz hasonlóan a nem kommunista lapokat is betiltották, és/vagy erőszakkal gondoskodtak róla, hogy a megmaradt újságok a CSKP politikai irányvonalát kövessék. A totális csehszlovákiai sajtócenzúra figyelme mindenre kiterjedt. A „reakciós”, „burzsoá”, „fasiszta”, „imperialista”, „polgári”, „nyugati” stb. minősítésű könyveket, kiadványokat nemcsak a könyvesüzletekből és a közkönyvtárakból tiltották ki és tüntették el, hanem az antikváriumokból is.

A Csehszlovák Információs Minisztérium vezetője Václav Kopecký volt, aki 1948. március 12-én elrendelt mindenfajta nyomtatott termék ún. revízióját

7 Bednařík 2015, 54.; Rychlík 2015, 42.

8 A vonatkozó törvények teljesebb kontextusával részletesen foglalkozom *A csehszlovákiai ideológiai harc természetéről (1948–1989)* című könyvemben (Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2017). A csehszlovákiai médiák működésére vonatkozó törvények online fellelhetők itt: <http://www.zakonyprolidi.cz>; a letöltés időpontja: 2016. december 6.

mindenhol, beleértve a köz- és iskolai könyvtárakban is.⁹ Hogy tökéletes legyen az információellenőrzés, az elfogadott hírforrások körét is egyetlen egyre, a Csehszlovák Hírügynökségre (Československá tisková kancelář, ČTK) szűkítették. A Kelet-Európára leereszkedő vasfüggöny miatt Nyugatról származó politikai hírek csak nagyon nehezen juthattak be Csehszlovákiába, miközben az „idegennek” vagy „nyugatinak” minősített rádiók hallgatása lényegében bűncselekménynek, de legalábbis elítélendő cselekedetnek számított.

„Technikai szerkesztők”, „kollektív írásmód”, öncenzúra

Bár Csehszlovákiában a jogi források nem tartalmazták a „cenzúra” szót, technikai értelemben az mégis működött. Az 1948 utáni Csehszlovákiában a cenzúrának három fő módja figyelhető meg. Egyfelől az úgynevezett technikai szerkesztők által, másfelől az úgynevezett kollektív írásmód technikáját alkalmazva.

A technikai szerkesztő fogalom azt jelentette, hogy a technikai szerkesztők (mint politikailag megbízható beavatott személyek) ügyeltek rá, hogy a nyomdából csak megbízható anyagok jussanak ki.

A kollektív írásmód azt az elvárást jelezte, hogy az összes megjelenésre váró cikket szerkesztőcsoportok „beszélték meg”, így végül az került a lapba, amit a kollektív szerkesztőcsoport jónak látott, vagyis e technika által ki tudták szűrni az egyéni, esetleg „nem megfelelő” (azaz az állampárt számára nem kívánatos) véleményeket. Könyvek esetében a kiadóknak (1949 után minden kiadó állami kiadó volt) egy úgynevezett kiadói tervet kellett benyújtania az illetékes járási nemzeti bizottságon keresztül a Csehszlovák Információs Minisztériumba.¹⁰

A korabeli sajtóellenőrzés harmadik formája, az öncenzúra, lényegében értelemszerűen következett a „technikai szerkesztők” és a „kollektív írásmód”

9 Bednařík 2015, 54–56.

10 Bednařík 2015, 52.

gyakorlatából, hiszen a sajtómunkások, írók, szerkesztők stb. elkezdtek korlátozni magukat, és eleve nem írtak és nem adtak ki a kezükből olyasmit, ami miatt a hatalom számonkérhette volna őket. Ez a környezet alapozta meg azt az erős autocenzúrát, amely 1989-ig jellemezte a csehszlovák sajtóközéletet.

Ha történelmi távlatokban értékeljük ezeket a jelenségeket, azt mondhatjuk, hogy a médiakontroll számos formáját nem Kelet-Európban találták ki.¹¹ Ez alatt nemcsak a „láthatatlan hatásokat” értem, amelyeket minden kritikusan gondolkodó történésznek feltételeznie kell minden sajtótermék esetében, hanem a cenzúra rokon értelmű kifejezéseit és eljárásait is a legkiegyensúlyozottabbnak vélt nyugat-európai sajtótermékek kapcsán is. Ilyen volt például az, ahogy ellenőrzés alatt tartották a BBC-t (British Broadcasting Corporation, Brit Távközlési Vállalat) több tekintetben is, úgymint a kormány rendelkezései, a Board of Governors (Igazgatótanács) utasításai vagy a főigazgató álláspontja által. A brit külügy például szigorúan tiltotta a Hitlerrel való kibékülés taglalását az 1930-as évek végén; vagy hogy a második világháború alatt a Ministry of Information (Tájékoztatási Minisztérium) teljes körű kontroll alatt tartotta a BBC hírszolgálat minden tevékenységét.¹² De még 1945 utánról is vannak példák a közvetlen tartalmi beavatkozásra. Az úgynevezett 14 napos törvény értelmében a BBC rádióműsoraiban tilos azon témák tárgyalása, amelyek a brit parlament napirendjén szerepeltek a soron következő két hétben; ez a szabály egészen 1957-ig érvényben volt. De más példák is lehetnének akár az öncenzúrára, akár a különféle belső előírásokra alapozott ilyen-olyan szabályokra (amelyekre az angol szakirodalomban mint self censorship, internally imposed constraints stb. utalnak).¹³

Meg kell jegyezni, hogy a fentebb leírt csehszlovák kommunista médiabeli fogások nem voltak eredetiek. Az „információs minisztériumot”, az öncenzúrát és a többi sajtóellenőrzési technikát nem Prágában találták ki – ez persze nem jelenti, hogy ezek menthetők, védhetők, igazolhatók, helyeseltetők lennének. Az 1945 utáni cenzúrafogások a két háború közti csehszlovákiai

11 Sián 1996, 366–379.

12 Sián 1996, 375.

13 Sián 1996, 375.

(vagy magyarországi) tapasztalatokhoz képest eltérők voltak. Az egyik nagy különbség abban rejlett, hogy az 1948 utáni csehszlovákiai cenzúra kevésbé észrevehető volt. Ez azt jelenti, hogy míg a két háború között az újságokban nyilvánvaló, explicit utalások voltak arra, hogy itt vagy ott valamit ki kellett hagyni a cenzúra miatt, addig az 1948 utáni Csehszlovákiában az olvasók konkrétan a sajtótermékekben már nem szembesültek a cenzúra tényével. Sőt ellenkezőleg: a korabeli sajtó tele van a „sajtószabadságra” tett utalásokkal. Továbbá mivel 1948 után Csehszlovákiában már ellenzéki pártok nem léteztek (azokat vagy erőszakkal beszüntették, vagy beolvasztották), ellentétben a szabad pártrendszerrel rendelkező Nagy-Britanniával, így ellenzéki vélemények sem léteztek. Ebből következően a „szabadnak” mondott sajtóból nemcsak a nem létező ellenzék ellenhangja tűnt el, hanem a fenti indirekt cenzúramódszerekkel még az árnyalatnyi politikai véleményeltéréseket is előre ki lehetett küszöbölni.

Az már a rendszer paradoxona, hogy ebben a totálisan ellenőrzött sajtókörnyezetben hiába volt 2-3 hasonló profilú lap (például sportlap), ebben a rendszerben az újságtartalmak unifikációjáról kell beszélünk, hiába volt több újság, a tartalmuk fokozatosan egyhangúsodott.

Az 1948 utáni sajtótörvényekről részletesebben

Az 1950-es sajtótörvény (184/1950. sz. törvény) az 1947-es újságírótvényben kialakított korporatív rendszerre kötött rá; ez volt a Csehszlovák Újságírók Központi Szövetsége, és „csak az lehet[ett] hivatásos újságíró, aki felvételt nyert ebbe a szervezetbe”. Két ponton komoly, rendszerszintű változást tartalmazott a korábbi állapotokhoz képest. Egyfelől leszögezte, hogy „sajtótermék kiadása (újság, folyóirat és egyéb időszakos kiadvány) *nem lehet magánvállalkozás tárgya*” (az 1947-es törvény még számolt a magán médiákkal), másfelől a törvény világossá tette, hogy az egypártrendszeri államhatalom a csehszlovákiai médiákat politikai eszköznek tekinti: „A sajtónak az a küldetése, hogy elősegítse

a csehszlovák nép építő erőfeszítéseit és a harcát a békéért, valamint hogy [a sajtó] együttműködjön a [csehszlovák nép] szocialista nevelésében.”

A CSKP KB döntése (és szovjet minta) alapján 1953-ban létrejött a Sajtóellenőrzési Főosztály (Hlavní správa tiskováho dohledu), amely minden újsághírt kontrollált, beleértve a térképfeliratokat és a napilapokban közzeendő nekrológokat is. Jellemzően a korra az első világháború végén a nyugati szövetségesek oldalán – a bolsevikok ellen és az önálló csehszlovák államért – harcoló csehszlovák legionáriusok halálhírét rendszeresen igyekeztek eltitkolni.¹⁴ Az 1958-as törvény (44/1958. sz. törvény) enyhített az 1950-es sajtótörvény korporatív szigorán, amennyiben a Csehszlovák Újságírók Központi Szövetséget „önkéntes szervezetté” nyilvánította.

Miután 1948-ban államosították a Csehszlovák Rádiót (137/1948. sz. törvény), 1964 elején mind a Csehszlovák Rádió, mind a televízió vonatkozásában törvénybe foglalták (17/1964.; 18/ 1964. sz. törvények; a rendszeres televíziózás 1955-ben indult be Csehszlovákiában), hogy ez a két országos és monopóliumhelyzetben lévő médium „a tevékenységével, amely Csehszlovákia Kommunista Pártja politikáján alapul, tömegpolitikai és -nevelési munkát valósít meg”. Ezen az ideológiai alapon a Csehszlovák Rádió és Televízió „biztosítja a sokoldalú informáltságot bel- és külföldön”, miközben az állam „az állami szervek és a szocialista szervezetek segítségével hatékonyan hozzásegít, hogy [a rádió és a tévé] teljesítse a küldetését”. Az ideológiai kontroll keretében született a döntés, hogy 1952 első felében leállt a misék közvetítése.¹⁵

Az 1960-as év több tekintetben (szervezetileg, technikailag) is korszakhatár volt a csehszlovák sajtóellenőrzésben. Az 1953-ban létrejött Sajtóellenőrzési Főosztályt (Hlavní správa tiskováho dohledu) 1960-ban felváltotta a Központi Publikációs Főosztály (Ústřední publikační správa). Ennél lényegesebb tartalmi változás volt az 1960-as évektől, hogy immár nemcsak a rádiózást volt egyre nehezebb kontrollálni, hanem időközben feltörekvőben volt az egyre bővülő televíziózás.¹⁶

14 Bednařík 2015, 55–56.

15 Bednařík 2015, 59.; Rychlík 2015, 42.

16 Bednařík 2015, 64.

Az 1966-os sajtótörvény (81/1966. sz. törvény) az „*alkotmányban biztosított szólás- és sajtószabadságról*” beszélt, ugyanakkor hozzátette, hogy a szólás- és sajtószabadságnak „a szocialista társadalom megerősítését és fejlődését kell szolgálnia”. A törvény tökéletesen elhallgatta a közvetetten működő cenzúra létét, sőt ellenkezőleg: leplezetlenül kifejtette a csehszlovák szocialista sajtószabadság mi-kéntjét: „A szólásszabadság [...] azáltal van garantálva, hogy a dolgozóknak és az ő szervezeteiknek rendelkezésükre állnak a kiadó- és nyomdavállalatok, a rádió, a televízió, a film és más tömegtájékoztatási eszközök. Ezek az eszközök közö-ségi tulajdonban vannak, és nem lehetnek magánvállalkozás tárgyai.” A törvény teljesen nyíltan megfogalmazta, mi célból és hogyan kell működnie az egypárt-rendszeri médiáknak. A tömegtájékoztatási eszközök feladata az – fogalmazott a törvény szövege –, hogy „a szocialista társadalom érdekeit képviseljék”, hogy „hozzájáruljanak Csehszlovákia Kommunista Pártja vezető szerepének fenntar-tásában”, valamint hogy „közvetítsék és alakítsák a szocialista közvéleményt”.

A médiák feletti központi pártellenőrzés 1966-ban tovább szigorodott. Fel-állítottak egy újabb központi ellenőrző szervet, a Központi Sajtófelügyeletet (Ústředná publikačná správa). A törvény szerint ennek az volt a legfőbb fel-adata, hogy biztosítsa, „ne lehessen publikálni olyan információkat, amelyek államtitkot, gazdasági titkot vagy szolgálati titkot érintenek”; ez persze csak álca volt, hiszen azt, mi számított „titoknak”, azt végső soron a kommunista pártszervek határozták meg. És még ez sem volt elég: az időszak kiadványok kiadását „regisztrációhoz” (azaz lényegében engedélyhez) köthették, amely re-gisztrációt az oktatási minisztérium, illetve a kerületi nemzeti bizottságok ad-hatták ki (természetesen csak politikailag megbízható alanyoknak).

Az 1968-as év nagyon különlegesnek számít a csehszlovák médiaszabályo-zás tekintetében, mivel egyszerre tartalmazta a nagy felszabadulás élményét, mellette pedig ellenreakcióként a központilag ellenőrzött és irányított sajtóélet (majdnem töretlen) folytatását. Az 1968 közepére datált sajtótörvény (84/1968. sz. törvény), amely a prágai tavasz felszálló időszakában született kimondta: „A cenzúra megengedhetlen.”¹⁷ Ebben az a meglepő, hogy valójában a csehszlo-

17 Popély 2006, 282.

vák törvények 1947 óta nem alkalmazták a „cenzúra” kifejezést, sőt ellenkezőleg, éppen hogy a „sajtószabadságot” hangsúlyozták (amint az az 1966-os sajtótörvényben látható). Pontosan a cenzúra fogalmának tisztázása végett került be a törvény szövegébe a szó definíciója: „Cenzúra alatt értendő bármiféle beavatkozás az állami szervek részéről a szóbeli vagy képi kifejezés szabadsága, illetve ezek tömegtájékoztatás által való terjesztése ellen.” A cenzúra eltörléséről szóló törvény (amely jogi értelemben az 1966-os sajtótörvényt módosította) azzal az igen nagy hiányossággal bírt, hogy benne egyáltalán nem merült fel a magán médiák létrehozásának a lehetősége. Vagyis a prágai reformok képviselői továbbra is az állami sajtómonopólium körülményei között képelték el a cenzúra megszűnését, azaz egy igazságos, szabadságot garantáló államot feltételeztek.

A sajtó terén 1968 ősze és tele hozta meg a visszarendeződést. Előbb megszületett az 127/1968-as törvény (1968. szeptember 13.) avégett, hogy a törvényhozók ezáltal is biztosítsák a „békés fejlődést”, s hogy az időszaki sajtó és a többi tömegtájékoztatási eszközök terén „ne legyenek megzavarva az állam kül- és belpolitikájának fontos érdekei”. Jellemzően a csehszlovák normalizációs időszak taktikai „húzásaira”, ezt a törvényt „átmeneti intézkedésnek” jelezték, de 1989-ig nem vonták vissza. Ugyanebben a törvényben létrehozták (immár sokadik ellenőrző szervként) a Sajtó és Információs Hivatalt, amelynek az volt a célja, hogy „egységesen irányítsa és ellenőrizze az időszaki sajtó és az összes többi tömegtájékoztatási eszközök tevékenységét”. Másként kifejezve: a Sajtó és Információs Hivatal volt hivatott biztosítani, hogy a csehszlovákiai sajtó kompatibilis legyen az ország politikai vezetésével – noha szó szerint ezt a törvény szövege nem mondta ki.

A totális visszarendeződés a sajtó terén 1968 utolsó napjaiban történt meg a 167/1968-as törvény formájában. (1968. december 19.) Ez a törvény, amely meghatározta „a Csehszlovák Szocialista Köztársaság szerepét a sajtó és az egyéb tájékoztató eszközök területén”, tulajdonképpen csattanós válasz volt a cenzúra eltörléséről szóló törvény naivítására, egyúttal ez lett a Gustáv Husák-féle korszak sajtóéletének fundamentuma. Általános főszabályként ez azt szögezte le, hogy „a Csehszlovák Szocialista Köztársaságnak a sajtót illető hatáskörébe tartozik annak a megállapítása, hogy meghatározza az állam politikáját ezen a téren, és hogy koordinálja ennek kivitelezését”. Feloldva a jogi bikkfanyelvet ez

azt jelentette, hogy végső soron a csehszlovák állam (valójában az országban egyeduralkodó kommunista párt központi bizottsága) fenntartott magának minden jogot arra, hogy a médiákra vonatkozó összes ügyben és kérdésben a maga szándéka és igénye szerint döntsön. Ez a „Svoboda–Smrkovský–Černík” politikai hármastól jegyzett brutális törvény mindössze 2 paragrafusból és 64 szóból állt, és következetesen került a cenzúra kifejezésébe.¹⁸

Az 1969. augusztusára keltezett 99/1969. számú törvény tipikus példája annak, amikor egy országban a sajtó szabályozása látszólag egy nem a sajtót illető törvény keretében történik. Ezt a törvényt a cseh és a szlovák szakirodalom „*gumibot törvénynek*” nevezi, mivel ez szolgáltatott jogi alapot ahhoz, hogy az 1968. utáni időkből a kommunista rendszer megfélemlítse és féken tartsa az esetleges ellenzéki, ellenálló személyeket vagy csoportokat. A törvény, amelyet rendkívüli módon a prágai Szövetségi Gyűlés elnöksége fogadott el, címe szerint azokról az „átmeneti intézkedéséről” rendelkezett, amelyek „szükségesek a közrend megszilárdítása végett”. Alapvetően egy olyan represszív törvényről volt szó, amely gyakorlatilag bármely nem engedélyezett civil megmozdulást szigorúan megbüntetett. E törvény alapján a közrend megzavarása, az arra való felbujtás, az államellenes lázítás, a köztársaság vagy annak képviselőjének a gyalázása, a szocialista világrendszer vagy annak képviselőinek a gyalázása (sic!), az állam érdekeinek bel- vagy külföldön való gyalázása stb. mind-mind pénzbírságot vagy börtönt vontak maguk után. A törvény nem említette, de beleértette, hogy mindezeket sajtó útján is elkövethette valaki.

Az 1968-as sajtótörvények után az 1989-es rendszerváltozásig már nem történt érdemi változás a csehszlovákiai sajtóélet terén. Az 1980-as év végén hozott 180/1980-as sajtótörvény (1980. december 16.) megerősítette a Szövetségi Sajtó és Információs Hivatal működését; az országos sajtótermékeket továbbra is regisztrációhoz, azaz engedélyhez kötötte; megerősítette, hogy a sajtóban biztosítani kell „az államérdekek védelmét”; valamint némi engedményeket hozott a külföldi sajtótermékek behozatala és terjesztése dolgában.

18 Michálek–Štefanský 2019, 198–199.

Kivételesség és egyediség?

A csehszlovákiai kommunista mediális propaganda számos eleme jól ismert: az országos szintű sajtókampányok céljai, jellege és konkrét eszközei éppúgy, mint a korabeli prágai kormányzat szerepe a nemzetközi médiapropaganda terén; mindezt némi túlzással újságírásnak álcázott nemzetközi szintű kommunista ágensi tevékenységnek nevezhetjük. A jelenség lényegét Borvendég Zsuzsanna ekként foglalja össze: „Az 1989. évi csehszlovákiai bársonyos forradalom után politikai bombaként robbant a hír a helyi médiában, hogy az ország fővárosa több olyan nemzetközi szervezetnek nyújt otthont, amelyek valójában a szovjet titkosszolgálat, vagyis a KGB fedőszerveként működnek, illetve működtek, és ezáltal komolyan veszélyeztetik az ország szuverenitását. Ezek egyike volt a Nemzetközi Újságíró Szervezet (NÚSZ), amelynek legaktívabb tagszervezetei közé tartozott a Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ). A NÚSZ-t Koppenhágában hívták életre 1946-ban, a következő évtől azonban a székhelye átkerült Prágába. Az eredeti célkitűzés az volt, hogy a világ újságíróit egy közös érdekvédelmi és szakmai szervezetbe tömörítsék. Már az alakuló ülés után nem alaptalanul felmerült az a vád, hogy a Szovjetunió befolyást igyekszik szerezni a szervezet vezetőségében. A kétpólusú világ kialakulásával párhuzamosan a szervezeten belül is kiéleződtek az ellentétek, amelyek végül szakításhoz vezettek: 1950-ben a demokratikus nyugati országok újságíróinak többsége távozott a NÚSZ-ból, ezzel a szovjet érdekvédelem akadálytalanná vált.”¹⁹

Kevésbé ismert és elemzett területe a csehszlovákiai médiapropagandának, hogy hogyan és milyen konkrét módszerekkel befolyásolta a központi mediális propaganda a regionális sajtót és a szlovákiai magyar sajtótermékeket, azok íróit és szerkesztőit. E helyütt nincs mód (és a kutatás kezdeti fázisára tekintettel nem is volna célszerű) kifejtenuk e két jelenséget a maga teljességében, azonban néhány főbb jelenséget mint rendezőelvet lehetséges meghatározunk.

19 Borvendég 2015, 6–10.

A kommunizmus korabeli (cseh)szlovákiai magyar mediális mobilizációnak két fő csapásiránya volt. Az egyik a régi (tehát az 1945 előtti) rendszerekkel való összehasonlításon alapuló burkolt fenyegetés és/vagy félelemkeltés volt, míg a másik propagandisztikus eljárás azon alapult, hogy a csehszlovák kommunista rendszer támogatása várható anyagi javakkal kecsegtetett.

Vizsgálva a csehszlovákiai kommunista mediális manipuláció konkrét formáit, jelen esetben annak regionális megnyilvánulásait, még konkrétan a legmagyarabb járás, a Dunaszerdahelyi járás egyetlen regionális lapját, a *Csallóköz* című kéthetente megjelenő újságot, nagyon szépen kimutatható mind a két tendencia. A feltartóztathatatlan fejlődésbe vetett hit állandó motívuma volt Dunaszerdahely kommunista múltjának. Ennek megfelelően a regionális sajtótermékeknek számító *Csallóköz*t a mediálisan irányított lelkesedés jellemezte. A sajtópropaganda szempontjából egyértelmű volt a szándék a vörös fejlődés járási pártlapban, hogy „A fejlődés a párt ajándéka” jelszó mind a politikai közbeszédben, mind a *Csallóköz* folyóiratban (magyar alcíme szerint „A Dunajská Streda-i SZLKP JB és a JNB hetilapja”) teljesen tudatos propagandafogás volt. Erről tanúskodnak az avatóbeszéd idézeteitől kezdve a városi krónika bejegyzésein át számos sajtóbeli képaláírásig sok-sok dolog. Például az új „25 osztályos iskola” kapcsán leírták, hogy „Ez egyike pártunk és kormányunk sok *ajándékának*, amelyhez a járásunk [!] hozzájut” (*Csallóköz* 1962. 12. 08.).

A látható és tapasztalható progresszióhoz hozzátapadt a dunaszerdahelyi *egyediség* gondolata vagy inkább *hite*. Ennek megfelelően pl. a Duna szálloda, a DAC-stadion, a mezőgazdasági szakiskola, a kultúrház stb. átadását a kivételettség hamis üzenetével tálalták. 1953-ban a DAC-stadion „a *Csallóköz* egyetlen *ennyire tökéletes* intézménye”; 1963-ban a Duna szálloda egy „*kivételes mű*, egy modern hotel, amely *egyedi és első a maga nemében* Szlovákiában”; 1964-ben „a mi legmodernebb szolgáltatási házunk” (*Csallóköz* 1964. 10. 24.) épült meg; a cukorgyár, amely 1964-ben még csak „köztársaságunk” illetve „*Közép-Európa egyik legkorszerűbb cukorgyára*” (*Csallóköz* 1964. 07. 11.; *Csallóköz* 1964 .05. 09.), 1972-re „a legmodernabb cukorgyárrá” lett (*Csallóköz* 1973. 09. 28.). 1972-ben „a közlekedési játszóparkunk a legmodernebben felszerelt és *egyedülálló az egész köztársaságban*” (*Csallóköz* 1972. 05. 18.). 1973-ban az új kultúrház egy „városi *kultúrpalota*”, illetve „Szlovákia *legszebb kultúrháza*”.

1980-ban a mezőgazdasági szakiskola „Szlovákia *legmodernebb* szakközépiskolája” – és így tovább szinte a végtelenségig.

Az ideológiai ködösítés azokban az esetekben volt a legtökéletesebb, amikor egy-egy eredményt látványosan össze lehetett hasonlítani a kommunista életformát megelőző állapotokkal: „A városban üzemek lettek létesítve, olyan új iskolát és modern kórházat *kapott* [!], amilyenről Dunaszerdahely lakossága a München előtti köztársaságban álmodni sem mert” (*Csallóköz* 1963. 06. 02.). És ez a jelenség vezet át a másik tendenciára: a régi rendszerekkel való összehasonlításon alapuló burkolt fenyegetésre és/vagy félelemkeltésre.

Dunaszerdahely kommunista városvezetői számára a két háború közti Csehszlovákia időszaka nem a jólét korszaka volt. Ahogy az egyik városvezető pályája végén írott Csallóközbeli vezércikkben megfogalmazta: „Emlékezzünk [...] az első [Csehszlovák] köztársaság időszakára és a Horthy-rendszer éveire, amikor városunkat, járásunkat, az egész Csallóközt [...] az elmaradottság, a szegénység, a munkalehetőségek hiánya, az iparnélküliség, a iskolák és orvosok hiánya, a szegényes étkezés, az életszínvonal alacsony foka jellemezte.”

1970-ben a *Csallóköz* címlapján az egyik helyi kommunista veterán írt egy egész oldalas cikket „Dunaszerdahely 25 szabad évről”. Ebben ezt írta: „Városunk lakosságának túlnyomó többsége nagyon jól tudja, mi a kapitalizmus. Még egyszer nem kér belőle. [...] Dunaszerdahelynek sem Masaryk, sem Beneš, de még Horthyék sem adtak semmit. [...] Dunaszerdahely város gyors ütemű fejlődése az 1958–1959-es években kezdődött, de főleg a 60-as évek után bontakozott ki” (*Csallóköz* 1970. 03. 26.).

Ezzel önmagában talán nem is lett volna nagy gond. Az viszont elgondolkodtató, hogy a regionális lelkesítő propagandában milyen nagy szerepet kapott a horthyzás – ezt én úgy nevezem összefoglalóan, hogy antifasiszta köntösbe burkolt magyarellenes agymosás. A helyi magyar kultúrmunkásoknak egy viszonylag jól behatárolható köre sokat tett az „antifaszizmus” és a „felszabadítás” motívumainak a súlykolásáért. Ennek a nemcsak, de főleg a sajtó által végzett hivatalos emlékezetpolitikának, amely a helyiek, tehát a csallóközi magyarok emlékezetébe a *magyar múlt ellenében zajlott*, Dunaszerdahelyen elsősorban magyarellenes, s néha kapitalizmusellenes éle volt. A Horthy-időket nagy indulattal kárhoztatók közül kitűnik Mondok Gábor, aki évente legalább egyszer

tollat ragadott, hogy a *Csallóköz* címoldalán vitriolos cikket írjon a „Dél-Szlovákia területére bevonuló Horthy-hadseregről”, a „magyar megszállókról” (*Csallóköz* 1971. 10. 07.), vagyis arról, hogy „1938-ban a magyar fasiszták megszállták Dél-Szlovákiát” (*Csallóköz* 1964. 08. 08.).

Mondok Gábor esetében magyarázatot nyújt, hogy kommunista szempontból az 1938-cal kezdődő magyar idők valóban az egzisztenciális fenyegetettség és az illegalitás korszakát jelentették, hiszen 1938. október 9-én a visszacsatolt területeken betiltották a kommunista szervezetek működését. Mondok évenként megírta hol a saját történetét („Horthy-hadsereg, 1941 koncentrációs tábor, meghurcoltatás, kínzás, komáromi börtön, Flossenburg”) (*Csallóköz* 1964. 01. 19.), hol általában a magyar idők rettenetét, amit ő alapvetően így látott: „Húsz esztendeje annak, hogy a Horthy Magyarország [...] 1944. október 15-én kapitulált. Ez a véres kezű diktátor is belátta, hogy felesleges minden emberi és anyagi áldozat [...] a nyilas hóhérok, a hitleri fasiszták bérencei [...] az akkori dunaszerdahelyi járásból 15 kommunistát hurcoltak el a komáromi várerődbe, majd a Csillag várerődbe, ahol már a német SS katonák cirkáltak” (*Csallóköz* 1964. 10. 10.).

Egy bizonyos magyar értelmiségi kör az itt élő szlovákok évtizedes szenvedései iránti együttérzését is kész volt kifejezni; miként a Nagy Rudolf – Mag Július szerzőpáros fogalmazott 1988-ban: „Az itt élő szlovákok nem egészen 30 év alatt másodszor szabadulnak fel a magyar uralkodó osztályok uralma alól”²⁰, ami alatt a szerzők minden bizonnyal az 1918-, 1938-, 1948-as évszámsornak a burzsoázia legyőzésével vegyes szlovák nemzeti dicsőségét látták. A Mondok Gábornál fiatalabb apparátcsikok is rendre kedvvel „magyar fasisztáztak”. A Dunaszerdahelyi Járási Katonai Parancsnokság alezredese a csehszlovák hadsereget hasonlította össze a múlttal, amikor is a magyarok, akiket „Horthy fasiszta hadseregébe kényszerítettek [...] kénytelenek voltak idegen érdekekért harcolni” (*Csallóköz* 1971. 04. 29.).

Vígan horthyztak (*Csallóköz* 1979. 03. 16.) az itteni magyar civilek is: „A Csallóköz területe a bécsi döntés értelmében Horthy Magyarországhoz tar-

20 Nagy–Mag 1988, 119.

tozott. A lakosság akkori nyomorát még fokozta 1938 novemberétől a *fasiszta terror is*” – olvasható egy kiadványban.²¹ És noha az 1980-as években már jelentek meg cikkek a müncheni döntésről (*Csallóköz* 1988. 09. 30.), egyik-másik helyi pártvezető még ekkor is csak dicsérni tudta a Kassai kormányprogramot: „Szlovákia déli része népének, amely a bécsi döntés után a Horthy-rezsim igája alatt szenvedett, eljött végre a szabadság” (*Csallóköz* 1980. 04. 04.).

Az efféle mediális propaganda hatására, vagyis a kommunista párt propagandagépezetébe tartozó helyi magyarok által irányított emlékezetpolitikának a hatására Dunaszerdahely város *írott* történelméből gyakorlatilag eltűnt a magyar múlt.

21 Héger –Mag 1980, 3.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bednařík 2015.** Petr Bednařík: Média v Československu v letech 1945-1989 a jejich vliv na každodenní život. In: Jaroslav Pažout (ed.): *Každodenný život v Československu*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha-Liberec, 2015, 50–91.
- Borvendég 2015.** Borvendég Zsuzsanna: *Újságírásnak álcázva*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2015.
- Héger–Mag 1980.** Héger Károly – Mag Gyula: *A Dunaszerdahelyi járás felszabadulásának 35. évfordulója 1980*. Okresné osvetové stredisko, Dunajská Streda, 1980.
- Heimann 2009.** Mary Heimann: *Czechoslovakia – The State that Failed*. Yale University Press, New Haven & London, 2009.
- Kaplan–Tomášek 1994.** Karel Kaplan – Dušan Tomášek: *O cenzuře v Československu v letech 1945-1956*. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny 22. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 1994.
- Leff 1997.** Karol Skalnik Leff: *The Czech and Slovak Republics*. Westview Press, Colorado, 1997.
- Michálek–Štefanský 2019.** Slavomír Michálek – Michal Štefanský: *Age of Fear. The Cold War and Its Influence on Czechoslovakia 1945–1968*. Ibidem Verlag, Stuttgart, 2019.
- Nagy–Mag 1988.** Nagy Rudolf – Mag Július (zost.): *A Dunaszerdahelyi járás múltja és jelene*. Csallóközi Múzeum, Dunaszerdahely, 1988.
- Sián 1996.** Nicholas Sián: Radio. In: Brivati, Brian – Buxton, Julia – Seldon, Anthony (eds.): *The Contemporary History Handbook*. Manchester University Press, Manchester–New York, 1996, 366–379.
- Popély 2006.** Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Nostra Tempora 13. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006.
- Rychlík 2015.** Jan Rychlík: Každodennost v Československu v období tzv. normalizace. In: Jaroslav Pažout (ed.): *Každodenný život v Československu*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha-Liberec, 2015, 34–47.

Vajda 2016. Vajda Barnabas: *Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary (1938-1968)*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2016.

On the Media Propaganda of the Communist Czechoslovakia during the Cold War

Abstract: The present study offers a glimpse into the forms, means and concrete procedures of the communist media control in Czechoslovakia after 1945. The first part of the paper explores the general political context, the process of how a public morality was created in which severe restrictions on media freedom seemed to be a matter of course. The second part of the study looks at the specific laws in Czechoslovakia that regulated, controlled and restricted the state of the media in the country under the conditions of the communist one-party rule. The third part analyses media control procedures that were applied in the case of the regional press in certain Hungarian-inhabited regions of Czechoslovakia.

Keywords: censorship, Czechoslovakia, one-party system, national minority, media controll

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

EGYHÁZI HÁLÓZATOK VERSUS ÁLLAMBIZTONSÁGI HÁLÓZATOK

Katolikus kisközösségek a hatvanas évek első felében

KIVONAT: A második világháború lezárultával új korszak kezdődött az egyházak számára. A korábbi politikai, gazdasági és társadalmi jelenlétük gyökeresen megváltozott. Új körülmények között, új hatalmi szereplőkkel kellett megtalálni az ország újjáépítésének és az élet normalizálásának lehetőségét.

A katolikus hívek többsége számára a vallásgyakorlás egyre szűkülő keretei azt is jelentették, hogy maguknak kellett megteremteni a feltételeket saját és gyermekeik lelki fejlődése számára. A kisközösségek születésének fontos motivációja volt, hogy a szülők folyamatosan keresték annak az útját, hogyan tudnák biztosítani gyermekeik számára a vallásos nevelést, ahol nemcsak az ismeretek átadása, hanem értékek, magatartásminták továbbadása zajlik. Ezek a kisközösségek bűvópatakokként őrizték meg a hitéletet, az erkölcsi és vallási nevelés csíráit, így nem csoda, hogy a diktatúra elsődleges ellenségnek tekintette ezen csoportok tagjait. Állambiztonsági megfigyelésük, megfélemlítésük folyamatos volt. Jelen tanulmány a hatvanas években lefolytatott nyomozás, az úgynevezett „Fekete Hollók” elleni eljárás állambiztonsági módszereit ismerteti.

KULCSSZAVAK: vallásüldözés, egyházi élet, kisközösségek, koncepciók percek, állambiztonság, megfigyelés

Katolikus kisközösségek helyzete 1945 után

A második világháború lezárultával új korszak kezdődött az egyházak számára. A korábbi politikai, gazdasági és társadalmi jelenlétük gyökeresen megváltozott. Új körülmények között, új hatalmi szereplőkkel kellett megtalálni az ország újjáépítésének és az élet normalizálásának lehetőségét. Jelen tanulmányban nincs lehetőségünk arra, hogy részletesen tárgyaljuk azokat a folyamatokat és jelenségeket, amelyek a Magyarországon működő egyházakat és felekezeteiket érintették, csupán a témánk szempontjából legfontosabb eseményekre teszünk utalást.

Az első komoly jel, amely aggodalommal tölthette el az egyházakat, a földosztás elrendelése volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt alkotó pártok között összhang volt abban a tekintetben, hogy földosztásra, a nincstelenek földhözjuttatására szükség van, annak mikéntjében azonban jelentős eltérések mutatkoztak. A javaslatok közül – bizonyíthatóan Vorosilov marsall és a SZEB nyomására – a legradikálisabb került elfogadásra, amelyet a Nemzeti Parasztpárt dolgozott ki és a Kommunista Párt is támogatott.¹ Nemcsak a politikai pártok támogatták az intézkedést, de a katolikus egyház sem zárkózott el előle. Az 1945. május 24-i püspöki konferencián a következő kijelentés hangzott el: „A püspöki kar már régebben leszögezte, hogy nem ellensége egy egészségesebb birtokmegosztásnak, sőt az egyházi nagybirtok felosztásának sem, ha intézményeinek fenntartásáról másképp gondoskodnak...”² A rendeletet azonban korábban, 1945. március 17-én elfogadta az Ideiglenes Nemzeti Kormány.³ A földosztás során nem vették figyelembe azt a tényt, hogy az egyházi birtokok célvagyonként szolgáltak, és iskolákat, kórházakat tartottak fenn belőlük, hanem kárpótlás nélkül megfosztották az egyházakat anyagi alapjuktól. Ez az egy-

1 Balogh 2017, 646.

2 Beke 1996, 29–30.

3 A rendelet szövegét közli: Balogh 1980, 481–493.

oldalú lépés jelezte, hogy megkezdődött a társadalom életéből való fokozatos kiszorításuk.

Az ifjúság nevelése és a kisközösségek szempontjából az egyik legfájdalmasabb lépés, az egyesületek feloszlatása volt. Rajk László belügyminiszter 1946 júniusában – a Teréz körúti gyilkosságként elhíresült eseményre válaszul – döntött az egyesületek működésének betiltásáról.⁴ A két világháború között virágzó, a társadalom valamennyi részét lefedő alternatív közösségi élet megsemmisítése egyszerre szolgálta a kommunista párt hatalmi törekvéseit és a civil szféra felszámolását. A fiatalok nevelésére és támogatására létrejött katolikus mozgalmak – KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Tanácsa), a KALÁSZ (Katolikus Leánykörök Szövetsége), a KIOE (Katolikus Iparos és Munkásifjak Országos Egyesülete), az EMERICANA („Imrés Szövetség”, a katolikus egyetemisták egyesülete), a Kolping család-egyesület, a cserkészlet és a Mária kongregáció – széleskörű tagsággal és társadalmi beágyazottsággal bírtak. A feloszlatásuk után több csoport és közösség nem adta fel életét, hanem alkalmazkodva az új helyzethez, más utakat kerestek a működésre. Ez sok esetben azt jelentette, hogy a csoport tevékenysége és gyakorlati működése ugyanaz maradt, csupán a külsőleg látható formákat változtatták meg. Tipikus példája volt ennek, ahogy cserkészcsapatokból indián törzsek lettek, és úgy folytatták életüket.⁵ 1946 és 1948 között ezt viszonylag háborítatlanul tehették, de a felekezeti iskolák államosítása⁶ után egyre kevésbé lehetett nyíltan kirándulni, tábortokat szervezni. Az államosított iskolák – leginkább a szerzetesrendek fenntartásában működő gimnáziumok – tanulói és tanárai mindent megtettek annak érdekében, hogy biztosítsák a gyerekek és fiatalok további vallásos nevelését. Különös gondot fordítottak arra, hogy megtalálják és felkészítsék azo-

4 Romsics 2005, 290.

5 Ivasivaka–Arató 2006, 69–70.

6 A törvénytervezet 1948. június 15-én sürgősséggel nyújtotta be Ortutay Gyula, a parlament másnap elfogadta *Az 1948. évi XXXIII. törvény a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában* című törvényt. A törvény rendelkezése folytán 4987 egyházi fenntartású intézmény (óvoda, alap- és középiskola, tanítóképző, óvónőképző) került állami kézbe, amelynek több mint fele (63%) a római katolikus egyházé volt.

kat a fiatalokat, akik képesek összefogni a kisebbeket, ezzel a szülők oldaláról megfogalmazódott nevelési igényt elégítették ki. 1948-tól elindult, 1949-től, a fakultatív hitoktatás bevezetésével⁷ fokozatosan szerveződött meg az iskolán kívüli hitoktatás rendszere. Az iskolai vallásoktatás lehetőségét rendkívül szűk keretek közé szorították, a vonatkozó rendelet szerint: „A hitoktatót a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkára (helyettesítés, felügyelet a kirándulásokon vagy óráközökben stb.) beosztani nem lehet. A hitoktató nem vehet részt a tantestület értekezletein és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhat. A vallásórát az utolsó tanítási óra után kell megtartani. Vallásórát csak az iskola épületében lehet tartani. A hitoktató a tanulókat az iskolán kívül semmiféle más foglalkozásra nem vonhatja össze.”⁸ A rendelet gyakorlatilag megtiltotta a hitoktatásban résztvevő papok és szerzetesek számára, hogy korábbi intenzív nevelésüket folytassák, ezért más utakat kerestek, és ministránsok összefogásával, énekkarok szervezésével vagy csupán kis létszámú hittan csoportok összegyűjtésével gondoskodtak a gyerekek és fiatalok hitbéli képzéséről. Ez a fajta, alulról induló, a hit megélésére törekvő mozgalom az egész ország területén jellemző volt, hiszen mindenhol voltak papok, szerzetesek, több esetben világiak, akik vállalták a kockázatot a következő nemzedék hitbéli neveléséért.

1950. szeptember 7-én alapvető változás állt be a fenti sémában. Az Elnöki Tanács 34. számú törvényerejű rendeletével⁹ megvonta a szerzetesrendek működési engedélyét. A vallásszabadság demonstrálására négy rend esetében engedélyezték a korlátozott működést és rendszerként két-két középiskola fenntartását.¹⁰ A rendelettel tíz-tizenkétezer férfi és női szerzetest kényszerítettek

7 Az addig kötelező iskolai vallásoktatást a következő módon szüntették meg: „A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező.” Balogh–Gergely 2005, 894.

8 Balogh–Gergely 2005, 953.

9 A rendelet szövegét közli: Balogh–Gergely 2005, 947–948.

10 A bencések Pannonhalmán és Győrött, a ferencesek Esztergomban és Szentendrén, a piaristák Budapesten és Kecskeméten, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánővérek Budapesten és Debrecenben tarthattak fenn iskolát. Az oktatás és a rendi élet fenntartására hatvan főben határozták meg egy-egy rend létszámát, azok, akik nem kerültek be, „kereten

gyökeresen új élethelyzetbe, akik esetleg egyházi, de sok esetben civil pályán kényszerültek megélhetést találni.¹¹ Az iskolából kinövő „illegális” hitoktatás kialakulása az iskolák államosításához köthető, hiszen a rendi gimnáziumokban tanuló fiatalok nagy része nem akarta feladni vallásos világnézetét. Ők mindenáron folytatni akarták hitbeli képzésüket, ezért az iskolából eltávolított szerzetes tanárok ministránsköröket, énekkarokat, kisebb csoportokat, nyelvtanuló köröket szerveztek, amelyekben elsősorban azon volt a hangsúly, hogy az adott keretek között hogyan tudják megőrizni kereszténységüket. Ezek a foglalkozások abban a pillanatban váltak „illegálissá”, amikor a szerzetesrendektől megvonták a működési engedélyt, és a szerzetesek vagy egyházmegyei szolgálatba kerültek át, vagy a civil életben kellett boldogulást találniuk. Közülük többen elköteleződtek a fiatalabb nemzedékek mellett, és korábban gyakorolt nevelőmunkájukat nem adták fel, hanem az állami rendelkezésekkel szembe szállva folytatták a létrehozott csoportok mentorálását és a vezetők lelki kísé-
rését.

A csoportok élete a Rákosi-diktatúrában

Piarista kötődésű csoportok

Az egyik legnagyobb kiterjedésű csoportosulás Bulányi György piarista szerzetes nevéhez köthető, aki az inspirációt egy Magyarországon átutazó jezsuita szerzetestől¹² kapta. Ő azt állította, hogy a kommunizmus térfoglalása miatt kö-

kívüli” szerzetesek lettek. Helyzetük azért is volt egészen különös, mert az állam által engedélyezett rend tagjaként nem illették meg őket azok a lehetőségek, amelyekkel a kereten belüliek rendelkeztek; gyakorlatilag minden pasztorális tevékenységük államellenesnek minősült. Témánk szempontjából fontos jelezni, hogy ilyen kereten kívüli szerzetesek voltak Bulányi György, Juhász Miklós és Lénárd Ödön piarista atyák.

11 A női szerzetesek túlélési stratégiáira lásd: Bögre–Szabó 2010.

12 Minden valószínűség szerint Stjepan Tomislav Poglejen jezsuita szerzetesről van szó. A kérdésről részletesen: szól Benyhe 2015.

zel az idő, amikor az egyház csak házanként összegyűlt kisközösségekben tud élni, ezért néhány hónapos debreceni tartózkodása alatt négy kisközösséget hozott létre. Továbbutazása előtt a bázisközösségekből egyet (a diákok csoportját) Bulányi Györgyre bízta, aki az említett diákközösség mintájára több csoportot is szervezett, hiszen tanár lévén közel állt a fiatalokhoz. A szervezőmunkában rendtársai között társakra talált Juhász Miklós és Török Jenő személyében. A kisközösségi élet – Bulányihoz köthető – megszervezésére Budapesten kívül Debrecenben és Szegeden is sor került, utóbbiban Kovács Mihály piarista atya munkája kapcsán.¹³ A rendőrségnek hamar szemet szúrt a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején kibontakozó kiscsoportos élet, és mivel nem voltak pontos ismeretei a „föld alatt” szerveződő egyházzal, illetve a hozzájuk csatlakozott emberekről, ezért kezdetben minden olyan csoportot, ahol hitoktatással foglalkoztak Bulányi Györgyhez kapcsoltak. „Szervezkedésük” felszámolására 1952-ben került sor, amikor Bulányit és nyolc társát letartóztatták és elítélték.¹⁴

Ciszterci gyökerű csoportok

A fiatalok nevelése területén legnagyobb tapasztalata az iskolákat fenntartó szerzetesrendeknek volt. A piaristák mellett a ciszterciekre térünk ki, akik nagyhírű gimnáziumaikat nem kapták vissza 1950-ben, és az iskolák államosítását követően szinte azonnal új lehetőségeket kezdtek keresni a tanítványaikkal való kapcsolattartásra. Az államosítás után mind a négy ciszterci gimnázium mellett megindult a diákok összefogása. Budapesten és Egerben az segítette a szerzeteseket, hogy nemcsak iskolájuk, hanem plébániájuk is volt, ezáltal több személylyel tudták megszervezni a hitoktatást. Természetesen nem minden ciszterci

¹³ A Csongárd megyében kibontakozó ifjúsági munkára lásd: Mezey 2015.

¹⁴ Havasy 1990, 182. A pert 1952. december 10-én tárgyalta a Budapesti Megyei Bíróságon. Az ítélet szerint a következő büntetést rótták a vádlottakra: Bulányi György életfogytiglan, Juhász Miklós 14 év, Lakos Endre 10 év, Ikvay László 10 év, Vadas Éva 10 év, Jolsvay Hedvig 8 év, Sigmond Ernő 10 év, Sötér Tibor 7 év, Braun István 7 év börtönbüntetés. Az ítélet (töb-
bek között) Vadas Éva 1961-es peranyagában maradt fenn: BFL 4. f. 9263/1961. Kemény Bertalan és társa, 109–118.

folytatott „illegális” hitoktatást, néhány – a fiatalok iránt – különösen elkötelezett szerzetes gyűjtött maga köré kisebb-nagyobb csoportokat. Barlay Szabolcs a fővárosban alakított csoportokat, nemcsak fiatalok, hanem férfiak és nők részére is, ez utóbbiakat konventeknek nevezték. A budapesti ciszterci plébánia különösen fontos szerepet játszott a kerület hitéletének megszervezésében, és a környéken működő atyák több felnőtt csoportot is vezettek.¹⁵ Székesfehérvárott Trimmer Elek, Pécsen Wöllner Ferenc, Egerben Hervay Ferenc fejtett ki nagyszabású ifjúsági munkát. A ciszterciek miután állami kereten kívül maradtak, nem volt „törvényes” lehetőségük az ifjúsággal való foglalkozásra, ezért a különböző csoportokkal titokban találkoztak.

Cserkészek

Szorosan a katolikus iskolákhoz tartoztak a gyerekek tanításon kívüli neveléséhez kapcsolódó mozgalmak, köztük is kiemelkedően a cserkészlet. A mozgalom a vallásérkölcsi nevelés egyik legfontosabb bázisa volt a két világháború közötti Magyarországon, nemcsak a katolikusok körében.¹⁶ A cserkész-vezetők és cserkész-papok sem tűntek el nyomtalanul a szervezet betiltása után, hanem sok esetben folytatták csoportjaik vezetését. A megváltozott körülmények között a cserkészek tíz törvényét is az új helyzethez igazították, a törvényben szereplő cserkészt tetszés szerint lehetett indiánnak, magyar ifjúnak vagy krisztusi magyar ifjúnak nevezni. Eszerint a következőképpen alakultak át a törvények az ötvenes években: 1. A krisztusi magyar ifjú első kötelessége az engedelmeség. 2. A krisztusi magyar ifjú teljesíti kötelességeit, melyekkel Istennek, Egyházának, Hazájának és embertársainak tartozik. 3. A krisztusi magyar ifjú nem dicsekszik és tud hallgatni. 4. A krisztusi magyar ifjú – ahol tud – segít. 5. A krisztusi magyar ifjú másokkal szemben gyengéd, magával szemben szigorú. 6. A krisztusi magyar ifjú a természetben Isten alkotását látja, ezért jó az állatokhoz és kíméli a növényeket. 7. A krisztusi magyar ifjú szereti a csendet, az

¹⁵ Turócziné 2017.

¹⁶ Tabajdi 2017.

elmélyedést és az imát. 8. A krisztusi magyar ifjú vidám, de meggondolt. 9. A krisztusi magyar ifjú becsületes. 10. A krisztusi magyar ifjú testében és lelkében tiszta. Jelmondat: „Krisztusibb ember, magyarabb magyar!”¹⁷ A törvények közül erényként emelkedett ki a hallgatás művészete, amelyet a korszakban *disciplina arcani*-nak is neveztek. A fogalom a kereszténység korai időszakához vezet vissza, amikor a hit (lényegi) tanítását és a szentmise bizonyos részeit titokban tartották azok előtt, akik nem tartoztak közéjük. Az üldözések hatására még erősebbé vált ez a gyakorlat, és a XX. század második felében, előszeretettel utaltak rá azok a papok és lelkészek, akik vállalták a csoportok megszervezését és irányítását.

A cserkészet, illetve annak módszereit használó csoportok felszámolása hosszabb folyamat volt. Azok a vezetők, akiket a „Fekete Hollók” ügyben ítélték el több mint egy évtizedes „illegális” hitéletet tudhattak maguk mögött. Néhány lelképásztor különösen fontosnak érezte a fiúk cserkész módszerekkel való nevelését, például Kölley György¹⁸ Budapesten, majd Dunabogdányban tevékenykedett ilyen szellemben, vagy Arató László, Bolváry László és Csonka Ferenc¹⁹ Pécsen. A Mecsek szomszédságában elterülő város – egyrészt vallási hagyományai, másrészt szerencsés fekvése miatt – különösen alkalmas volt arra, hogy kirándulások, túrák alkalmával mélyítsék hitüket a fiatalok. A cserkészet eszközeit (kalandos próbatételek, fizikai és szellemi kihívások, túrázási ismeretek átadása stb.) azonban sokkal szélesebb körben használták, és a legtöbb „illegális” csoportnál megtalálhatók egyes elemei. Nem szorosan a cserkészethez köthető papok – Hervay Ferenc, Barlay Ödön – és világiak – Nobilis György, Gáldi Zoltán, Rozgonyi György – is rendszeresen vitték kirándulni a gyerekeket, egyfelől azért, mert az iskolás korosztálynak megfelelő elfoglaltságnak látszott, másrészt azért, mert a hegyekben túrák alakalmával nyugodtan, kíváncsi szemek és fülek nélkül tudtak beszélni hitbeli kérdésekről.

17 Ivasivka–Arató 2006, 79.

18 Czajlik 2017, 110–115.

19 Várdai 2017, 72–78.

Regnum Marianum mozgalom

A katolikus kisközösségek egyik legkarakteresebb csoportja a Regnum Marianum Mozgalom volt. A XX. század első felében alakult világi papi közösség a külvárosokban kallódó fiúk összefogását tekintette fő feladatának. Hitoktatói munkájuk mellett szabadidejüket is a fiatalokkal töltötték, így lehetőséget adtak nekik a társadalmi felemelkedésre. A Regnum lelki és szellemi hátterét Prohászka Ottokár, majd Shvoy Lajos székesfehérvári püspökök biztosították. A két világháború között csak fiúk nevelésével foglalkoztak, feloszlásuk után (ez a Damjanich utcai házuk bezárását jelentette) azonban a fiúcsoportok mellett fokozatosan megjelentek a lányok csoportjai is. A Regnum sajátos útja – hasonlóan a cserkészethez – a közösen megélt élményeket és a hit megélését jelentette.²⁰ A regnumi atyákat 1961-ben, a „Fekete Hollók” ügy kapcsán ítélték el először, de utána még két alkalommal álltak bíróság elé ifjúságnevelő munkájuk miatt: 1965-ben és 1971-ben.

A munkásfiatalok felkarolója, a KIOE

A Regnum mellett szintén a két világháború között alakult ki és indult fejlődésnek a Katolikus Iparos és Munkásifjak Országos Egyesülete (KIOE). A szervezet bizonyos szempontból sajátos missziót töltött be azzal, hogy a tanoncokat és szakmunkástanuló fiatalokat próbálta összefogni, segíteni tanulmányaikat és elhelyezkedésüket. Tanoncotthonokat alapítottak, ahol a vidékről feljött munkásfiatalok szállást kaptak és tanuláson kívüli képzésükről is gondoskodtak. A mozgalom a fővárosban volt a legjelentősebb, de vidéken is voltak csoportjai. A papi irányítók mellett munkásifjú vezetők is foglalkoztak a fiatalokkal, így a KIOE-ban megvalósult a világiak bevonása a pasztorációba. A szervezetet – a többi katolikus egyesülettel együtt – feloszlatták, de „illegálisan” a KIOE-csoportok is próbáltak tovább működni, mert a tagok között kialakult kapcsola-

²⁰ Soós 2017a, 18–22.

tokat és a múltban megélt közös tapasztalatokat nem lehetett egyik percről a másikra annulálni.²¹ A KIOE főtitkára Ikvay László volt, akit 1961 előtt is már felelősségre vonták a fiatalok körében végzett munkája miatt. 1952-ben Bulányi Györggyel együtt ítélték el az első olyan perben, amelyben fiatalok hitre nevelését minősítették államellenes szervezkedésnek.

A katolikus kisközösségek identitása

A katolikus hívek többsége számára a vallásgyakorlás egyre szűkülő keretei azt is jelentették, hogy maguknak kell megteremteni a feltételeket saját és gyermekeik lelki fejlődése számára. A kisközösségek születésének fontos motivációja volt, hogy a szülők folyamatosan keresték annak az útját, hogyan tudnák biztosítani gyermekeik számára a vallásos nevelést, ahol nemcsak az ismeretek átadása, hanem értékek, magatartásminták továbbadása zajlik. A szülők irányából érkező igény így szerencsésen összetalálkozott azzal a felajánlással, amelyet sok szerzetes és pap tett azáltal, hogy különböző profilú csoportokat hoztak létre. A lekipásztorok tisztában voltak azzal, hogy a megváltozott társadalmi környezet nem segíti a hit megélését, ugyanakkor lehetőséget láttak abban, hogy minden körülmény ellenére kiálljanak örök értékeik mellett, és a fiataloknak aktualizálják azokat: „[...] Ne hagyomány legyen, amit a szülők gyermekeiknek átadnak. Ez nem elégséges ahhoz, hogy öntudatos legyen a hit. Áldozatvállalással, apostolkodással törekedjünk arra, hogy keresztény világnézetük öntudatos legyen [...] Fontos dolog megérteni, hogy a mai gyerekek egészen más világban születtek, mint mi, azóta óriási társadalmi változások következtek be. Rugalmasságra van szüksége a szülőknek, hogy ne külsőségekhez ragaszkodják, hanem megértse és próbálja az örök keresztény eszméket, a fő törvényeket megvalósítani és gyermekeinek átadni. Szép és hősiesség feladatunk ez, amelyre vállalkoznunk kell. Minden nehézség és csalódás ellenére is gondolnunk kell a mérhetetlen felelősségre és szép küldetésre, amely reánk vár.”²²

21 Soós 2017b, 66–71.

22 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 76. (A jelentés 1960. február 19-én készült.)

A korszak egyházi gondolkodói számára nemcsak az ateista diktatúra jelentett kihívást, hanem a lassanként előretörő szekularizáció is. Az ötvenes évek folyamán számos egyházi kiadvány (szamizdat) született, amely egyszerre próbálta pótolni a megszüntetett katolikus könyvkiadást, bekapcsolni a magyar egyházat a nemzetközi katolikus világba és segítséget nyújtani a teológia iránt mélyebben érdeklődő egyházi és laikus közönségnek. Ezek az írógépen készített, sokszor indigóval, vagy más kezdetleges technikával sokszorosított jegyzetek nagyon komoly szellemi háttérrel tettek tanúbizonyságot. Reflektáltak a kihívásokra, és próbálták elmélyíteni a hívek vallásos életét. Már a címében is sokatmondó (Szükségletek és hiányok...) brossúrát idézett a politikai rendőrség arra vonatkozóan, milyen kihívások előtt áll az egyház: „A mai ember a realitások embere. Ha nem tudjuk megértetni, hogy a kereszténységnél még a legmélyebb misztika is realizálható valóság, eltévesztjük a hangnemet, melyen valaha is megérthetnénk egymást. [...] Az alkalmazott matematika, alkalmazott lélektan, alkalmazott szocializmus világában rá nem jönni, hogy az alkalmazott kereszténységnek van csak jövője [...] vétkes vakság.”²³ Úgy tűnik, hogy voltak papok, szerzetesek, és több esetben világiak is, akik megértették, hogy kockázatniuk kell saját megélhetésüket, egzisztenciájukat, szabadságukat, végső soron az életüket is, ha segíteni akarják a következő nemzedék keresztény értékek szerinti nevelését. A vezetők pedig nemcsak a kockázatot vállalták, hanem a hit gyakorlati megélésére helyezve a hangsúlyt, olyan mintát adtak a következő nemzedék számára, amely korszerűségével segített kialakítani és megőrizni a fiatalok keresztény identitását.

A vallásszabadság értelmezése

A katolikus kisközösségekben megvalósuló vallásgyakorlatot a hatalom „illegális”-nak minősítette, ezért ezt a létező és szerteágazó világot indulásától fogva a belügyi szervek megfigyelése középpontjába állította. Különböző módszerek-

23 Részlet a Hiányok és szükségletek [a magyar katolikus egyházban] című egyházi (szamizdat) kiadványból. ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 73. (A jelentés 1960. február 19-én készült.)

kel próbálták feltérképezni a vezetőket és csoportjaikat, valamint folyamatosan gyűjteni az információkat, amelyek bizonyítékként szolgálhattak egy esetleges eljárásban. A csoportok rendőrség általi felszámolást és bíróság elé állítását csak úgy tudták elérni, ha bizonyították: törvénybe ütköző tevékenységet folytattak. Mivel az 1949. augusztus 20-án elfogadott alkotmány 54. paragrafus²⁴ biztosította és garantálta a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlását, ezért csupán vallásos indok miatt nem lehetett elítélni senkit. Mégis az ötvenes években és a későbbiekben is folyamatosan ítélték el férfiakat és nőket azért, mert gyerekek, fiatalok vallásos képzésével foglalkoztak. A törvény által garantált szabadságjog és a megvalósulás közötti különbséget valószínűleg az adta, hogy a felek (az állam, illetve az egyház) másként értelmezték a vallás „gyakorlását”. Az állam a templom falai között, lehetőleg csak a liturgia megünneplésére vonatkoztatta a vallásszabadságot, ezért például nem, vagy csak korlátozott mértékben lehetett a liturgiához kapcsolódó körmeneteket végezni. Az ifjúsággal való foglalkozás – a szentségek felvételének előkészületén túl – pedig tiltott volt.²⁵ Az egyház – főleg a kisközösségi életben részt vevők – álláspontja viszont az volt, hogy a kereszténység az egész életet és annak minden területét meghatározó életforma, ezért beletartozik a liturgikus élet, a hitben való folyamatos mélyülés, sőt a hittanon tanultak gyakorlati megvalósítása kiránduláson, baráti találkozások alkalmával. Lénárd Ödön piarista szerzetes, aki 18 és fél évet töltött börtönben nagyon világosan megfogalmazta azt, hogy a fiataloknak nem csupán elméleti tudásra van szükségük, hanem sokkal inkább társadalmi közegre, ahol hasonló gondolkodásúakkal lehet együtt: „[...] Alaptétel, hogy nem arról van szó, hogy hittant tanítani és egy hittananyagot feladni a gyerekeknek, hanem a csoportmunkának éppen az a lényege, hogy meg kell teremteni az ő életüket és belevezetni, belenőttetni őket a keresztény életbe, mert hiszen mindnyájunknak az a bajunk, hogy körülöttünk felrobbantották a keresztény társadalmat és

24 Balogh–Gergely 2005, 888–889.

25 A tiltást a Rendőrtiszti Akadémia egyik tankönyvében is olvashatjuk: „Az egyházak az ifjúsággal kizárólag az iskolai hitoktatás keretében, a vonatkozó minisztertanácsi határozatban előírtaknak megfelelően, valamint elsőáldozás, bérmálás és konfirmáció keretében foglalkozhatnak. Az ifjúsággal való minden más (sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan stb.) foglalkozás megengedhetetlen.” Geréb 1969, 32.

levegőtlenül úgy élünk a világban. És magunk között és egymás számára meg kell újra teremteni, csak szűk körben a maszek alapon, de meg kell teremteni a keresztény társadalmat, ahol az ember jóban van a másikkal, ahol szórakozik, problémákra magyarázatot kap, segítséget kap. Nem egyszerően csak egy racionális anyag, mert az egy halott anyag lesz a gyerekekben, hanem ahogyan az életet kell kapnia.”²⁶ A katolikus kisközösségek az ötvenes években betöltötték hivatásukat, és olyan alternatív társadalom lehetőségét hordozták magukban, amelynek kibontakozását nem szemlélhette tétlenül az állambiztonság.

Állambiztonsági hálózat

Az 1956-os forradalom során szétesett állambiztonsági struktúra 1957. április 9-én született újjá, amikor a belügyminiszter 8. számú parancsával véglegesítette a BM központi szerveinek új felépítését.²⁷ A Politikai Nyomozó Főosztály a Belügyminisztérium alá került, és annak II. főosztályaként sorolódott be.²⁸ A „belső reakcióval” a BM II/5. osztály foglalkozott Hollós Ervin vezetésével. Az általános elhárításon belül a „klerikális reakcióval”, vagyis az egyházakkal szemben a BM II/5-c alosztály – Berényi István vezetésével – gyűjtött adatokat. Berényi munkája meghatározó jelentőségű volt, nemcsak azért, mert 1957 és 1962 között²⁹ éppen akkor irányította az egyházi elhárítást, amikor a hitoktatást végző csoportok vezetőit és tagjait perbe fogták, hanem azért is, mert elméleti megalapozását nyújtotta a „klerikális reakció” elleni operatív rendőri munkának.³⁰ Berényi sikeres működését bizonyítja, hogy a Kádár-korszak legnagyobb, egyháziakat érintő persorozatának („Fekete Hollók” ügy) megfelelő alpanyagot biztosított az operatív megfigyeléseknek és információgyűjtéseknek köszönhetően. Személyi

26 Lénárd Ödön Bánszky Éva csoportvezetőnek, 3/e rendszabály, 1960. szeptember 1-jei vétel. ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 129. (A jelentés 1960. december 3-án készült.)

27 Soós 2013, 91.

28 Takács 2010, 5.

29 Kiss–Soós–Tabajdi 2012, 66. Életrajzát részletesen lásd: <https://neb.hu/asset/php7vuVB.pdf>; a letöltés időpontja: 2021. november. 8.

30 Berényi 1963.

anyagában 1963-as keltezéssel a következő jellemzést adta róla felettese, Geréb Sándor: „Berényi elvtárs 1960-as minősítése óta mint alosztályvezető eredményesen dolgozott. Az alosztálya ez idő alatt jelentős ügyeket realizált, előrehaladt a felderítés, megerősödött hálózati állománya. Az alosztály munkájára jellemző volt, hogy a munka fő irányai és módszereiben lényegét tekintve sikerült a párt politikai követelményeivel lépést tartani. Az alosztály állományának politikai és erkölcsi helyzete az elmúlt három évben pozitívan fejlődött. A fenti eredményekben Berényi elvtársnak jelentős szerepe volt. A párt politikáját érti, azt mint parancsnok minden vonatkozásban alkalmazni tudta.”³¹ Jelenlegi ismereteink szerint a Berényi által vezetett alosztály tizenhat főt foglalkoztatott.³²

Alosztályok együttműködése

A titokban működő vallásos csoportok elleni nyomozást mégsem az egyházi, hanem az ifjúsággal foglalkozó alosztály indította meg azzal, hogy 1958. május 27-én előzetes ellenőrző csoportdosszié nyitását kezdeményezte „Fekete Hollók” néven. A dossziét 1959. január 23-án átminősítették csoportdossziévé, ezzel jelezve, hogy az operatív nyomozás során fontos adatokra bukkantak.³³ Bizonyára nem véletlen, hogy az ifjúsági alosztály kezdte meg, és a későbbiekben is elsődlegesen ők folytatták a feldolgozó munkát, hiszen a csoportok tevékenysége a fiatalokra irányult, és a résztvevők legnagyobb részét is fiatalok alkották. A szervezeti elkülönülés mégsem jelentette azt, hogy az egyházi alosztályt kihagyták volna az ügyből, erre bizonyíték Zalai Emil rendőr százados³⁴ kézzel írt kiegészítő megjegyzése az 1958. július 21-én keletkezett

31 Kiss–Soós–Tabajdi 2012, 68.

32 Berényi helyetteseként Zsiga Ferenc rendőr százados szolgált. Rajtuk kívül két csoportvezető, tíz operatív beosztott és két adminisztrátor dolgozott az alosztályon.

33 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 6. (A jelentés 1959. január 23-án készült.)

34 Zalai Emil ekkor a BM II/5-f alosztály vezetője. Életrajzát részletesen lásd: <https://neb.hu/asset/phpAFrLpe.pdf>; a letöltés időpontja: 2021. november. 8.

jelentésen.³⁵ A jelentést Simon József rendőr hadnagy³⁶ készítette, aki kezdetől fogva vezető szerepet töltött be a „Fekete Hollók” ügy dokumentálásában. Számos összefoglalót készített felettesei számára, ezzel egyik előmozdítója lett az egész ügynek. Az akció lezárulta és a tanulságok levonása után tapasztalataiból állambiztonsági tankönyvet szerkesztett.³⁷ A fenti jelentésen a következő széljegyzet olvasható: „Hollós elvtárs! Jelentem, hogy Simon elvtárs elkészítette a javaslatot. Javaslom Berényi elvtárs alosztályvezetővel³⁸ együtt az anyagot megvitatni. VII.22. Zalai százados”.³⁹ A két alosztály együttműködése nem volt zökkenőmentes, az ügy jelentőségét mutatja önmagában az a tény is, hogy több szervezeti egység összehangolt munkájára volt szükség: „Újszerű vonás az illegális klerikális ifjúsági mozgalom feldolgozásában, hogy az egyházi alosztály, illetve csoportokkal párhuzamosan az ifjúsági alosztály, illetve csoportok is ezen a vonalon fejtik ki szoros együttműködés alapján fő operatív tevékenységüket. Így biztosítjuk a mozgalomba való felülről és alulról történő behatolás szükségességét. Az egyházi és ifjúsági vonalak együttműködését sokáig zavarta a meg nem értés, ma azonban az együttműködés egyre inkább gyümölcsözővé válik.”⁴⁰

Központi és vidéki szervek együttműködése

Ezt a fajta szervezeti nehézséget csak tetézte, hogy nemcsak a központba, hanem a vidéki alosztályokra is folyamatosan futottak be az információk. A budapesti és a vidéki szervek között még nehezebben lehetett koordinálni a munkát, a jelentésekben folyamatosan visszatérő megoldandó feladatként jelentkezett a vidéki osztályok segítése.⁴¹ Ennek a segítő munkának konkrét eseménye volt,

35 Mivel a megjegyzés vázlatos és erősen rövidített, ezért az idézetet nem szó szerint, hanem az érthetőség kedvéért a rövidítéseket feloldva közöljük.

36 Személyi anyaga megtalálható: ÁBTL 2.8.1 BM Központi Fogyaték 4921. Simon József.

37 Simon 1964.

38 Berényi István, a BM II/5-c alosztály vezetője volt ebben az időben, tevékenységéről korábban szoltunk.

39 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 7. (A jelentés 1958. július 21-én készült.)

40 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 55. (A jelentés 1959. december 12-én készült.)

41 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 48., 61–62. (A jelentés 1959. december 12-én készült.)

amikor 1960. június 27–29. között Székesfehérvárott,⁴² majd július 25–27. között Egerben⁴³ töltött három napot Simon József rendőr főhadnagy, a II/5. Osztály elhárító tisztje. Az egri kiküldetés azért is volt fontos, mert az ottani nyomozás során nem minden operatív eszköz állt rendelkezésre. A heves megyei nyomozók mozgásterét szűkítette, hogy se levéllenőrzésre (K-ellenőrzés), se titkos megfigyelésre és követésre nem rendelkeztek megfelelő anyagi fedezettel és tárgyi feltétellel, így munkájuk során a hálózattól származó információkra tudtak elsődlegesen építeni.⁴⁴ Simon József főhadnagy abban nyújtott segítséget, hogy a vidéki operatív szervek által megszerzett titkos információkat értelmezte, összegezte és segítséget nyújtott az 1960. második félévére vonatkozó operatív terv elkészítésében.

A két hálózat találkozási pontjai

A vallásos közösségek, illetve az állambiztonság számtalan ponton vált láthatóvá egymás számára. A nyomozást titokban folytató rendőrök az ügynökökön keresztül folyamatos jelzést küldtek magukról, és a feltételezett telefonlehallgatások, esetleges követések hasonlóképpen óvatosságra ösztönözték a csoportokat. A bizalmatlanság és a félelem légköre éberségre sarkallta őket. A helyzethez való alkalmazkodást jelentette, hogy tagjaikról nem írtak névsorokat, a találkozási helyekre nem egyszerre érkeztek, körültekintéssel jártak el új tagok befogadása esetén.

42 ÁBTL 3.1.5 O–11802/27. Fekete Hollók, 138–143. (A jelentés 1960. július 11-én készült.)

43 ÁBTL 3.1.5 O–11802/27. Fekete Hollók, 135–137. (A jelentés 1960. július 30-án készült.)

44 ÁBTL 3.1.9 V–146835/21. Hervay Ferenc és társai, 46–47. (A jelentés 1960. december 14-én készült.)

Ügynökség

Az állambiztonság számára az egyház ellenőrzésének legfontosabb eszköze az ügynöki munka volt.⁴⁵ A „Fekete Hollók” ügy kapcsán⁴⁶ a csoportok tevékenységének felmérésén kezdetben négy ügynök dolgozott, számuk azonban folyamatosan emelkedett, és 1959-re már közel félszáz ügynök⁴⁷ tevékenységét hangolta össze az alosztály. Annak ellenére, hogy viszonylag rövid időn belül nagyságrendekkel növelték az ügynökök számát, a feldolgozó munkával nem minden esetben voltak elégedettek a nyomozók. Általános hibának számított, hogy a „felderítő és feldolgozó munkát nem mélységében, hanem szélességében” folytatták.⁴⁸

Táblázat: A politikai rendőrség által foglalkoztatott ügynökök száma 1955–1960-ig.

Ügynökök létszáma és aránya					
Év	Összes	Egyházi vonal	Százalékos megoszlás	„Fekete Hollók” ügy	Százalékos megoszlás
1955	35 793	425	1,2%	–	–
1956	30 855	307	1,0%	–	–
1957	10 958	223	2,0%	–	–
1958	13 649	312	2,3%	4	1,3%
1960	13 637	317	2,3%	49	15,5%

A hálózat létszámát összefoglaló táblázatból kitűnik, hogy a „Fekete Hollók” ügynök dolgozó ügynökök száma két év alatt több mint tízszeresére nőtt. Az ügynökség teljes állományával, illetve azon belül az egyházakra dolgozók létszámával összehasonlítva még érdekesebb adatokhoz juthatunk. Az egyházon

45 „A klerikális reakció ellenséges tevékenységének felderítésére és dokumentálására valamennyi rendelkezésünkre álló operatív eszközt alkalmazzuk. Legfontosabb eszközünk azonban ebben az esetben az ügynökség.” Berényi 1963, 47.

46 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 16. (A jelentés 1958. július 21-én készült.)

47 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 54. (A jelentés 1959. december 12-én készült.)

48 ÁBTL 3.1.5 O–11802/1. Fekete Hollók, 59. (A jelentés 1959. december 12-én készült.)

belül foglalkoztatott ügynökség hatoda a „Fekete Hollók” ügynön dolgozott. Ez a nagy szám önmagában mutatta az ügy állambiztonsági szempontból kiemelt fontosságát, és előre jelezte az esetleges rendőri akció, majd a bírósági eljárások nagyságát, az egész ügy „monstre” jellegét.

Titkos megfigyelések, követések

Az operatív tisztek az ügynöki munkán túl a BM II/9. osztállyal⁴⁹ együttműködve jutottak információhoz egy-egy személyről vagy csoportról. A külső figyelmet általában környezettanulmány készítéséhez, vagy letartóztatás előtt folytattak. A vizsgálat alá vont személyt, amint elhagyta otthonát, titokban követni kezdték: útjairól, találkozásiról részletes jelentéseket készítettek, sőt azokat a személyeket is tovább követték, akikkel a nap során találkozott. Ilyen formán rengeteg adatot szereztek be egy-egy ember magánéletéről. A nyomozás titkosságát minden eszközzel fenn kellett tartani, ennek érdekében fedőnevekkel látták el mind a megfigyelt személyt, mind azokat, akikkel találkozott. A követésekről nemcsak jegyzőkönyv, hanem több esetben fényképfelvétel is készült. A nyomozók Földi Endre⁵⁰ esetében a hagyományos megfigyelésen túl, különleges eljárást alkalmaztak: Csehszlovákiába való hivatali útja során a csehszlovák állambiztonsági szervekkel együttműködve, az ő segítségükkel folytatták Földi megfigyelését.⁵¹ Barlay Ödön követésére⁵² röviddel a letartóztatása előtt került sor, és hasonlóan jártak el Lénárd Ödönnel kapcsolatban is, aki visszaemlékezése szerint⁵³ hónapok óta érezte a mozgást önmaga körül, ezért nem érte váratlanul 1961. februári letartóztatása.

49 Cseh 1999, 7. A Környezettanulmányozó és Figyelő Osztály vezetőit lásd részletesen: <https://neb.hu/asset/phpmGKiVD.pdf>; a letöltés időpontja: 2021. november. 8.

50 Földit „Építész” fedőnéven több alkalommal figyelték meg 1960. április 16. és május 28. között. ÁBTL 3.1.5. O-11521/1. Légiósok, 29–43.

51 ÁBTL 3.1.5. O-11521/1. Légiósok, 33.

52 Barlay „Barkás” fedőnéven 1960. november 24. és november 30. között vették intenzív figyelés alá. ÁBTL 3.1.5. O-11802/5. Fekete Hollók, 392–407.

53 Lénárd 1991, 3.

Titkos házkutatások

Amennyiben az operatív munka során olyan információ került napvilágra, amelynek további ellenőrzésére volt szükség, vagy új hasznos információk megszerzését tartották kívánatosnak, titkos házkutatást is elrendelhettek az állambiztonság vezetői, amelyek lakásokon vagy munkahelyeken is történhettek. Keglevich László, aki Barlay oldalán vett részt a fiatalok nevelésében, az ELTE Kísérleti Fizikai Tanszékén dolgozott. A rendőrség reményei szerint munkahelyének átkutatásával új, érdemi információkat nyerhetnek, ezért hozzáláttak a feladat előkészítéséhez.⁵⁴ A házkutatás sikerességéhez szükség volt megfelelő helyismeretre, amelyet egy „operatív kapcsolattól” szereztek be, aki Keglevich-csel dolgozott együtt. Jelentésében részletesen közölte a körülményeket, alaprajzokat készített mind a munkahelyről, mind Keglevich dolgozószobájáról. Felsorolta azokat a fiatalokat, akik nála tanultak, illetve külön „szakköri” foglalkozáson vettek részt (köztük gyanítva a hittanosokat).⁵⁵ A tanársegéd azzal a „különös” viselkedéssel hívta fel magára kollégája figyelmét, hogy rendszeresen és gondosan zárta íróasztala fiókjait, azokban az esetekben is, ha csak rövid időre távozott szobájából. Munkatársai kérdésére, hogy miért teszi ezt, a fiókjában lévő szakkönyvek biztonságára hivatkozott.⁵⁶ Talán önmagában ez a szokás nem váltotta volna ki az állambiztonság fokozott figyelmét, még akkor sem, ha az állambiztonság „operatív kapcsolata” a dokumentumok szerint alapos és igen segítőkész volt. Minden valószínűség szerint a munkahelyi házkutatáshoz a végső lökést az adta, hogy testvére, Keglevich István római katolikus pap, a Regnum Marianum mozgalom prominens tagja volt. A rendőrség feltételezése szerint a testvére bűnösségét bizonyító dokumentumokat nem otthon, hanem

54 A házkutatás megtartásának fontosságát a következőkkel indokolták: „Annak megállapítására, hogy dokumentumok valóban vannak-e Keglevich László munkahelyén lévő íróasztalában, s hogy ezeket lefotózhassuk, lenne indokolt a házkutatás. Ha találunk névsorokat, brosúrákat, füzeteket, terveket, ezeket fel tudnánk Keglevich László ellen használni. A hálózati úton felmerült egyetemi hallgatók helyzetét is tisztábban láthatnánk.” ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 308.

55 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 294–297.

56 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 307–308.

munkahelyének abban a bizonyos fiókjában tartotta.⁵⁷ Az előzmények pontos feltérképezése után hozzáláttak az akció alapos és minden részletre kiterjedő kidolgozásához.⁵⁸ A házkutatást végül 1960. október 16-án, vasárnap hajtották végre. Csak a házfelügyelő tartózkodott az egyetemen, de tőle és feleségétől titoktartási nyilatkozatot vettek, így valóban titokban tartották meg „biztonsági vizsgálatukat”. A házkutatásnak sok eredménye nem volt, csupán néhány nevet és telefonszámot találtak.⁵⁹ Az a feltételezés, miszerint Keglevich munkahelyén tart brosrúkat, névsorokat és testvérére vonatkozó titkos iratokat, nem igazolódott be.

Telefon- és lakáslehallgatások

A „Fekete Hollók” operatív dossziéiban számtalan esetben olvasható az állambiztonság lehallgató munkájának eredménye, azaz beszélgetések szó szerinti lejegyzései. A hitoktatásban vezető szerepet betöltők nagy eséllyel váltak célponttá az állambiztonság operatív munkatársai számára. A telefonok lehallgatása általános gyakorlat volt, nemcsak magánlakásokat, hanem munkahelyi telefonokat és plébániák telefonvonalait is ellenőrizték. Olyan esetről is van tudomásunk, hogy egy egész család telefonját csak azért hallgattak le, mert albérlőként náluk lakott a mozgalom egyik csoportvezetője.⁶⁰ A lakás-, pontosabban szoba-lehallgatás gyakorlata nagyobb szervezést igényelt az állambiztonság részéről. Meg kellett teremteni a lakásba való feltűnés nélküli bejutásnak és a készülék elhelyezésének. Ahhoz, hogy kiismerjék a tulajdonos szokásait, rendszerint hosszabb ideig figyelték mozgását és próbálták feltérképezni mindennapjait. Az egyik vezető nagycsaládos édesapa esetében a nyári szünetet és a család vidéki nyaralását használták fel, hogy új lakásukba beszereljék a lehallgató készüléket. A családfőhöz érkező fiatalok és barátok beszélgetéseinek rögzí-

57 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 308.

58 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 306–309.

59 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6a. Fekete Hollók, 325–326.

60 ÁBTL 3.1.5. O–11802/7. Fekete Hollók.

tése többféle haszonnal járt az állambiztonság számára. Egyfelől elsődleges forrásból származó információkhoz jutottak a kiscsoportok életére vonatkozóan, másfelől a látogatóba érkező hálózati kapcsolatuk (ügynök) magatartását ezen technikai eszközön keresztül ellenőrizték. A rendszer manipuláltsága és cinizmus mutakozik meg abban a tényben, hogy a fenti családnál arról is készült lehallgatási jegyzőkönyv, amikor 1961. február 6-án éjjel az országos rendőrségi akció keretében („Fekete Hollók éjszakája”) lakásukon házkutatást tartottak, és őrizetbe vették az édesapát.⁶¹

A konfrontáció: összehangolt állambiztonsági akció a katolikus kisközösségek ellen

A fenti epizóddal megérkezünk ahhoz a ponthoz, amikor a két hálózat nyilvánvalóvá és közvetlenül tapasztalhatóvá vált a másik fél számára. A hitoktatást és ifjúsági nevelőmunkát végző egyházi és világi személyeket az állambiztonság „Fekete Hollók” fedőnéven emlegette, és ilyen néven folytatott nyomozást ellenük 1957-től kezdve. A „Fekete Hollók” ügyben a megfigyelt csoportok felszámolására 1961. február 6-án⁶² került sor, amikor országsszerte, azonos időben a rendőrség megkezdte a házkutatásokat, illetve a letartóztatásokat. A kutatás jelenlegi állása szerint körülbelül kétszáz helyszínen történt házkutatás a „Fekete Hollók” ügygel kapcsolatban, s ennek köre a fővároson kívül kiterjedt a vidéki nagyvárosokra és kisebb falvakra.⁶³ A rendőrség azért döntött egy széleskörű, országos akció végrehajtásáról, mert erőt akart demonstrálni, és a kisközösségek résztvevőit minél szélesebb körben megfélemlíteni. A hatalom igyekezett a társadalom felé titokban tartani a katolikus hívek meghurcolását, és elszigetelt

61 ÁBTL 3.1.5. O–11802/6. Fekete Hollók.

62 Jelen terjedelmi korlátok miatt csak utalni lehet arra, hogy már 1960. november 22-én történtek házkutatások és letartóztatások, amely az országos akció főpróbájának tekinthetők.

63 Az ügy részletes leírását lásd: Wirthné 2015.

jelenséggként láttatni a letartóztatásokat, valamint a néhány hónappal később megrendezett pereket. A sajtóban minimális híreket közöltek, és mélyen hallgattak arról a tényről, hogy nem négy-öt, hanem több mint nyolcvan főt állítottak bíróság elé csupán azért, mert felelősséget érezve a következő nemzedék hitbéli neveléséért, fiatalokkal foglalkoztak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh 2017.** Balogh Dorottya: Adalékok a földosztás történetéhez az 1950 előtti Békés megye területén. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017. 639–664.
- Balogh 1980.** Balogh Sándor (szerk.): *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- Balogh–Gergely 2005.** Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I-II.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.
- Beke 1996.** Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948.* Argumentum, Köln–Budapest, 1996.
- Benyhe 2015.** Benyhe Bernát: Bokor–Állam–Egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. vatikáni zsinat korában.* MTA–PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2015. 257–325.
- Berényi 1963.** Berényi István: *A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladatai ezen a területen.* Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, Budapest, 1963.
- Bögre–Szabó 2010.** Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban.* METEM – Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- Czajlik 2017.** Czajlik Nóra: Turistáskodás cserkészszellemben. Kölley György táborai. In: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”: Cserkészközösségek a diktatúrában.* Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 110–115.
- Cseh 1999.** Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 73–89.
- Geréb 1969.** Geréb Sándor: *Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai.* BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, Budapest, 1969.

- Havasy 1990.** Havasy Gyula (szerk.): *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989.* A szerző kiadása, Budapest, 1990.
- Ivasivka–Arató 2006.** Ivasivka Mátyás – Arató László: *Sziklatábor. A katakombacserkészlet története.* Új Ember – Márton Áron Kiadó, Budapest, 2006.
- Lénárd 1991.** Lénárd Ödön: Koncentrált támadás a „hallgató egyház” ellen. *Vigilia*, 56. (1991) 6,7,8,9. sz.
- Mezey 2015.** Mezey András: *Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története, 1946–1980.* Új Ember, Budapest, 2015.
- Kiss–Soós–Tabajdi 2012.** Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek.* L'Harmattan, Budapest, 2012.
- Romsics 2005.** Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 2005.
- Simon 1964.** Simon József: *Hálózati munka egyes tapasztalatai a klerikális államellenes összeesküvésekben.* BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, Budapest, 1964.
- Soós 2013.** Soós Viktor Attila: A megtorlás éve. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium fellépése a „klerikális reakció” ellen. In: Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba (szerk.): *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”.* Magyarország a hatvanas években. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L'Harmattan, Budapest, 2013. 84–109.
- Soós 2017a.** Soós Viktor Attila: A Regnum Marianum ifjúságnevelő munkája. In: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”: Cserkészközösségek a diktatúrában.* Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 18–22.
- Soós 2017b.** Soós Viktor Attila: A Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének üldözése. In: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”: Cserkészközösségek a diktatúrában.* Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 66–71.
- Tabajdi 2017.** Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”: Cserkészközösségek a diktatúrában.* Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017.
- Takács 2013.** Takács Tibor: *Besúgók a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból.* L'Harmattan, Budapest, 2013.

- Turócziné 2017.** Turócziné Pesty Ágnes (szerk.): *Ciszterci tanúságtétel a kommunista diktatúrában*. Ciszterci Diák és Cserkész Alapítvány, Budapest, 2017.
- Várdai 2017.** Várdai Levente: Katakombacserkészzet Pécssett. In: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”: Cserkészközösségek a diktatúrában*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 72–78.
- Wirthné 2015.** Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Phd disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2015.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- BFL 4. f. 9263/1961. Kemény Bertalan és társa, 109–118.
- ÁBTL 2.8.1 BM Központi Fogyték 4921, Simon József.
- ÁBTL 3.1.5 O–11521/1. Légiósok.
- ÁBTL 3.1 5. O–11802/1, 5, 6, 6a, 7, 27. Fekete Hollók.
- ÁBTL 3.1.9 V–146835/21. Hervay Ferenc és társai.

Clerical networks versus state security networks – Catholic small communities in the first half of the sixties

ABSTRACT: The end of the Second World War marked the beginning of a new era for churches. whose former political, economic and social role was radically changed. Under new circumstances, with new power players, they had to find a way to rebuild the country and normalise life.

For the majority of the Catholic believers, the ever-tightening framework for religious practice also meant that they had to create the conditions for their own spiritual development and that of their children. An important motivation for the birth of small communities was that parents were constantly looking for ways to provide their children with a religious education, where not only knowledge but also values and patterns of behaviour were transmitted. These small communities preserved the life of faith and the germs of moral and religious education as shelters, so it is no wonder that the dictatorship regarded the members of these groups as their main enemies. They were constantly under surveillance and intimidated by the state security. This paper describes the state security methods used in the investigation against the so-called “Black Ravens” in the 1960s.

KEYWORDS: persecution of religion, church life, state security, show trials, clerical networks, surveillance

„... ha minden az államé, minden jó.”

(Konrád György)

A KÁDÁRI GAZDASÁGPOLITIKA EGYES DIMENZIÓI

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

MINDENNAPI VALÓSÁG

A szocialista állami erőszak vidéktörténeti olvasatai

KIVONAT: Az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Az „új gazdasági mechanizmus” értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított csődjelzási kísérlete, vagyis nem lehet sikertörténetként szemlélni.

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A szocialista projekt tervezői számára a magántulajdon megszüntetése azt jelentette, hogy fokozni tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon kompenzálták volna a költségeket, a társadalmi vagy éppen a környezeti károkat. A szocialista rendszeren belüli pazarlást – így például a szennyezés hatékony megelőzési hiányát – nem lehet figyelmen kívül hagyni a rendszer értékelésekor. Az állami erőszakos hatalom kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki. A kommunista rezsimék erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

KULCSSZAVAK: új gazdasági mechanizmus, agrárpolitika, kényszerkollektivizálás, nagyüzemi gazdálkodás, termelőszövetkezetek

Alapvetően kortársi tapasztalattörténeti szempontból és az akkoriban hivatalosan csak szolgálati használatra szánt történeti források illusztratív válogatásával szándékozok megvilágítani olyan jelenségeket és összefüggéseket, amelyek rendkívüli jelentőségük ellenére lényegében nem vagy csak marginálisan jelennek meg a történeti ábrázolásokban. Az állami erőszak egyik formájaként értelmezett „genetikailag kódolt szovjetizálás”, a „rendi szocializmus”, a „szocialista projekt” analitikus kifejezéseket alkalmasnak tartom arra, hogy azokhoz jól illeszkedően fókuszáljunk a vidéken történetekre.¹ Az utóbbi években intézményesülő vidéktörténet önmagában is arra kényszeríti a kutatót és olvasót, hogy az egyes részdiszciplínák határait átlépje. A mindenkori állami beavatkozás és annak vidéki hatásai összetettek, jól mérhetők, s ezek leírása és értelmezése egy szektorális látásmódban eleve torzító jellegű. Ennek egyik kiküszöbölési eljárása az lehet, hogy a különböző eredetű információkat tematikusan csoportosítjuk. Ebben az esetben konkrétan a szocialista projekt, az MSZMP-diktatúra időszakában keletkezett politika-, gazdaság-, környezet-történeti források elemzése alapján mérlegelem a hatásokat. Alapvetően társadalomtörténeti nézőpontból közelítek az előbbi kérdésekhez, egyetértve azzal az értelmezéssel, hogy az adott társadalom (az emberi együttélési formák) alakítja a különböző egységeket, entitásokat, gazdasági vagy technikai meghatározottságokat.²

Az emberekkel történtek közül elsősorban az érdekel, hogy az egykori legnagyobb társadalmi tömböt képező történeti parasztsággal mi és hogyan történt.³ Az állami erőszak révén 1961-ben befejezett kényszerkollektivizálás olyan társadalomtörténeti esemény (megrázó, nagy társadalmi tömböt érintő, hosszú távú, struktúraváltoztató hatású), amely a későbbi évtizedek vidéki jelenségeinek értelmezéséhez is nagyon fontos. Az előbb említett három tényező közül éppen a harmadik az, amelynek a történeti alapkutatása inkább csak a kezdeteknél tart. Úgy is fogalmazhatunk, hogy 1956 leverése után a fősodró értelmezésekben olyan toposzok rögzültek, amelyek a „kádári modernizációt” –

1 A jelenkortörténeti közelítésmódra lásd: Ö. Kovács 2012.; Ö. Kovács 2015.

2 Granasztói 2001, 202.

3 Legújabb összefoglalásra lásd: Galambos–Horváth 2019.

az agrártörténetet erősen leegyszerűsítő módon – elsősorban a liberalizálódás, a nyitás és sikertörténet nézőpontjából ábrázolják.⁴

A kommunista modellben a parasztság mint meghódítandó egység, elenség jelent meg. Az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatók a negatív képzettársításokat (pl. hullók, ördög) előhívó figurák: az önálló gazdák és az egyházak képviselői.⁵ Az egyéni parasztgazdaságok bizonyos mértékig és ideig gazdaságilag és társadalmilag az állami beavatkozástól függetlenek maradhattak. A központi hatalom szemében ők így a mindennapokban eleve ellenpolitikai bázist képeztek. Mindezt a tartózkodó, egyszerre alkalmazkodó és ellenálló magatartást az egyházközségek fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A földosztást, a kényszerkollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a pusztai agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették.

Állításaim igazolására elsősorban a kortárs perspektívákat és tapasztalatokat elemeztem, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetének átstrukturálását célozták meg, nagyrészt „sikerrel”.⁶ Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodásában és modernizációs programjaiban igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. A kollektivizálásról sokaknak még ma is az az álláspontja, hogy a kitűzött iparosítási eredmények eléréséhez szükséges volt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolása. Az ilyen típusú magyarázat azért is elfogadhatatlan, mert a szükségszerűség szempontjának hangsúlyozása alátámasztja a diktatúra létjogosultságát.⁷ Ahogy más történelmi traumák, úgy a kollektivizálás esetében sem élhetünk ezzel a kifejezéssel.

4 Varga 2020.

5 Viola 1996.; Viola 2007.; Applebaum 2020.

6 Connerton 1989.

7 Számos tanácskozás tapasztalata ez. Így például a szerkesztőségi manipuláció révén irányított, Papp Istvánnal folytatott „vitám” után (lásd a Századok 2015. évi 5. és azt követő számait), ő 2017 októberében a szegedi lengyel–magyar konferencián is hangsúlyozta a kollektivizálás szükségszerű voltának – lényegében marxista – dogmáját.

Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.

A jobbágyparaszti világból átöröklődött vidék- és parasztellenességnek, a vidéki tereket csak kiaknázható erőforrásnak tekintő állami beavatkozásnak egyik jellemzője, hogy lényegében nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról.⁸ A kommunista iparosítási politikáról és erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzések már hosszú ideje igazolják az előbbi állítást.⁹

Miért olyan fontos történeti tényező a föld és a földpolitika? A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befollyósolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, a föld az iparban telephelyet jelent, a tercier szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye). Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat különösen a 20. században miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává. Érdeemes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági növekedés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.¹⁰

Hogy konkrétan értelmezhetővé váljanak a kényszerkollektivizálás utáni vidéki tablóképek, tézisszerűen össze kell foglalnunk az előzményeket és a „szocializmus alapjai” vidéki életvilágokra vonatkozó jellegzetességeit.¹¹

- Az 1958 és 1961 között végrehajtott utolsó kollektivizálási kampányban pszichikai nyomásgyakorlással, adminisztratív kényszerrel és kínzással kényszerítették a parasztságot hagyományos életmódja feladására.

8 Horváth 2020.

9 Miklóssy 1998.; Germuska 2008.; Honvári 2006.; Germuska 2014. A témánk szempontjából fontos regionalitás, természet- és társadalomföldrajz történeti kérdéseire lásd Beluszky 2002.; Borvendég–Palasik 2015.; Győri–Mikle 2017.

10 Lásd Ö. Kovács 2017.

11 Ö. Kovács 2012.; Ö. Kovács 2015.; Ö. Kovács 2020.

- A „termelőnek” és „szövetkezetnek” mondott nagyüzemi keretek, a szűk keresztmetszetek közé elsősorban a középkorúak és idősek kerültek.
- A kényszerkollektivizálás tömegessége és kampányszerű időhöz kötöttsége is eredményezte azt, hogy termőhelyek adottságait figyelmen kívül hagyott, lényegében csak papíron regisztrált „kvázitéeszek”, kényszer-szövetkezetek tömege jött létre.¹² Ezeket a későbbi években is a legkülönbözőbb („gyenge”, „kedvezőtlen adottságú”, „támogatásra szoruló” stb.) eufemizáló kifejezésekkel illették. Járásonként változó mértékben az egyharmadnyi aránytól a kétharmadig terjedően szerepeltek a különböző, hivatali használatra szánt statisztikákban.
- Az időseket jellemzően több szempontból is a feleslegesség érzése töltötte el. Valójában csak a földjük kellett, jelenlétük a téesz számára terhes volt. (Főként csökkenő munkaerejük, a személyek után elvileg és gyakorlatban fizetendő járulékok miatt.)
- A kultúra és főként a presztízis szerint szegregált falusi rétegek torlódtak össze a téesz konfliktusos életvilágaiban.
- A téeszvezetők nagy részének alkalmatlansága, erőszakos viselkedése; sűrű személycserék.
- A gazdálkodás szervezetlensége; az állatsűrűség növekedését nem követte a takarmánytermesztés; állatpusztulások.
- A gépesítés elmaradása, problémái. Ezzel párhuzamosan tömeges méretűvé vált a gazdastátust, presztízst is szimbolizáló lóállomány kiiktatása. A lóadóztatás kriminalizálása.
- A pénz- és természetbeni fizetések anomáliái: maradékelv (először az állami beszolgáltatást kellett szem előtt tartani), alacsony munkaegység, a legkisebb átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak.
- A kollektivizálás a földtulajdon-viszonyokat szétzilálta, sok tekintetben tisztázatlanok maradtak a bérbe vett földek és haszonbérletek ügyei.
- Visszatérő konfliktusokat képezett a háztáji területek nagysága, téesztagok közötti különbözősége.

12 Ha téeszt írok, akkor a kortársi kifejezés alatt végig a 'kényszerszövetkezetet' értem.

- Kettős munkamorál. A munka szempontjából különösen meghatározó volt a „téeszmunka” és az otthoni, a háztáji munkavégzés intenzitása és minősége közötti különbség.
- A folytonos téeszegyesítések valójában a válságjelenségek leplezései.
- Az iskolai diákmunka kampányai, még konkrétabban a „szocialista” keretek közötti nagyüzemi ingyenes gyerekmunka szintén a kolhozválság egyik jele.
- A fiatalok jelentős része inkább menekül, tanul, iparba, városba megy.
- A társadalombiztosítás, a nyugdíjügyek anomáliái.
- Csalások, lopások, alkoholizálás kiugró növekedése.
- Tilos volt a dolgok megnevezése, a „téeszhibák” megemlítése.
- Az érzelmi ellenállás kulturális, vallási értelemben is megmutatkozott.

A fenti, még folytatható problémásort is illusztrálja az, hogy európai összehasonlításban 1962 és 1965 között Magyarországon volt a legalacsonyabb a születésszámot kifejező termékenységi mutató.¹³

Az 1950-1960-as évektől az egykori parasztság számára rendkívül fontos föld szerepe látványosan megváltozott. Az nagyüzemi, hatalomtechnikai kérdéssé vált, a föld, a fölművelők sorsa tömegesen már nem kapcsolódott össze a családokéval. Az már mindinkább a helyben maradó idősebbek számára jelentett létalapot egy kikényszerített téeszvilágban. Az egyik legfontosabb társadalom- és történelemformáló tényezőnek, a föld többségi magántulajdonának 1967. évi felszámolása egyben az ősök földjéhez és a saját erőből szerzett birtokokhoz való kötődést is megtörte.¹⁴

A kollektivizálás után súlyos bűzahiány (is) keletkezett, amely ellátási válság a politikai döntéshozókat – más, szovjet tömbön belüli országokhoz hasonlóan – 1963-64-ben az észak-amerikai hitelpiacra vezette. A magyarországi kommunisták 1967-ben, az ún. új gazdasági mechanizmus hivatalos bevezetése előtt egy évvel – természetesen „titokban” – még sikertelenül kísérelték meg a Nemzetközi Valutalaphoz való csatlakozást.¹⁵ A gyors gazdasági és az ezzel járó

13 Tomka 2009, 58., 109–111., 179–194.

14 Tanka 2014.

15 Matolcsy 1998, 200–204.; Mong 2012, 73–81.; Mihályi 2013, 68–72.

életszínvonal-növekedést 1978-ig azért tudták fenntartani, mert a fizetési mérleg hiányát hitelfelvétellel fedezték.¹⁶

Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A parasztság kulcsszereplő volt ebben az átalakításban, hiszen egyrészt az egyházak fő társadalmi bázisát képezte s ezáltal politikai veszélyt jelentett, másrészt a termelési potenciálja (élelmiszer, ipari munka és tőke) nélkülözhetetlen volt. Az erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. A belső kommunikációban többségében „gyengének” nevezett téészvilág egy begyűjtési-újraelosztási rendszerben működött, amelyben az agrárpolitika a saját helyi erőforrásokra hatványozottan épített. Egy közép-kelet-európai áttekintésben látható, hogy mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.¹⁷

Az erőszakos kollektivizálás utáni kommunista, marxista (voltak, vannak, akik az utóbbit hangsúlyozzák) gazdaságszervezés és egyben – továbbra is vidék- és parasztellenes – társadalmpolitika legfontosabb eszközét az ár- és adópolitika jelentette. Nem csupán a kortársak számára, hanem távoli perspektívából is az abszurdítások történetei ezek, amelyek életszerűen megmutatják, hogyan lehetett a saját tulajdonától megfosztott és „közösbe” vitt földje utáni megmaradt agrártársadalmat ismét nyomás alatt tartani, és a beígért fejlesztések helyett még hátrányosabb helyzetbe hozni.¹⁸

16 Honvári 2006, 381–387.; Schlett 2008, 28–35.; A katonai költségekre külön is lásd Germuska 2008, 106–108.; Lóránt 2019, 11.

17 A romániai földviszonyokat elemző kutatók szerint a politikai és gazdasági elit számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőke kivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Megállapításuk a magyar gyakorlatra is érvényes: maga a földnyilvántartás és minden ezzel járó előzetes felmérés és adminisztráció is kényelmetlennek számított, mintha a tulajdonjog adminisztrálása az állampolgárság érzését kölcsönöznék az érintett vidéken élőknek. Müller–Bojincă 2010, 39.; Ö. Kovács 2020.

18 Vági 1982.

A hagyományos paraszti értékrendnek alapvető szempontja volt az egyensúlyra törekvés, az önkizsákmányolás lehetséges mellőzése. Az erőszakos kollektivizálás következtében az agrárvilágban maradtak szakítani kényszerültek ezzel a hagyománnyal is. Egyéni boldogulásuk alapját a háztáji, összességében már önkizsákmányoló munkavégzés jelentette.

Mit mutatnak a termelési mutatók a „szolgálati használatra” szánt jelentésekben?

A szovjetizálás programjának és propagandájának egyik sarkalatos pontja, ígérete az emberi kézierőt leváltó tömeges gépesítés volt. A jelenlegi területi keretek között vázlatosan három kérdéskört érintünk, amelyek a szocialista projekt adott keretek között feloldhatatlan, leplezett feszültségeire, csődeljárási technikáira utalnak.

A szimbolikus jelentőségűvé vált traktorok számnövekedése darabszám szerint 39%-os, a traktoregység alapján 50%-os volt 1960 és 1968 között. Állami költségvetési forrásból egyre nagyobb mértékben fordítottak gépesítésre. Az adatokban rejlő részletek itt is fontosak. 1966. január elsejétől bevezetett amortizációs alapképzés után a traktorállomány száma stagnált, s ez a már idézett szovjet típusú rendszerek egyik strukturális problémájára utalt. 1968 végén a mezőgazdasági célra használt traktorok 17%-át állami gazdaságokban, 75%-át téeszekben és mintegy 8%-át mezőgazdasági gépjavító üzemekben, mezőgazdasági oktató és kutatási intézményekben használták. Átlagosan 1 traktoregységre mintegy 116 kataszteri holdnyi termőterület és 83 kataszteri holdnyi szántóterület jutott. A korabeli általános vélemény szerint ez az érték magas volt, ugyanis optimálisnak azt tartották, ha egy traktoregységhez 60–70 kataszteri szántóterület tartozott. Ez előbbi szám is csak akkor számított megfelelőnek, ha az egyéb gépek (tehergépkocsik stb.) száma is optimális szinten maradt. Ebben a tekintetben a téeszekben nagy hiány volt.¹⁹

Az egyik hangsúlyos megállapítás szerint a traktorállomány összetétele a típusok és koruk alapján rossz volt. Szabolcs-Szatmár megyében például több mint 20 eltérő típusú erőgépet üzemeltettek. A Központi Statisztikai Hivatal

¹⁹ MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 3. A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. aug. 22.

(KSH) 1969-es adatai szerint a gépek többsége 11 éves volt, és ez az elhasznált-ság magas fokát jelentette. A nyolc évnél hosszabb ideje üzemelő traktorok aránya Fejér megyében meghaladta a 16%-ot, Szabolcs-Szatmárban a 32%-ot. A kortársi általános tapasztalat szerint lökésszerű, mintegy tízezer darabot jelentő selejtezésre lett volna szükség a gazdaságos és hatékony működéshez.²⁰

A mindennapi feszültségek a betakarítás idején különösen rávilágítottak a gépesítés strukturális problémáira és a kapacitáshiányra. A mezőgazdasági célokat szolgáló tehergépkocsik száma 1968 végén közel 9800 volt. 20%-ukat az állami gazdaságok, 60%-ukat a téészek használták. Mindezen belüli megoldatlan kérdéskörnek számított a rakodás gépesítettségének 15–20%-os foka. Tehát elsősorban rakodómunkásokra volt szükség. Összességében a szállítás 80%-a gépesített volt, de a traktoros pótkocsi állomány sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból nem felelt meg a követelményeknek. További rendszer-specifikus hiány maradt, hogy a régi gyártású pótkocsiknak nem volt műszaki engedélyük. Ennek mértékéről egy Fejér megyei adat alapján pontosabb képet alkothatunk, hiszen ott 1000 darabról tettek említést. Ennek tükrében – most nem beszélve az alkoholizmusról – az 1960-as évektől látványosan megugró balesetek száma még érthetőbb.²¹

Az 1960-as években használt ekék, vetőgépek, vetőágy előkészítő munkagépek teljesítménye sem tette lehetővé az erőgépek megfelelő kihasználását, és a végzett munka minőségét is visszatérően kifogásolták. Általános tapasztalat volt, hogy a különböző munkaműveletek tekintélyes részéhez optimális gépcsoport nem volt az üzemekben. Hiányzott a szinkronitás az erő- és munkagépek között.²²

A munkaműveletek gépesítését a csökkenő dolgozói létszám is kikényszerítette. Ez a kérdés bármilyen gazdaságossági szempont mérlegelésekor folyton felbukkant. Az eddig részletezett tényezők egy körforgásként értelmezett rendszerben automatikusan veszteséget és pazarlást termeltek. Az őszi munkacsúcsok rendkívüli nehézségei, a betakarítás elhúzódása egyben a szántási és vetési

20 Uo. 4., 7.

21 Uo. 7–8.

22 Uo. 9.

munkákat is hátráltatták. Az ilyen módon keletkezett veszteségek egyik példája szerint egy adott kukorica esetében három-négy hét alatt történő betakarítás során a beltartalom és egyéb veszteségek viszonylag szűk határok között voltak. Ugyanakkor a pillangós növények esetében a hagyományos betakarítással a beltartalmi veszteségek elérték a 30-40%-ot. További, igen jelentős károk keletkeztek a szállítóeszközhiány miatt: évente pl. mintegy 300-350 ezer vagon szervestrágyát megkésve szállítottak ki, amelynek termést csökkentő hatása közel 300 ezer kataszteri holdnyi terület termését sújtotta. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium ekkori számításai szerint a korszerűen gépesített technológia kiépítése a betakarítási veszteség csökkentésén túl az ekkori szinthez képest országosan mintegy 2 milliárd forint költségmentakarítást jelentett volna.²³

Az 1969. évi tapasztalatok összegzése a következőképpen hangzott: „a gépállomány átlagos kora növekszik, a gépjavítás költsége jelentősen emelkedik. A főbb okok a beruházási források (amortizációs-fejlesztési alap, hitel) elégtelenségében, az állattenyésztési beruházások (jobban dotált) elszívó hatásában és a javítási kedvezmény összegében jelölhető meg, melyekben az üzemek értékítélete is érvényesült.” A vizsgálatot folytatók javaslatukban azt írták, hogy „a minisztérium tervkoncepciója szerint 1971–75. években a traktorok átlagosan 10 évi történő üzemelésével számolnak. Ezzel a vizsgálatban részt vett szakemberek és az érintett üzemek, de mi sem értettünk egyet, mert a traktorok 6 éven túli használata már gazdaságtalan”. Állításuk szerint az évi 8-10 ezer traktor vásárlása is csak szinten tartást (8 évi élettartammal) és részleges korszerűsítést jelentett volna.²⁴

Négy évvel később, 1974-ben a gépesítés következő helyzetképeivel találkozhatunk: „A mezőgéphálózat gyártástechnológiai színvonala – vállalatonként differenciált mértékben – túlnyomórészt elmaradott, korszerűtlen s nem biztosítja az igényeknek megfelelő műszaki színvonalú gyártmány előállítását s a gazdaságos gyártás feltételeit.” Az 1974. évi termelési normaóraigényben a kézi műveletek aránya 68%, az üzemi szerszámgéppark 15%-a 20 évnél idősebb, de a

23 Uo. 12.

24 Uo. 23–25.

10 évnél idősebb gépek aránya is 57% feletti volt. A technológiai elmaradottság igen hátrányosan hatott az előállított gépek minőségére, a gyártás gazdaságosságára és termelékenységére. A kedvezőtlen hatást elsősorban a gyártmányok alacsony üzembiztosságában és élettartamában, valamint az alkatrészek csereszabotosságának hiányában nevezték meg. Összességében ez eredményezte a hazai gyártású mezőgazdasági gépekről kialakult negatív véleményt, amely az adott körülmények között a strukturális alapfeszültségek rendszerspecifikus jellegére utalt ebben a milióban is.²⁵ A külföldi összehasonlítás még inkább fokozta a frusztrációt, hiszen a fejlett mezőgépiparral rendelkező országokban a mezőgépipari vállalatok összlétszámának 6-8%-a foglalkozott fejlesztő tevékenységgel. Magyarországon ez az arány az élelmiszergépiparhoz hasonlóan 2-3% volt.²⁶

Emberi munkaerő

A tészvilágban csapdahelyzet alakult ki, ahogyan erről 1965-ben is írtak: „a termelőszövetkezetek termelési tervének teljesítéséhez a ténylegesen dolgozó munkaképes korú tagság munkaereje nem elegendő. A hiány a nyugdíjas tagok, valamint a családtagok munkaerejével sem pótolható. A csúcsmunkák időszakában külső munkaerő (ipari dolgozók, diákok, katonák stb.) igénybevétele szükséges, de még így is jelentős az el nem végzett és késve végzett munka, ennek következtében a népgazdasági kár.” A téeszbe kényszerítettek, családtagjaik és más „külső munkaerők” rendszeresen csak akkor voltak hajlandók dolgozni, ha munkadíjukat és a szociális juttatásokat tervezhetően előre látták. Az állami beszolgáltatás után a téeszek többsége hivatalosan sem tudta biztosítani a tagok folyamatos díjazását. Miközben folyton szembesültek a foglalkoztatottak diszkriminatív helyzetével. Önmagában is sokatmondó, hogy évről évre növekedett azon téeszek száma, ahol a termelési feladatokat a tagok nem tudták el-

25 MNL OL XIX-K-9-ak. MÉM Gépgyártási főosztály szigorúan titkos jelentése, 1974. 5. dob. 0514. sz. ir. 5-6; Vö. Kornai 1993.

26 Uo. 8-11.

látni, ezért alkalmazottakat kellett felvenni. Ez a helyzet különösen a „gyenge” téészekben megoldatlan feladat elé állította őket.²⁷

A hagyományos paraszti gazdálkodáshoz hasonlóan, de a kényszerkollektivizálási kampány ígéreteivel szemben a téészvilágban sem alakulhatott ki a „nyugdíjas paraszt” társadalmi kategóriája. Az aktív tagokhoz képest számított átlagos 42 és 39%-nyi nyugdíjas és járadékosok tömege az egyes régiók szerint változott, de a lényeg megmaradt. Mind az állam, mind pedig a család munkaerőként számolt velük.

A téészek száma fokozatosan csökkent. Hivatalosan ezek az egyesületek név alatt jelentek meg a forrásokban. Ezzel ellentétesen állandóan növekedett a gazdaságok átlagos területe.²⁸

A tervgazdálkodás egy korábbi ígéretéről 1977-ben azt látták, hogy a „tervszerű munkaerőgazdálkodás” a legtöbb helyen nem alakult ki. A vizsgált üzemek mérlegadatai alapján 1971 és 1976 között az összes 10 órás munkateljesítés 20%-kal süllyedt. A KSH adatai szerint ugyanebben az időszakban az aktív tagok száma igen jelentős mértékben (638 ezerről 500 ezer főre) 22%-kal csökkent. Feltételezve a dolgozók munkaidejének és munkarejének egyenletes területi eloszlását, az aktív tagok munkája 1976-ban a munkaerőszükséglet mintegy 80%-os fedezetére volt elégséges. Tehát az egykor gondolt „fölöslegből” végül ebben a tekintetben is hiány lett. Visszatérve az előbbi adatsorra, az említett 80%, a területi szóródások miatti „tényleges” teljesítés 73% volt. A hivatalos belső vizsgálat szerint a téészek a termelési feladatok folyamatos és rendszeres ellátását, továbbá a munkacsúcsok időszakában munkaerőszükségletük mintegy 27%-át alkalmazottak (15%), nyugdíjas és járadékos tsz-tagok (6%), családtagok (2%), alkalmi és egyéb munkaerő (4%) bevonásával tudták valamennyire biztosítani. A fent említett KSH-adatok 1971. évi 500 ezres tömbjéhez képest ilyen módon átlagosan 619 ezer fő végezhetett el ennyi munkamennyiséget. Miközben 22%-kal csökkent a létszám.²⁹

27 MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. Mg. 988-3. 155. l. FM Munkaügyi és Szociálpolitikai Osztályának jelentése a mezőgazdaság távlati munkaerőhelyzetéről, 1965. nov. 1.

28 MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–75. 5. dossz. 1. A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968.

29 Uo. 2–3.

A kozmetikázott, statisztikai értelemben vett átlagok és arányok ellenére itt is kimutatható a társadalmi mértékű önkizsákmányolás.

A politikai mobilizáció és sajátos indoktrináció az agrárvilágban a következő leírásban jól megragadható. Másrészt ebből az összefüggésből számos egyéni és kollektív történet még jobban érthető: „A mezőgazdasági termelés jellegéből adódó, továbbra is jellemző munkacsúcsok munkaerő fedezetének megteremtésére a termelőszövetkezetek a 3188/1977. MT számú határozat alapján intézkedéseket tettek. Mozgósították belső munkaerő tartalékaikat. Megszervezték – családlátogatással, egyéni vállalatokkal, üzemi kikéréssel stb. – a területen élő, nem mezőgazdasági dolgozók munkába bevonását. Szerződést kötöttek az iskolákkal, vállalatokkal, a honvédséggel és különböző intézményekkel az elvégzendő munkára, valamint a munkavégzés feltételeire. Ugyancsak e cél érdekében néhány megyében már a termelőszövetkezetek is bekapcsolódtak a KISZ építőtáborok létesítésébe, fejlesztésébe.”³⁰

A kortársi rádió- és tv-hírek, súlyozott fontossággal hangszerelt újságcikkek és „ünnepi szónoklatok” mintha a kényszerkollektivizálás idejét is felidéztek volna az idősek számára: ismét a „társadalmi ügyre” hivatkozva kérték a falvakban maradtak aktív részvételét. A háttérben a régről ismert mindennapi és strukturális feszültségek voltak: a dolgozó emberek, és különösképpen szakképzettek hiánya. Az utóbbi főként a növénytermesztés, adott feltételek melletti nehezen gépesíthető munkáiban, valamint az állattenyésztés főleg hagyományos keretek közötti telepein; de ugyanakkor magas gépesítettségi szinten és a szakipari munkákban is állandósult. Amit korábban tapasztalhattunk a téveszegezéseket meghatározó valódi okokról és következményekről, azt 1977-ben úgy összegezték, hogy az árak és szabályozók gyakori változásai mellett az egyesítések a termelést és gazdálkodást hosszú ideig bizonytalanná tették minden szereplő számára.³¹

30 Uo. 3.

31 Uo. 3–4.

Melioráció és kemizálás

A kemizálás a műtrágyázást, a vegyszeres gyomirtást és a kártevők elleni vegyszeres védekezést jelentette. Ugyanakkor ez egy kétélű fegyver lett, hiszen biológiailag idegen vegyi anyagok jutottak a környezetbe. Bár igaz, hogy a vegyi anyagok növelték a terméshozamokat, és közben csökkent egyes növényi kultúrák munkaigényessége, de sok esetben „beláthatatlan kimenetelű láncreakció sorozat” indult el.³²

Magyarországon 1945 és 2000 között a legszennyezőbb ágazatok közé a nehézszer- és vegyipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és az infrastruktúra tartozott. A környezet az 1940-es években még kevésbé sérült. Az ország az 1980–90-es évek végére közepesen szennyezett lett. Ekkorra már olyan súlyosan degradált ipari régiók és rurális térségek alakultak ki, ahol például a vízádóréteg elnitrátosodott. A fokozottan iparszerűvé váló mezőgazdaságról összességében elmondható, hogy 1965–1975 között jóformán berobbant Magyarország fő környezet-szennyezői közé.³³ Más országhoz hasonlóan itthon is szembesültek azzal, hogy a szűkös erőforrások miatt hatványozottan fontos a melioráció, a talajerózió elleni szervezett védekezés, valamint a szántóföldi arányok célszerű tervezése.³⁴ Az egyik 1969. évi kortársi szakvélemény szerint a földvédelmi törvény hatására sok parlagterületet vontak be a megművelésbe, megszüntették az „indokolatlanul nagy területeket, szérűskerteket. Ezt az is elősegítette, hogy 1966. évtől kezdve egyre több termelőszövetkezet egyesült, ennek következményeként a majorok kialakításához szükséges területi igény is lényegesen lecsökkent”. Mindazonáltal szerintük a törvény merev alkalmazása miatt újabb hiányosságok keletkeztek, mert olyan területeket is bevontak a szántóföldi művelésbe, amelyek lejtő- és talajviszonyaik miatt gazdaságosan csak gyepgazdálkodással lettek volna művelhetőek. Itt elsősorban tömegtakarmány-termesztésről és erdőtelepítésről volt szó: „Több megyében megállapítottuk, hogy a törvény vég-

32 Németh 1978, 67.

33 Fodor 2001, 63–73.

34 Oros 1997.

rehajtása során a szántóterület növelése érdekében a vizsgált üzemek mintegy 50%-ban emiatt olyan legelőterületek is feltörsre kerültek, amelyek szántóként való használata nem gazdaságos.” A téeszek azért is igyekeztek a nagyüzemi művelésre alkalmatlan területeket erdősíteni, mivel az erdőtelepítés kifejezetten állami költségvetési forrásból történt.³⁵

A talajpusztulás és a természetes egyensúly felborulásának okait visszavezték a második világháború előtti időszak gazdálkodási formáira, hangsúlyozva, hogy a nagyüzemi formák kialakítása után sem változott meg a helyzet: a művelési ágarányok térben és méretben nem alkalmazkodtak a helyi domborzati, klimatikus és talajviszonyokhoz; olyan növénytermesztési formák alakultak ki, amelyek kellően nem védtek a víz és a szél ellen; nem gondoskodtak az állandó gyeptakaróról; dombvidéki erdőkitermelés és irtás után nem gondoskodtak a talajvédő szabályokról; nem fordítottak gondot a talajok termelőerejének fenntartására.³⁶

A következő 1982. évi megfogalmazás a belső döntéshozói kommunikációban életszerűen érzékeltette azt a rendszerszintű feszültséget, amely a nagyüzemi agrárviszonyokban kialakult. Az öngerjesztő folyamattá vált, állandó növekedést megcélzók számára készült dokumentációban még ekkor is a növénytermesztés 2000-ig terjedő megduplázásáról tervezgettek, miközben szembesülniük kellett azzal az állapottal, amelyet a következő idézetben olvashatunk: „Az elmúlt évtizedben a növénytermesztés termésátlagainak növekedési üteme nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó volt. Ezt úgy értük el, hogy a műtrágya, növényvédőszer, üzemanyag stb. felhasználása másfél-kétszerre gyorsabb ütemű volt, mint a hozamok növekedése. Az energia árának emelkedése, valamint a felhasznált mesterséges energiák arányának gyors növekedése következtében az input energia költségszintje meghaladta a gyengébb minőségű talajok optimális termékenységi szintjét, s ezzel a termésfokozás korábbi típusainak tartalékai kimerültek. Ezeken a területeken a termés tovább fokozása csak a talaj termékenységének növelésével érhető el.

35 MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 1–3. A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969.

36 Uo. 53–55.

Az intenzitás fokozásával hatványozottan nő a termelés kockázata, a terület kárérzékenysége is.”³⁷

A kemizálás és a melioráció terhe, „ördögszekere”³⁸ az egyik buktatója volt a szocialista agrárprogramnak. Az erőforrások csökkentek, miközben 1982-ben a térségi üzemek költségének többségét (62%) kellett volna központi keretből biztosítani.³⁹

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztályának 1982. évi szakvéleménye még élesebben világította meg a szocialista állami erőszak, a kényszerkollektivizálás következtében kialakult helyzetet: „A talajjavítás ütemének fokozását a savanyú talajok területének nagysága és a műtrágyázás hatására végbemenő talajsavanyodás felgyorsulása indokolja. Jelenleg több mint 2 millió hektárra tehető az a terület, ahol a talaj savanyú kémhatása korlátozza a műtrágyák érvényesülését, a termésátlag további növekedését.”⁴⁰

Hogy egy „projekt” tervezése és megvalósítása mennyi bizonytalansági tényezőt rejt magában, azt a rendkívüli károkozással járó szocialista állami erőszakos átalakítás egyértelműen bizonyítja. Az agrárminiszter 1945-től 1980-ig a művelésből kivont terület nagyságát 871 ezer hektárban határozta meg. A területcsökkenés mellett az „ipari eredetű tápanyagok és egyéb tényezők hatására” a termésátlagok emelkedtek. A termésátlagok a minisztériumi vélemény szerint így is elmaradtak a lehetségestől, és ennek okát a melioráció lassú ütemében jelölte meg. A kényszerkollektivizálás súlyos következményeit a miniszteri véleményből is láthatjuk: horribilis összegek újabb ráfordítása mellett a meliorációs

37 Uo. 1.

38 A kifejezéssel utalok Miklóssy Endrének a tervgazdálkodási rendszer egészére értett szóhasználatára. Miklóssy 1998.

39 MNLOL XIX-K-9-bk. 631. dob. 510. tétel. 13.151./1/1982. 4. Konferencia megnyitó beszéd, Budapest, 1982. febr. 11.

40 MNL OL XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 6-7. Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztály (Nagy Bálint főosztályvezetőjének) jelentése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának a termőföld védelméről és a talajok termékenységéről. 1982. aug. 9.

program megvalósítására húsz évet jósolt.⁴¹ Összességében az ország termőterületének több mint 60%-án a talajtermékenységet csökkentő tényezők megszüntetését, mérséklését a meliorációtól várták.⁴²

Összegzés a kényszerkollektivizálás egyes hatásairól

Az egyik környezettörténeti kutatói összegzés a fentiekben idézett tapasztalat-történetekhez hasonló következtetésre jutott, amikor a kemizálási igényt pazarlónak minősítette. A hosszú ideig tartó folyamatokat a valóságos piac nélküli, eleve torzító hatású gazdasági szabályozók jelentős mértékben fokozták. Az üzemek elsősorban a termelés mennyiségi növekedésében voltak érdekeltek, a természeti és társadalmi költségek messze alárendelt szerepet játszottak. A korábbi időszak nagy károkat okozó erőforráskivonási politikája után viszonylag jelentős politikai támogatás és anyagi befektetés jutott a mezőgazdaságba. Mindez egyben a kemizálás extenzív, robbanásszerűen növekvő környezet-szennyező hatását váltotta ki. A kiugró növénytermesztési mutatók a lényegében korlátozás nélküli műtrágyázás, a peszticidek rohamos elterjedése révén keletkeztek.⁴³

A környezettörténeti elemzések szerint az ipar és a mezőgazdaság több erőforrást használt és ugyanakkor rosszabb minőségű terméket állított elő, mint a kiteljesedett piacgazdasági alapon működő tőkés országok.⁴⁴ Az élővilágra mindegyik rendszer károsan hatott, de a piacorientált demokráciákban jóval

41 MNL OL XIX-K-9bk. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 7. Vánca Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. márc. 23.

42 MNL OL XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. 1–2. Vánca Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységének növeléséről a Gazdasági Bizottság részére, 1981. nov.

43 Fodor 2001, 74–75.

44 Egyes kérdésvetésekre lásd: Fekete 1978.; Nagy 1978.

nagyobb esély volt az innovatív kezdeményezésekre, ebből fakadóan a természeti erőforrásokat is jobb hatásfokkal működtették. Az önkormányzatiság, a helyi kezdeményezés, a környezeti veszélyek iránti érzékenység és konkrét tevékenység a nagyobb fogyasztással együtt is növekedett.⁴⁵

A kényszerszövetkezetek mint a falusi életvilágok legnagyobb munkahelyei minden tekintetben reprezentálták a rezsिम működését. A településpolitikai célokat és gyakorlatokat (a sorvasztástól a fejlesztésig) egy, a fentiekben is vázolt milióban, konkrét lokális tereiben lehet értelmezni.

Az itthoni és külföldi gazdaságtörténeti művek megállapításaival szemben az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Kornai János művének egyik lényeges üzenete, a „reform” megvalósíthatatlan voltára utal, hiszen az a „rendszer” végét jelentette volna.

Az „új gazdasági mechanizmus” igazolhatóan értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított csődeljárási kísérlete. Szűk értelemben megragadhatók azok a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos elemek, amelyek a tervgazdálkodást és a piaci szempontokat az adott milióban életszerűen jellemezték és alakították a társadalmi részvételt. Ugyanakkor a fogalmat arra nem tartom megfelelőnek, hogy ezzel a rendszer „sikereit” jellemezzük. Történelmietlen és méltánytalan eljárás ez egy politikai diktatúra történeti értelmezésében, legyen az kommunista vagy más anticivilizációs rezsिम. Kiknek volt ez rövid és hosszú távon siker? Ennek mi volt a társadalmi és környezeti ára?

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A magántulajdoni jog egy alapvetően olyan mechanizmust jelent, amelyben a tulajdonos a racionális költségekre tekintettel van.⁴⁶ Annak hiánya a szocialista projekt tervezői számára azt jelentette, hogy fokozni

45 Fodor 2001, 61.

46 Lenkovics 2013.

tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon figyelembe kellett volna venni azok kompenzálását, akiknek a költségeket, a társadalmi vagy éppen környezeti árat viselniük kellett. A szocialista rendszeren belüli pazarlás, így például a szennyezés hatékony megelőzési hiányát igen figyelemre méltó módon lehet illusztrálni. Cseh és szovjet példák szerint a nyugati országok átlagához képest háromszor-négyszer annyi energiát használtak fel. Az állami erőszakos hatalom kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki.⁴⁷ A kommunista rezsimék erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

47 Hill 1992.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Applebaum 2020.** Applebaum, Anne: *Vörös éhínség*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2020.
- Beluszky 2002.** Beluszky Pál: Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900–1948–1991.) In: Beluszky Pál: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. MTA RKK, Pécs, 2002. 71–94.
- Borvendég–Palasik 2015.** Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- Connerton 1989.** Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Fekete 1978.** Fekete József: Az öntözés hatása a talajra és talajvízre. A szennyvíz- és hígtrágya öntözés hatása. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 29–36.
- Fodor 2001.** Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.
- Galambos–Horváth 2019.** Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA BTK–NEB, Budapest, 2019.
- Germuska 2008.** Germuska Pál: Magyarország katonai és védelmi kiadásai 1949 és 1979 között. In: Honvári János (szerk.): *„20. századi magyar gazdaság és társadalom”*. Konferenciakötet. Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2008. 94–114.
- Germuska 2014.** Germuska Pál: Elvesztegetett fél évtized. gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas*, 29 (2014) 4. sz. 125–144.
- Granasztói 2001.** Granasztói György: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2. (2001) 5–6. sz. 192–203.
- Győri–Mikle 2017.** Győri Róbert – Mikle György: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31. (2017) 3. sz. 143–165.

- Hill 1992.** Hill, Peter J.: Environmental Problems under Socialism. *Cato Journal*, 2 (1992) vol. 12. 321–335.
- Honvári 2006.** Honvári János: *XX. századi gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest, 2006.
- Horváth 2020.** Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960–as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. BTK–NEB, Budapest, 2020, 13–53.
- Ö. Kovács 2012.** Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012.
- Ö. Kovács 2015.** Ö. Kovács József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Balassi–Korall, Budapest, 2015.
- Ö. Kovács 2017.** Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás: diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. NEB–MTA BTK, Budapest, 2017. 19–65.
- Kornai 1993.** Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság Kiadó, Budapest, 1993.
- Lenkovics 2013.** Lenkovics Barnabás: A magánjog ember- és társadalomképe. In: Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdonjog. Rendszerváltó gondolatok*. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2013. 294–312.
- Lóránt 2019.** Lóránt Károly: *Falra hányt borsó. Harcban a neoliberalizmussal 1972–1999*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2019.
- Matolcsy 1998.** Matolcsy György: Magyarország eladósítása. In: Schmidt Mária–Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok*. Kairosz Kiadó, Budapest, 1998. 197–225.
- Mihályi 2013.** Mihályi Péter: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina, Budapest, 2013.
- Mong 2012.** Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri, Budapest, 2012.

- Miklóssy 1998.** Miklóssy Endre: A magyar szocialista rendszer összeomlása. *Valóság*, 41. (1998) 8. sz. 8–28.
- Müller–Bojincă 2010.** Müller, Dietmar – Bojincă, Alina: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In Müller, Dietmar – Harre, Angela (Eds.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2010. 23–46.
- Nagy 1978.** Nagy Bálint: A mezőgazdaság középtávú fejlesztésének várható hatása a vízi környezetre. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 203–211.
- Németh 1978.** Németh Imre: A mezőgazdaság területi szennyeződéseinek hatása a felszín alatti vizekre. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 67–76.
- Oros 1997.** Oros Iván: A földterület mezőgazdasági hasznosítása Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 75. (1997) 4–5. sz. 400–415.
- Schlett 2008.** Schlett András: A konszolidáció útján. Reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttere 1963 és 1968 között. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Heller Farkas Füzetek, Budapest, 2008. 28–90.
- Tanka 2014.** Tanka Endre: A föld miért nem azé, aki megműveli? In: Uő (szerk.): *A magyar föld sorsa. Andrásfalvy Bertalan, Ángyán József, Márai Géza, Molnár Géza, Tanka Endre írásai földviszonyaink múltjáról és jelenéről a jövőnek*. AGROINFORM Kiadó, Budapest, 2014. 37–99.
- Tomka 2009.** Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest, 2009.
- Vági 1982.** Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

- Varga 2020.** Varga Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lexington Books, Lanham etc. 2020.
- Viola 1996.** Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1996.
- Viola 2007.** Viola, Lynne: *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2007.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1965.
- MNL OL XVII-2-a. Központi Népi Ellenőrzési Bizottság ir. 1969.
- MNL OL XIX-K-9-ak. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, TÜK-ir. 1974.
- MNL OL XIX-K-9-bk. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal ir. 1982.
- MNL OL XXVI-K-5. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, STAGEK (Statisztikai és Gazdasági Elemző Központ), 1968.

Everyday reality. Rural historical interpretations of socialist state violence

ABSTRACT: The “new economic mechanism” was characterised by fundamental structural tensions, according to insider information on decision-making, long before the price explosion of 1973 or the counter-politicisation within the MSZMP (Hungarian Socialist Workers’ Party). The ‘new economic mechanism’ can also be interpreted as an attempt to bankrupt the system established by ‘laying the foundations of socialism’, combined with forced concessions, i.e. it cannot be seen as a success story.

Within the socialist system, there were at least two fundamental problems in decision-making. The first was the lack of incentive resulting from the liquidation of the bulk of private property, and the second was the lack of information of sufficient quality and quantity. For the designers of the socialist project, the abolition of private property meant that they could enhance the physical output without adequately compensating for the costs, the social or even the environmental damage. The wastefulness within the socialist system, such as the lack of effective pollution prevention, cannot be ignored when evaluating the system. The expansion of the state’s violent power essentially created a winner-take-all system. This is the fundamental context in which the violent industrialisation and social transformation processes of the communist regimes can be interpreted.

KEYWORDS: new economic mechanism, violent industrialisation, violent collectivization, agricultural policy, pollution

BORVENDÉG ZSUZSANNA

CUI PRODEST?

Gondolatok az új gazdasági mechanizmus bukásáról

KIVONAT: Az „új gazdasági mechanizmus” megbuktatását az ortodox kommunista szárny megerősödésével magyarázták eddig és a szakma nem figyelt fel arra, hogy létezett egy másik érdekcsoport is, akik szintén ellenségesen szemlélték azt a mérsékelt liberalizációt, amelyet az új gazdasági mechanizmus meg kívánt valósítani. Az iparvállalatok piacorientáltságának fejlesztéséhez elengedhetetlen lett volna a termelő kapacitások piacra jutásának biztosítása, s ez jelentősen csökkentette volna a külkereskedelmi vállalatok monopóliumát. A sajátos külkereskedelmi ügyletek felfuttatásával kiépített korrupciós hálózat lehetőségeit nyirbálta volna meg az iparvállalatokat érintő liberalizáció. A hatvanas évek folyamán egyre erősödő külkereskedelmi lobbik 1972-ben érte el legnagyobb politikai sikerét: rendelet engedélyezte, hogy a külkereskedelmi vállalatok cégeket alapíthattak a kapitalista Nyugaton. Ez az időpont éppen egybeesett az „új gazdasági mechanizmus” kifulladásával. A tanulmány felhívja a figyelmet egy lobbiharcra, amely a formálódó külkereskedelmi érdekcsoport és a többi gazdasági szereplő között bontakozott ki, és amely hozzájárult a mérsékelt liberalizációs lépések megakadályozásához.

KULCSSZAVAK: új gazdasági mechanizmus, külkereskedelmi lobbik, korrupció, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, vegyesvállalatok, Siemens

A hatvanas évek közepére általánossá és jól érzékelhetővé vált a szocializmus társadalmi berendezkedésének és a tervutasításos gazdaságnak a működésképtelensége, a blokk országokban általános válságtünetek jelentkeztek. Ezeknek a kezelésére különböző próbálkozások voltak, amelyeket a szakirodalom „reform” megjelöléssel szokott illetni. Gondoljunk a szovjet Koszigin-féle újításokra, amelyek az erősen központosított gazdaságban kezdeményeztek némi decentralizációt, az 1968-as prágai tavaszra vagy éppen a magyarországi új gazdasági mechanizmus beindítására. Ö. Kovács József jelen kötetben közölt tanulmányában idézőjelben használja a reform kifejezést az új mechanizmus kapcsán, amellyel azt érzékelteti, hogy a ténylegesen megvalósuló változtatások nem vezettek értékelhető sikerhez. Általánosan meg lehet fogalmazni fenntartásokat a reform kifejezés használatával kapcsolatban a kommunista rendszer teljes időszakán keresztül. M. Kiss Sándor például a Nagy Imre-kép elemzése során megjegyzi, hogy a Nagy-kormányok intézkedéseit – 1953-ban és 1956-ban is – sokkal inkább válságkezelésként lehet értékelni, mint reformokként.¹ Úgy vélem, hogy az 1947 után kiépülő kommunista rendszer minden megújításra tett kísérletére igaz ez a vélekedés, azokat leginkább rendszerkorrekciónak vagy válságkezelésnek tekinthetjük. Történelmi távlatból nézve bebizonyosodott, hogy a szocialista berendezkedés nem volt megreformálható, hiszen abban a pillanatban, amikor az állampárt valódi, mélyreható változtatásokra kényszerült, a rendszer eresztékeiben kezdett recsegni és összeomlott. Az új gazdasági mechanizmus kidolgozása és éltebe léptetése is csak a rendszerhibák óvatos kiigazítására tett kísérlet volt.

Jelen tanulmány nem bocsátkozik a mechanizmus értékelésébe, és nem kívánja részletesen bemutatni, milyen előzmények vezettek 1968. január 1-jéig,² pusztán a mechanizmus elbuktatásának okai közé egy új szempontot kíván beemelni, amely eddig elkerülte a témában keletkezett szakirodalmi munkák figyelmét.

1 Kahler–M. Kiss–Riba 2019.

2 Ezekről lásd a teljesség igénye nélkül: Lóránt 2015.; Schlett 2008.; Cseszka 2008.

Érdekellentétek

Az új gazdasági mechanizmus a blokk válságkezelési módozatainak legtovább működő konstrukciója volt, annak ellenére, hogy már 1969-től komoly támadások érték.³ Általánosan elfogadott nézet, hogy az ortodox kommunista vonal intenzíven harcolt az új gazdaságirányítási koncepciók ellen, attól félve, hogy a szocialista berendezkedés összeomlásához vezethet a túlzott liberalizáció. A hetvenes évek elejére a mechanizmus kifulladt, 1972-ben maga Brezsnyev fogalmazta meg egyértelműen, hogy nem támogatja a magyarországi próbálkozásokat. A kommunista párt keményvonala tehát valóban szemben állt a merev tervutasításos rendszer fellazításával, de a külkereskedelem bonyolítóinak sem volt érdeke a termelő vállalatok autonómiájának kiterjesztése – egészen más megfontolásból.

Magyarországon 1948/49-re szovjetizálták a külkereskedelmet, ez azt jelentette, hogy a termelő kapacitásokat megfosztották a piacra jutás lehetőségétől, és monopóliummal rendelkező szakosított külkereskedelmi vállalatokat hoztak létre, amelyek a késztermékek forgalmazásán kívül a termeléshez szükséges alapanyagok, alkatrészek, berendezések beszerzését is végezték. A gyártó cégek így nem is voltak érdekeltek az exportban, mivel az ebből keletkező haszon lényegében nem náluk jelentkezett.⁴ Ráadásul nem kaptak elegendő információt a piaci keresletről, nem ösztönözte a termelés színvonalának emelését a versenyhelyzet és mindez hozzájárult ahhoz, hogy az ipar minden területén sokszor tömegesen gyártották az eladhatatlan termékeket.

Már 1954-ben is kezdeményeztek bizonyos korrekciókat a gazdaságirányításban, de Kádár János hatalomra kerülése után, 1957-ben újra kísérletek történtek a rendszer mérsékelt megújítására, amelynek legfontosabb eleme a mennyiségcentrikus tervgazdálkodáson való lazítás volt azáltal, hogy az eredményorientált nyereségrészesedési rendszert próbálták megjeleníteni a bé-

3 Cseszka 2008, 92.

4 Honvári 2006, 273.

rezésben.⁵ A hatvanas évek elején lépéseket tettek a gazdaságirányítás hierarchiájának egyszerűsítésére, a vállalatokat közvetlenül a szakminisztériumok felügyelete alá helyezték. Ezzel párhuzamosan összevonták az ágazatonkénti termelőkapacitást, így jelentősen csökkent a termelést végző vállalatok száma. 1950-ben 1427 iparvállalat létezett Magyarországon, azonban 1965-re ez a szám 839-re csökkent.⁶ Megjelentek az úgynevezett trösztök, és ezzel együtt egy olyan nagyvállalati vezetőrétég, amely komoly befolyással rendelkezett a párt legfelsőbb köreiből is, ezzel mind a politikai, mind a gazdasági döntések meghozatalára hatással lehettek.⁷ Az összevonások vitatható eredménnyel jártak, hiszen elfedték a különbséget a jól és rosszul működő tagvállalatok között, „megnehezítette, sokszor lehetetlenné tette a pénzügyi és bankellenőrzést, mert a trösztökön és nagyvállalatokon belül külön kis »pénzügyminisztériumok« és »bankok« működtek.”⁸ Az átalakítások következtében a trösztök vezetőiből álló új érdekcsoport jelent meg a magyar politikai és gazdasági életben. Ezeknek a befolyása az új gazdasági mechanizmus beindítása után sem csökkent, hiszen a reform egyik pillére éppen a vállalati önállóság növelése volt a központosítás rovására, vagyis saját ágazatukon belül az ipari cégek igazgatói még nagyobb hatalmat kaptak.

Az iparvállalati lobbifélelemelkedésével párhuzamosan erősödött meg egy másik érdekcsoport is, akiknek lehetőségeik sokkal szélesebb skálán mozogtak. A létrejövő trösztök saját maguk ugyanis nem forgalmazhatták termékeiket, így a termelésből keletkező profit nagy része sem náluk jelentkezett. Részen éppen ezért, másfelől pedig a termelés piacorientált átalakítása érdekében a mechanizmus bevezetésekor nagy vitákat folytattak az exportjog kiterjesztéséről. A külkereskedelem irányításáért felelős tárca vezetői és a külkereskedelmi vállalatok irányítói tiltakoztak ez ellen, így 1968 után is csupán a teljes külkereskedelmi forgalom nagyjából 30%-a bonyolódott közvetlenül, iparvállalati export formájában.⁹ Voltak ugyan stratégiaileg fontos vállalatok, amelyek egyedi

5 Romsics 1999, 424.

6 Uo.

7 Cseszka 2008a, 93.

8 Tímár 1989, 68.

9 Tímár 1989, 63.

elbírálás alapján megkapták a külkereskedelmi jogot – például a Videoton –, azonban a jóváhagyások mögött nem egyszer titkosszolgálati érdekek is álltak: a Videoton esetében például kifejezetten az embargós beszerzések megkönnyítése volt a cél. 1982-ben a 450 iparvállalatból mindössze 31-nek volt jogsultsága ahhoz, hogy megjelenjen a nemzetközi piacokon.¹⁰ Ezek az arányok a nyolcvanas évek végéig nem változtak.

A beszerzések és eladások lebonyolításában a termelés költséghatékonysága helyett sok esetben a külkereskedelmi vállalat profitszerzése és a potenciális partnerek korrupciós hajlandósága dönthetett. Elmondhatjuk tehát, hogy a nagyvállalati lobbival mellett létezett egy sok szempontból ellenérdekelt csoport is, akiknek visszaszorítására kísérletet is tettek a trösztök vezetői az illetékes szakminisztériumok segítségével – többnyire sikertelenül. Hiába igyekeztek költségvetési megszorításokkal, megnövelt adóterhekkel a külkereskedelmi cégtől elvonni az ott megjelenő profitot, a kereskedelmi vállalatok számára rengeteg lehetőség adódott a bevételek eltüntetésére. Éppen a mechanizmus megbuktatásával párhuzamosan sikerült a külkereskedelem érdekeltjeinek elérni egy olyan konstrukció kialakítását, amely megnyitotta az utat a pénzügyi manipulációk előtt: ez volt a 28/1972-es pénzügyminiszteri rendelet. A jogszabály értelmében a külkereskedelmi vállalatok megkapták azt az egyedülálló lehetőséget, hogy minden külön engedélyeztetés nélkül cégeket alapíthattak a nyugati kapitalista világban. 1972 után gombamód kezdtek szaporodni a külkervállalatok leánycégei Nyugaton, amelyek sorban hozták létre saját vállalkozásaikat, majd ezek is alapítottak újabb cégeket. Nem tudjuk, mekkora cégbirodalom épült így ki a rendszerváltoztatás előtti időkben, de ezek az offshore jelleggel működő vállalatok rátelepültek a már élő korrupciós kapcsolatrendszerre, kihasználták az ebből eredő lehetőségeket, részt vettek az embargó kijátszásában, és hozzájárultak a külkereskedelmi mérleg folyamatos hiányához is, miközben lehetőséget biztosítottak a szisztéma üzemeltetői – és feltehetően egyes nyugati érdekcsoportok – gazdagodásához.¹¹

10 Berkó 1983, 64.

11 Borvendég 2017.

Korrupció és likvidálás

Már 1944 végén megkezdődött annak a pénzügyi kapcsolatrendszernek a kiépítése, amelyet külkereskedelmi lobbiként határozok meg. Vas Zoltán és Háy László azzal a megbízással érkeztek Magyarországra Moszkvából, hogy megteremtsék az árucserreforgalom felett a kommunista ellenőrzést, ezt 1946 nyarára sikerült is elérniük.¹² Jellemző, hogy a kapitalista világ felé a nyugatnémet tartományokon keresztül vezetett az út, ennek az együttműködésnek központi helyszíne pedig Frankfurt volt. Frankfurtban 1949-ben nyitották meg a magyar kereskedelmi kirendeltséget, amelynek első vezetője Vas Zoltán embere, Bródy István lett, majd 1950-től Junger Károly vette át a helyét. 1956 előtt az itt szolgáló teljesítő kirendeltségvezetők és alkalmazottak jobbjára a Belügyminisztérium emberei voltak, vagyis az Államvédelmi Hatóság operatív hálózatába tartoztak. A forradalom után megváltozott a helyzet. Új kereskedelmi attasé érkezett az állományhelyre, aki saját embereivel töltötte fel a kirendeltséget, és a katonai hírszerzés vette át az irányítást a titkosszolgálati feladatokban. Az új vezetőt Sebestyén Jánosnak hívták.

Sebestyén 1911-ben született kispolgári családban, önéletrajza szerint 1934-ben kapott „elektrotagozatú gépészmérnöki” diplomát a budapesti József Nádor Gazdaságtudományi és Műszaki Egyetemen.¹³ 1936-tól aktívan bekapcsolódott az illegális kommunista párt tevékenységébe, állítása szerint együtt dolgozott Ságvári Endrével is. A háború alatt mentesítést kapott a munkaszolgálat alól, mert mérnökként hadiüzemben dolgozott. 1945-ben a Budapesti Elektromos Műveknél helyettes osztályvezetővé nevezték ki, 1946-tól a Jóvátételi Hivatalban dolgozott, majd ugyanez év novemberében átkerült a Nehézipari Központba, ahol először főosztályvezető, majd 1948-tól vezérigazgató-helyettes lett. Tevékeny részt vállalt a nehézipar beindításában, az ország erőszakos iparosítása koncepciójának a kidolgozásában, megvalósításában. Saját kérésére 1949-ben a Nehézipari Beruházási Vállalat élére került, ahol kormánybiztosként felügyel-

12 Borvendég 2021.

13 ÁBTL 3.1.5. O-12344/2. 178–180. Sebestyén János önéletrajza, 1959. augusztus 6.

te a Dunai Vasmű és Sztálinváros építését. 1954-től a nehézipari tárcánál miniszterhelyettesként az ország villamoshálózatának fejlesztésén dolgozott, majd 1954. október 9-től a Kiss Árpád vezette Vegyipari és Energiaügyi Minisztérium munkatársa lett.¹⁴ „Kérésemre 1957 májusában felmentettek és megbíztak a Külkereskedelmi Minisztérium Nyugat-Németország frankfurti kirendeltségének vezetésével”¹⁵ – olvashatjuk életrajzában. Sebestyénben egy olyan szakembert telepítettek az NSZK-ba, aki korábbi beosztásainak köszönhetően tökéletesen ismerte a magyar ipar fejlettségi szintjét, hiányosságait, szükségleteit, így a német technológia tanulmányozására és a szükséges termékek beszerzésére nem is lehetett volna jobb embert találni. Ugyanakkor az állambiztonsági jelentésekből kirajzolódik egy másik olvasat is, amelyben Sebestyén nem csak mint szakember került Frankfurtba, hanem azzal a szándékkal (talán megbízással?), hogy továbbfejlessze a Junger Károly által kiépített, korrupción alapuló gazdasági hálózatot.

Junger három évet töltött Frankfurtban, amely idő alatt megalapozta hazánk kereskedelmi kapcsolatrendszerét a Német Szövetségi Köztársasággal: rendkívül előnyös feltételeket sikerült kieszközölnie az éves árucseremegállapodásoknál. Ennek természetesen ára volt. Néhány kulcsfigura korrumpálásával kialakítottak egy szisztémát, amely bizonyos cégeknek, üzletembereknek kizárólagos hozzáférést engedett a magyar piacokhoz. Ennek a szisztémának a fenntartásához számos pártember asszisztált a gazdaságirányításból, például Fekete János, aki már a Magyar Nemzeti Bank (MNB) Devizaosztályának vezetőjeként is jó kapcsolatokat ápolt nyugati pénzügyi körökkel, és Nyerges János, akinek a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) főosztályvezetőjeként a kezében futottak össze a nyugati kereskedelmi üzletekkel kapcsolatos információk. Nemcsak a nagy nyugati konzorciumokkal, de bankárokkal és a nyugat-európai gazdaságirányítás egyes prominenseivel is jó viszonyban voltak, ezzel politikai és diplomáciai szinten is támogatták a kiépülő korrupciós kapcsolatrendszert.¹⁶

14 Bölöny 1978.

15 ÁBTL 3.1.5. O-12344/2. 179. Sebestyén János önéletrajza, 1959. augusztus 6.

16 Erről lásd bővebben: Borvendég 2020.

Frankfurtban az ötvenes évek végére Sebestyén körül kialakult egy zárt csoport, amelynek leglátványosabb eredményeik közé tartozott, hogy növelték és biztosították a nagy nyugatnémet konszernnek (például: Siemens, Krupp, Mannesmann) részesedését a magyar piacokon, befolyásuk egészen a nyolcvanas évek végéig töretlen maradt. Köreikhez máig nem tisztázott haláleset is kapcsolódik, amely esetleg új megvilágításba kerülhet a külkereskedelmi lobbó tevékenységének megismerésével. Péter (Pikler) Györgyről, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) egykori vezetőjéről van szó, aki 1969 januárjában halt meg egy kórteremben – állítólag öngyilkos lett.¹⁷ A halála kapcsán sok olyan körülmény felmerült, amelyek erősen megkérdőjelezzik az önkezűség valószínűségét. A különböző találgatások, amelyek igyekeznek magyarázatot találni Péter halálára, nem említenek egy érdekes körülményt, amely azonban fontos lehet.

Péter György testvére, Pikler Ferenc tagja volt a Sebestyén János körül formálódó hálózatnak. Pikler a harmincas években az illegális kommunista párthoz csatlakozott, belső utasításra 1938-ban Franciaországba menekült, és ott folytatta a mozgalmi munkát.¹⁸ 1945-ben hazatért és különböző munkahelyeken látott el vezető tisztséget, először az Újjáépítési Minisztériumban, majd a Jóvátételi Hivatalban dolgozott. Tevékenyen részt vett a villamosenergia-ipar államosításában, a falvak villamosításában. Sebestyénnel való ismeretsége ebből az időből eredt. Nemsokára Piklert is elérte a belső leszámolás, 1951 és 1954 között börtönben ült, ezt követően a Nehézipari Minisztériumba került, ahol újra együtt dolgozott Sebestyénnel. 1957-ben Sebestyén és Pikler együtt döntöttek el, hogy külföldi állomáshelyre kérik magukat. Sebestyén egy jól jövedelmező kereskedelmi kirendeltséget keresett magának, Pikler viszont Bécsbe pályázott.¹⁹ Összeköttetéseit kihasználva került az 1957-ben létrehozott Nemzetközi Atomenergia Ügynökséghez, ahol 1962-ig képviselte Magyarországot. Minden bizonnyal Sebestyén lehetett a támogatója a poszt elnyerésében, hiszen ő képviselte Magyarországot 1954/55-ben az ENSZ-ben,

17 A Péter György elleni nyomozásról és haláláról lásd: Krahulcsán 2019.

18 ÁBTL 3.1.5. O-15829/1. 51. Összefoglaló jelentés, 1969. június 23.

19 ÁBTL 3.1.5. O-12344/2. 18. Jelentés, 1958. október 13.

amikor előkészítették a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség felállítását.²⁰ Az állambiztonság értesülései szerint Pikler a szolgálati évei alatt csempészéssel foglalkozott, diplomata rendszámmal ellátott Mercedes gépkocsiját használva illegális tevékenységre.²¹

1962-ben a román titkosszolgálat figyelmeztette a magyar kémelhárítást, hogy egy bécsi központtal működő cionista szervezet csempészéssel foglalkozik, elsősorban numizmatikai értékeket szállítanak ki jogellenes módon Bécsbe. 1968-ig az ügyben semmilyen érdemleges elmozdulás nem történt, ekkor azonban a Belügyminisztérium nyomozást kezdeményezett több gyanúsított ellen. Pikler Ferenc testvérét, Péter Györgyöt is eljárás alá vonták, aki saját autójával évek óta Bécs és Budapest között különböző értékes holmik illegális szállítását végezte. Péter György néhány héttel az őrizetbevételi parancs kiadása után életét vesztette egy kórházban, ahol korábbi infarktusa miatt kezelték. A hivatalos változat szerint leszúrta magát. Úgy látszik, ez a magyarázat nem altatott el minden a gyanakvást a KSH elnökének halálával kapcsolatban, és pletykák keltek szárnyra, amelyek politikai gyilkosságról beszéltek. Az egyik elmélet szerint Péter György az 1967-es arab–izraeli háború kitörése után felerősödő antiszemita hullám áldozata lett: mivel cionista körök számára gyűjtött nemesfémeket, érméket, izraeli kémként tekintett rá a magyar titkosszolgálat. A másik közkeletű vélekedés szerint az 1968-ban beinduló új gazdasági mechanizmus ellenlábasai csalták kelepcébe. Péter György az ortodox, moszkovita vonal ellenfele volt, a tervutasításos rendszer káros eredményeivel szembesülve a változtatások mellett tört lándzsát, az új mechanizmus egyik atyjának lehet tekinteni.

Mindkét okfejtés logikusnak tűnő gondolatmenet, ámde önmagában egyik sem elég egy likvidálás elrendelésére. Ráadásul az izraeli érdekek képviselője a külkereskedelemben egészen a nyolcvanas évek végéig töretlen maradt, Péter György halálával egyáltalán nem rendült meg az úgynevezett „cionista-vonal”. Az új gazdasági mechanizmus mögött sem csak egy személy állt, ők Péter halála után még évekig tudták védeni elképzeléseiket.

20 Vámos 2002, 952.

21 ÁBTL 3.1.5. O-15829/1. 51–52. Összefoglaló jelentés, 1969. június 23.

Van egy fontosnak tűnő szál, amellyel eddig senki sem foglalkozott. Érdekes módon Péter György halálát a nyomozás során és később sem hozták kapcsolatba testvére tevékenységével. A nyomozati iratokban szerepel, hogy Péter György kapcsolata a bécsi csempész hálózattal 1958-tól eredeztethető,²² de nincs utalás arra, hogy 1958 és 1962 között testvére, Pikler Ferenc diplomáciai mentességét felhasználva szintén hasonló cselekményeket követett el. Életszerűtlennek tűnik, hogy a nyomozóknak ne jutott volna eszükbe összefüggést keresni a két testvér azonos időben, azonos útvonalon folytatott párhuzamos tevékenysége között. Ezt a fellelhető dokumentumok szerint mégsem tették meg, Pikler ellen semmiféle adatgyűjtést nem végeztek, nyomozást nem indítottak. Péter György vizsgálati anyagában erről semmi nem szerepel, következésképpen az ürügyként használt érme- és nemesfémcsempészség valóban csak egy fedőtörténet volt, amelynek alapján sarokba akarták szorítani, vagy félre akarták állítani. Ha ez így volt, a cionista összeesküvés koncepciója is megdőlni látszik, hiszen, ha Izrael-ellenesség állt volna a háttérmotivációk között, értelemszerűen Pikler Ferencet is vizsgálat alá vonták volna. Ki tudja, miért kellett elhallgattatni Pétert, miről tudhatott, ami olyan veszélyes volt valakikre, hogy a feltételezett gyilkosságtól sem riadtak vissza? Péter György vitába keveredett a gazdasági élet és a külkereskedelem egyes prominenseivel már 1956-ban, amikor arról polemizáltak, hogy szükség lenne-e a gazdasági termelést és a külkereskedelmet nyereségérdekeltté tenni. Péter két hosszú tanulmányban fejtette ki nézeteit, és külön figyelmet szentelt a kereskedelmi monopóliumok megbontásának szükségességére is, figyelmeztetve arra, hogy torzulást okoz a gazdaság teljesítményében, ha „a költségek és bevételek nem ott jelentkeznek, ahol felmerülnek.”²³ Mindez a későbbi újítások előképeként is tekinthető, hiszen sok olyan elképzelést felvázolt már ekkor, amelyek az új mechanizmus alapvetését jelentették később. Az egyre erősödő lobbis, amelynek határozott érdeke volt a külkereskedelmi monopóliumok fenntartása, veszélyeztetve érezhette magát a kiváltságok elvesztése miatt. Elképzelhető, hogy Péter György testvérén keresz-

22 ÁBTL 3.1.9. V-155912/8. 172. Tájékoztató a kormány részére dr. Péter György ügyéről, 1969. január 23.

23 Péter 1956, 853.

tül olyan információkat tudott meg az egyre nagyobb befolyással rendelkező érdekcsoportról, amely a mechanizmust pártolók malmára hajthatta volna a vizet ebben a küzdelemben. Mindez csak egy újabb teória, ami azonban nem független attól, amely az 1968-as gazdaságirányítási szabályozás háttérében keresi a megoldás kulcsát.

Ipari kémkedés üzleti alapon

Sebestyén Frankfurtból való hazatérése után az Országos Tervhivatal Műszaki Titkárságának vezetője lett, innen koordinálta és szervezte az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) felállítását. Sebestyén János elsősorban Frankfurtban alapozta meg azt a kapcsolatrendszert, amelyre építve – nyugatnémet cégek előtérbe helyezésével – kialakította az ország műszaki fejlesztését biztosító ipari vállalatokkal való együttműködést. Sebestyén és társai „frankfurti tartózkodásuk idején kialakított kapcsolataik révén teremtettek alapot arra, hogy a későbbiek során a különböző nyugatnémet tőkés cégeknek a magyar piacra történő bejutását, illetve további megerősítését biztosítsák. 1962-től, miután az OMFB megfelelő anyagi alapot is kapott, egyre inkább kínálkozott erre lehetőség. Sebestyén igyekezett az illetékes szervek felé megfelelően indokolni a tőkés országokkal való ipari kooperáció kiépítésének szükségességét. Miután folyamatosan jelentkeztek azok a nyugatnémet cégek, amelyekkel Frankfurt óta volt kapcsolatuk, olyan törekvések érvényesültek Sebestyén vezetésével, hogy elsősorban ezeknek a vállalkozásoknak az ajánlatát kell támogatni, különösen azonos műszaki és gazdasági feltételek esetében”²⁴ – elemezte a frankfurti gárda tevékenységét az állambiztonság. Sebestyén hivatali ideje alatt – egészen nyugdíjazásáig, 1988-ig volt az OMFB elnökhelyettese – sok energiát fektetett abba, hogy a nyugatnémet ipari termékek behozatalát növelje. A jelentés szerint „annak ellenére, hogy elkerült a külkereskedelem területéről, igen aktívan belefolyik különböző külkereskedelmi tárgyalásokba, rendszeresen utazik nyugati

24 ÁBTL 3.1.5. O-16586/1. 21. Jelentés, 1973. október 31.

államokba, ahol önállóan köt egyezséget üzletkötésekre. Sebestyén kapcsolatot tart több vezető beosztású külkereskedelmi és ipari személlyel. E kapcsolatokon keresztül érvényesíti külkereskedelmi vonatkozású elképzeléseit.²⁵ Mindez feladatköréhez tartozott, hiszen az OMFB felelőssége volt az ország műszaki fejlesztéséhez szükséges technológiák biztosítása, gazdaságfejlesztési programok kidolgozása, a műszaki-technikai kutatások koordinálása, a fejlett technológiák beszerzése, így elmondhatjuk, hogy a műszaki-tudományos hírszerzés legfontosabb megrendelője lett az intézmény. Az OMFB költségvetése igencsak magas volt, az intézmény részére meghatározott műszaki fejlesztési alapot évről évre emelték, így 1973-ra már 300 millió forint és 5 millió USD éves kerettel rendelkezett,²⁶ amely széles lehetőséget kínált a kereskedelmi partnerek kiválasztására, az igényelt technológiák megvásárlására.

A Külkereskedelmi Minisztérium számára irányadók voltak az OMFB javaslatai, hiszen az ország műszaki és tudományos ügyekben legkompetensebb tanácsadó szervezeteként kéréseit teljesíteni kellett. Azok a nyugati cégek, amelyek a bizottságon keresztül kerültek kapcsolatba a magyar külkereskedelemmel óriási előnyt élveztek, a konkurenciának velük szemben esélye sem volt.²⁷ Az OMFB ráadásul amellet, hogy évről évre egyre magasabb költségvetéssel rendelkezett, szállításait vámmentesen intézhette, amely a nyugati partnerek számára behozhatatlan versenyelőnyt is jelentett azon cégekkel szemben, akik nem a minisztertanács műszaki fejlesztési testületén keresztül akartak belépni a magyar piacra. Az OMFB az üzletkötései során ellenajánlatokat sem volt köteles kérni, vagy legalábbis a KKM egy 1966-ban kelt levelére hivatkozva versenyztetés nélkül kötött szerződéseket az általa kiválasztott partnerrel.²⁸ A Külkereskedelmi Minisztérium vezetőinek többsége mindezen privilégiumokat nem nézte jó szemmel, illetékességi vitákból adódó ellentétek folyamatosak voltak a két intézmény között, amelyből többnyire az OMFB került ki győztesen.²⁹ Baczoni Jenő, a külkereskedelmi miniszterhelyettes akkor került szembe

25 ÁBTL 3.1.5. O-12344/3. 72. Összefoglaló jelentés, 1961. november 28.

26 ÁBTL 3.1.5. O-15829/1. Jelentés, 1974. március 20. 119.

27 ÁBTL 3.1.9. V-160121/2. 28. Jelentés, 1973. augusztus 10.

28 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 183. Összefoglaló jelentés, 1970. május 29.

29 ÁBTL 3.1.9. V-160121/3. 92. Jelentés, 1973. július 27.

Sebestyénnel, amikor az beterjesztette a Siemens vállalattal kötendő széles skálájú együttműködési tervezetét, és – legalábbis egy ideig – sikeresen megvétózta azt, így éles ellentét bontakozott ki közöttük a hetvenes évek elején.³⁰ A Siemens lobbist megsemmisített kizsárolni a magyar piacról.

Ahogy telt az idő, a Sebestyén irányította kör egyre szélesebb autonómiát élvezett, ebben pedig fontos segítők voltak a minisztériumon belül is. A tudományos bizottság közvetlenül nem bonyolíthatott vásárlásokat, ahhoz igénybe kellett vennie a monopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok munkáját. Ezek szakágazatonként fedték le a piac egy-egy szegmensét, vagyis a különböző jellegű termékek beszerzéséhez más-más vállalatnak kellett megbízást adni. Mindez nehézkes volt, így kiválasztottak egy céget, amely az OMFB összes importját végezte, függetlenül attól, hogy a vállalat profiljába vágott-e a termék vagy sem. Ez a partner a Transelektro³¹ lett.³² A cég vezérigazgatója ekkor Farkas Mihály volt (Rákosi honvédelmi miniszterének csak névrokona), és egy Udvardi Sándor nevezetű KKM főosztályvezető írta alá a miniszteri utasítást, amely a Transelektrot nevezte ki az OMFB beszerzőjének.³³ Udvardi korábban a Sebestyén körül kialakult frankfurti keménymag tagja volt, hazatérte után a külkereskedelmi tárcánál segítette egykori főnöke munkáját.

Farkas Mihály a katonai titkosszolgálat embereként tevékenykedett. 1968-ban a Transelektro éléről a párizsi kereskedelmi kirendeltségre került, ahol a katonai hírszerzés tisztjeként szolgálatot teljesítő Práczki István felettese lett,³⁴ vagyis Farkas minden bizonnyal hivatásos állományú tisztje volt a katonai felderítésnek. A Transelektro élén – mint az OMFB beszerzője – szoros üzleti partnerséget alakított ki a Siemens cég vezetésével, amely meghozta gyümölcsöt, és párizsi kiküldetéséről visszatérve a Budapesten működő képviselő, a Sicontact cég vezetője lett.³⁵

30 ÁBTL 3.1.9. V-160121/3. 99. Jelentés, 1973. augusztus 3.

31 A Transelektro az erősáramú ipar kereskedelmi forgalmát bonyolította.

32 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 175. Megbeszélés Sinka Gyulával, 1970. május 22.

33 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 183. Összefoglaló jelentés, 1970. május 29.

34 Práczki 2014, 173.

35 ÁBTL 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) 1984-BRFK-140. 1984. október 2.

A Transelektrón keresztül bonyolított OMFB vásárlások nem jelentettek külön megterhelést a külkereskedelmi vállalat számára, hiszen a tranzakció lebonyolítása előtt a bizottság alkalmazottjai tanulmányozták műszaki szempontból a kiválasztott árucikket és ők határozták meg a beszerzési forrást is.³⁶ Ennek ellenére a szerződések volumene miatt – és azért, hogy a külkereskedelmi szabályok kijátszása minél kevesebb nyilvánosságot kapjon – mégis létrehoztak egy külön csoportot a vállalaton belül, amely csak az OMFB ügyeivel foglalkozott. Vezetője Jelinek Károlyné lett, akinek megbízhatóságáról és konspirációs gyakorlatáról régen meggyőződhetek az érintettek, ugyanis korábban a Péter Gábor vezette Államvédelmi Hatóság nyomozótisztje volt.³⁷

A Siemens piaci térnyerése

A hatvanas évek végére a technológia fejlesztésének sarokköve a számítástechnika lett: a keleti blokkban egy közös koncepció kidolgozásába kezdtek, azzal a céllal, hogy össze tudják hangolni a „testvérállamok” tudósainak munkáját.³⁸ A Magyarországra hárult feladatok teljesítésében természetesen az OMFB-nek is kiemelkedő szerep jutott, a beszerzések bonyolításánál és a kooperációs szerződések megkötésénél a tanácsadó testület megkerülhetetlen volt, és továbbra is a Siemens érdekeit kívánta előtérbe helyezni.

A számítástechnika indulásának tekinthető lyukkártyás adattároló technológia elterjedése Magyarországon már a két világháború között megtörtént, a későbbi IBM elődje 1936-ban nyitott leányvállalatot Magyarországon.³⁹ Ki-

36 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 176. Sinka Gyula, a Transelektro vállalat igazgatójának közlése, 1970. május 22.

37 ÁBTL 2.1. XI/5. (V-150342/a.) 38. Jelentés, 1950. augusztus 12.

38 Magyarország érdekeltségét jól mutatja, hogy a KGST Hadiipari Állandó Bizottság 1973. májusi ülésén Budapest a következő eszközökre és részegységekre jelentette be fejlesztési és gyártási szándékát: kicsi és miniszámítógépek, adatátviteli berendezések, katódsugárcsöves megjelenítési eszközök, lyukszalag-technika, mágneses memória, kazettás mágnesszalag perifériák és információtárolók, automatikus detektorok és adatátviteli, illetve megjelenítő berendezések. Germuska 2010, 154.

39 Bodnár 2002.

emelt jelentősége miatt az amerikai cég elkerülte az államosításoknak áldozatul esett nyugati vállalatok sorsát: az IBM Magyarország sértetlenül működhetett a teljes pártállami diktatúra idején. Ez annál is meglepőbb, hiszen az ország stratégiai fontosságú adatait kezelték ezzel a technológiával, ilyen gépek voltak a Központi Statisztikai Hivatalban, de a Belügyminisztérium hivatalnokai, titkosszolgálati elemzői is az IBM által fejlesztett eszközöket használták. 1967-ig szinte teljesen egyeduralkodó volt az IBM Magyarországon, monopóliumát az OMFB vezetése európai cégek által kínált termékek behozatalával próbálta megtörni. A legerősebb érv az IBM háttérbe szorítására az volt, hogy az elektronikus számítógépek egyre terjedő felhasználásával párhuzamosan az ország teljesen kiszolgáltatja magát az Egyesült Államoknak. A Siemens is ráállt az elektronikus számítógépek gyártására, és az OMFB irányítását végző kör érdeke azt kívánta, hogy a nyugatnémet technológiát terjesszék el Magyarországon. Fő érvük az volt, hogy meg kell szüntetni az amerikai befolyás mértékét. Az indoklás gyenge lábakon állt, ugyanis az európai számítógépgyártás is amerikai licencek alapján dolgozott,⁴⁰ de a tét nagy volt, hiszen hatalmas költségvetési keretet biztosítottak a fejlesztésekre.

1967-től kezdve a blokkon belül összehangolt munka kezdődött, amelynek célja egymással kompatibilis számítógépcs család kifejlesztése, az Egységes Számítástechnikai Rendszer (ESZR) létrehozása volt. Magyarországon az 10125/1968. számú kormányhatározat rendelkezett a Számítástechnikai Tárcaközi Bizottság létrehozásáról, amely a fejlesztési program kidolgozásáért felelt és kialakította, figyelemmel kísérte a licencvásárlási politikát. A bizottság felső vezetői közé tartozott Kiss Árpád, az OMFB elnöke, Náray Zsolt mérnök, aki az egységes számítástechnikai rendszer megalkotásának főkonstruktorra volt és Sebestyén János. Az Egységes Számítástechnikai Rendszer létrehozásának érdekében kifejlesztésre váró komputer családnak a legkisebb tagját kellett a magyar félnek megalkotnia, és ez jelentős előnnyel járt később a fejlesztést és gyártást végző Videoton cég számára, hiszen könnyebben tudtak a mini- és mikroszámítógépek világa felé elmozdulni.⁴¹ A végrehajtást hét évre, az 1969 és 1975 közötti

40 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 180. Összefoglaló jelentés, 1970. május 29.

41 Baráth–Kázmér–Ujvári 2013, 123.

időszakra tervezték, amelynek során a közepesen fejlett európai tőkés országok számítástechnikai színvonalát akarták elérni, a költségeket nagyjából tízmilliárd forintra becsülték.⁴²

A program beindításának híre természetesen komoly konkurenciát jelentett a nyugati cégek között, hiszen nem akármilyen piacról volt szó. Az állambiztonság adatai szerint a versenyben jól érezhetően megjelent a korrupció is, amellyel a számítástechnikai gyártó nyugati cégek egymásra licitálva akarták megnyerni a behozatalért felelős külkereskedelmi cégeket és azok képviselőit. A megvásárlásra kerülő technológia kiválasztása az OMFB-től függött. Sebestyén továbbra is a frankfurti kiküldetése óta meglévő és folyamatosan szélesített kapcsolatrendszerét, elsősorban a Siemens-t szerette volna előnyben részesíteni, ezzel nagy vihart kavarva gazdasági körökben. A rendelkezésre álló költségvetési keret tetemes volt, így ki szerették volna venni a részüket az üzletkötésekből azok is, akiket eddig Sebestyén könnyűszerrel félreállított.

A Siemens számára Magyarország remek lehetőséget jelentett arra, hogy a nyugati piacokon még versenyképtelen számítástechnikai termékeinek vevőket találjon. A német konzern csak a hatvanas évek második felében kezdte saját fejlesztésű gépeinek gyártását, amelyek messze elmaradtak az amerikai technológiától, de angol és francia cégek termékeihez képest is gyengébb teljesítményűek voltak, ráadásul mindezt a konkurenciához képest jóval drágábban tudták előállítani.⁴³ Ennek ellenére a Győri Vagon- és Gépgyár egy részletes helyzetjelentésben számolt be a megyei kapitányság részére arról, hogy az OMFB nyomására Siemens számítógépek vásárlására kényszerültek, holott számukra egyértelműen az IBM termékei lettek volna megfelelőek.⁴⁴ Felsorakoztatták érveiket, amelyek között kiemelt helyen szerepelt, hogy az IBM hazai vállalatánál magyar állampolgárságú mérnökök dolgoztak, akik itt éltek, vagyis folyamatos technikai háttérrel tudtak biztosítani az üzemeltetéshez. Az sem volt utolsó szempont, hogy a nagy európai autógyárak – köztük a MAN, amellyel

42 ÁBTL 3.1.5. O-15829/3. 180. Összefoglaló jelentés, 1970. május 29.

43 ÁBTL 3.1.5. O-15829/2. 103. Értékelő jelentés a Siemens számítógépekről, 1969. augusztus 7.

44 ÁBTL 3.1.5. O-15829/2. 59–69. Helyzetjelentés, 1969. június 23.

licenc megállapodása volt a győri gyárnak⁴⁵ – IBM számítógépeket használtak, és a kooperáció a vállalatok között zökkenőmentesebbnek ígérkezett azonos technológia alkalmazása esetén. A Siemens ellen szólt, hogy a cég szerződés-tervezetében megfogalmazták azt a kitélt, amely szerint az átadott berendezéseket katonai célra felhasználni nem lehet, és a vagongyár igyekezett jobb belátásra bírni a döntéshozókat azzal, hogy ilyen kötelezettségeket nem vállalhatnak, hiszen a vagongyár páncélozott járműveket is gyártott a Magyar Néphadsereg és más szövetséges hadseregek számára. Az OMFB számára ezek az érvek nem voltak meggyőzők. Azt állították, hogy Magyarország gazdasági érdekeit szem előtt tartva attól a gyártótól érdemes vásárolni, akinek cserébe magyar ipari termékeket exportálhatunk. Erre a lehetőségre a Siemens nyitott volt, az IBM pedig nem. A győriek szerint „ez egy olyan huszadrangú kereskedelempolitikai szempont, ami miatt nem lehet elvetni annak a lehetőségét, hogy a legfejlettebb rendszert a legsürgősebben behozzuk az országba.”⁴⁶ Az OMFB mégis a Siemens mellett döntött.

A nyugatnémet Siemens cég látványos térnyerése Magyarországon egyértelműen Sebestyén frankfurti éveire volt visszavezethető. Ugyanakkor nem tekinthetjük unikálisnak a Siemens piacszerzését, mivel 1971-ben egy kooperációs megállapodás jött létre a vállalat és a Szovjetunió között, amely elsősorban szakértői delegációk cseréjére és Siemens licenckel alapján folytatott közös gyártásra vonatkozott.⁴⁷ (Ez a tény azt a következtetést is sugallhatja, hogy Sebestyén János látványos informális hatalma mögött szovjet támogatás is állhatott.) Csak ezután, 1973-ban írta alá a Siemens és az OMFB azt a keretszerződést, amely a két fél közötti műszaki tudományos együttműködés feltételeit határozta meg, és egy évente ülésező testületet is létrehozta, amelynek feladata az együttműködés koordinálása volt, vezetőjéül természetesen Sebestyén Jánost nevezték ki.

45 A hatvanas évek közepén a Kohó- és Gépipari Minisztérium egy motorgyár létesítésére és motorlicenc megszerzésére kért ajánlatot több nyugati cégtől is. A szerződést végül 1967-ben kötötték meg a legkedvezőbb ajánlatot adó MAN–Renault–Ferrostaal konzorciummal, amely nagyobb hányadban volt hajlandó ellenszolgáltatásért magyar terméket elfogadni, mint a versenytársai. Germuska–Honvári 2014, 54.

46 ÁBTL 3.1.5. O-15829/2. 67. Helyzetjelentés, 1969. június 23.

47 Sebők 2017, 138.

„1972. október 3-án Faluvégi Lajos pénzügyminiszter és Paul Dax, a Siemens AG illetékes igazgatósági tagja megegyeztek arról, hogy a Siemens – elsőként a nagy nyugat-európai konszernek közül – részt vesz egy magyarországi közös vállalatban. A megbeszélést követően alig pár hét múlva Magyarország engedélyezte a külföldi részvétellel működő gazdasági társulások megalakítását, azaz a külföldi működő tőke beáramlását” – olvashatjuk a Siemens magyarországi történetét feldolgozó kötetben. Mindez azt sugallja, hogy a Siemens hazai térnyerésének egyengetése komoly szerepet játszott a vegyesvállalatokat engedélyező rendelet megszületésében. Valójában az 1972-es rendelet azonban nem a működő tőke beáramlását segítette elő, hanem – némi egyszerűsítéssel élve – annak kiáramlását, hiszen a nyugati befektetők magyarországi megjelenését 1977-ig erősen korlátozták, és 1972-ben valójában a kapitalista világban magyar részesedéssel alapított cégek létrehozását engedélyezték. Ezért is okozhatott nehézséget a fent említett egyezség kivitelezése, amely szerint a Siemens képviselést hoz létre hazánkban: a közös cégalapításra Magyarországon végül csak 1974-ben került sor.

A háború után alapított és hazai székhellyel működő első vegyesvállalat a Siemens Számítóközpont és Koordinációs Iroda, a Sicontact volt. Tulajdonosként a Siemens AG és az Intercooperation Rt. szerepeltek. A Sicontact 8,5 millió forintos alaptőkével jött létre, amelyet az évek során folyamatosan emeltek, és 1988-ban már a 82 millió forintot is meghaladta a cég törzstőkéje.⁴⁸ 44-en dolgoztak az irodának, ebből három nyugatnémet állampolgár volt.⁴⁹ Elsősorban (és hivatalosan) a Siemens és különböző magyar vállalatok közötti kooperációk előkészítésével és kivitelezésével foglalkozott, emellett szervizelést végzett, képzéseket szervezett, tervezésekbe, fejlesztésekbe segített be. A Siemensszel kötött együttműködés tető alá hozása nemcsak azért volt kiemelkedő jelentőségű, mert így lehetett leginkább biztosítani a német cég által kifejlesztett legmodernebb technológia behozatalát (egyszerű kereskedelmi üzletek bonyolítása esetén nagyobb eséllyel a kifutó termékeiket adták volna át a magyaroknak), hanem azért is, mert az állambiztonsági szempontból kényes területeken mű-

48 Sebők 2017, 142.

49 ÁBTL 3.2.5. O-8-475. 14. Jelentés a Siemens AG ügyében, 1980. február 28.

ködő intézmények által használt Siemens számítógépek szervizelését így magyar mérnökök, a gyártó által kiképzett hazai szakemberek végezhették. Vagyis Sebestyén elérte, hogy az IBM Magyarország mellett szóló egyetlen megdönt-hetetlennek tűnő érvet is kiüsse ellenlábasai kezéből.

A Siccontact kiemelt fontosságú volt a COCOM-listán szereplő termékek beszerzésében: mind a belügyi, mind a katonai hírszerzés számára szállított be termékeket, így értelemszerűen szoros titkosszolgálati ellenőrzés alatt állt. Magyar igazgatója 1980-ban Haár Ottó volt,⁵⁰ akit 1954-ben szervezett be a Belügyminisztérium hírszerzési osztálya. Majd a nyolcvanas évek első felében Farakas Mihály, a Transelektro korábbi igazgatója hazatért párizsi kiküldetéséről, és átvette a Siccontact vezetését.

Érdekharcok párton belül

A Siemensszel kötött keretszerződés létrejötte előtt egy értekezleten, 1973 májusában egyeztettek a KKM illetékesei az együttműködés részleteiről. Ezen a tanácskozáson az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában jelentős szerepet játszó Vályi Péter,⁵¹ a Minisztertanács elnökhelyettese elnökölt a külkereskedelmi miniszter helyett, és Baczoni Jenő miniszterhelyettes volt az, aki éles hangon tiltakozott a szerződés aláírása ellen. Az értekezlet végkicsengése az lett, hogy a KKM nem támogatja az OMFB szerződéstervezetét. Emiatt Sebestyén dühös kirohanást intézett Baczoni és az ő véleményét osztók ellen: „Sebestyén nagyon mérges volt, felszólalásában fenegyerek módjára kifakadt, sőt levélben kereste meg tervének minden ellenzőjét.”⁵² Ennek ellenére a keretszerződés nem sok-

50 ÁBTL 3.2.5. O-8-475. 13. Jelentés a Siemens AG ügyében, 1980. február 28.

51 Vályi Péter (1919–1973) 1942-ben szerzett vegyészmérnöki diplomát. 1945-től volt tagja a kommunista pártnak. 1948-tól az Országos Tervhivatal előadója, mellette a közgazdasági egyetem oktatója. 1953-ban a Chinoin vezérigazgatója, 1954-ben a Nehézipari Minisztérium vezető tisztségviselője. 1955–1967 között az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, 1967 és 1971 között pénzügyminiszter volt. 1971-ben nevezték ki a Minisztertanács elnökhelyettesének. 1973 szeptemberében a Lenin Kohászati Művekben tett gyárlátogatás során az egyik kohó mellé zuhant és életét vesztette.

52 ÁBTL 3.1.9. V-160121/3. 99. Jelentés, 1973. augusztus 3.

kal később létrejött. Láthattuk, hogy korábban már a szovjetek is aláírtak egy hasonló együttműködést a Siemensszel, így Sebestyén kezdeményezése eleve jó eséllyel indult, hiszen minden bizonnyal a „Nagy Testvér” támogatását is élvezte. Vályi Péter néhány hónappal később egy szerencsétlen baleset áldozata lett: a Lenin Kohászati Művekben tett gyárlátogatása során olyan üzemi területre (a kohók közvetlen közelében elvezető pallóra) kísérték, ahová civileket nem volt szokás beengedni. A szerencsétlenség számos érthetetlen körülménye mai napig találgatásokra ad lehetőséget.⁵³ A baleset köré szőtt legendák központi állítása az, hogy Vályi is az új gazdasági mechanizmus hívei közé tartozott csakúgy, mint a négy évvel korábban, tisztázatlan körülmények között elhunyt Péter György. Vályi – Péterhez hasonlóan – a külkereskedelmi lobbival szemben állt, azzal ellenérdekelte személyek csoportjába tartozott, és azt is tudjuk, hogy bár a hatvanas évek közepétől a pénzügyi-gazdasági érdekcsoport erős nyomást gyakorolt a kormány tagjaira azért, hogy engedélyezzék a vegyesvállalatok alapítását, az erről szóló pénzügyminiszteri rendelet csak azután születhetett meg, hogy Vályi leköszönt a pénzügyi tárca éléről.

A miniszterelnök-helyettes balesete kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Énekes Sándor, a diósgyőri kohó vezérigazgatója – aki Vályi után kapva maga is bezuhant a kohók közé, de túlélte a szörnyűséget – egy gyalog volt a külkereskedelmi lobbisakktabláján. Énekes asszisztált a Metalimpex által 1969-ben elkövetett visszaéléshez, amelyben jelentős népgazdasági kárt okozva szerződtek volfrám-acél előállítására.⁵⁴ Az 1974-ben indult nyomozás során az állam-

53 Történeti kutatáson alapuló feltáró munka mai napig nem született Vályi Péter halálának kapcsán – források hiányában erre feltehetően nem is lesz lehetőség –, azonban rengeteg írás jelent meg, amelyek pro vagy kontra foglalnak állást a gazdaságpolitikus különös balesete körül kialakult összeesküvés elméletek kapcsán. A megjelent írások közül kiragadott két példa: Fábíán Máté elutasítja a szándékosság lehetőségét (Fábíán 2014.), míg György Sándor Balázs nem zárja ki ezt sem. (György 2015.)

54 Dévai István, a Metalimpex vezérigazgató-helyettese a Lenin Kohászati Művek nevében szerződést kötött nyugati megrendelőkkel nagy mennyiségű volfrám acél leszállítására. Az egy évre vállalt teljesítést előre megszabott fix árakon határozták meg, amely legfeljebb szocialista relációban volt engedélyezett, bár a volfrám világpiaci árának gyakori ingadozása miatt, még így sem lett volna szabályos a megállapodás. Az aláírás után a fém világpiaci ára a tízszeresére emelkedett, így a beszerzés miatt hatalmas ráfizetéssel tudták csak teljesíteni a vállalat, ráadásul a diósgyőri kohó nem is rendelkezett megfelelő kapacitással, ezért

biztonság felvetette Énekes felelősségét – akit a Vályit ért baleset miatt ekkorra már eltávolítottak a vasmű éléről –, de az ügy elévülése miatt a valódi közreműködők megnevezésére nem került sor. Az üzlet egyik értelmi szerzője Dévai István, az MNVK-2. megnyertje volt, aki Frankfurtban szolgált Sebestyén kirendeltség-vezetői megbízatása idején. Hazatérte után valutakitermelést végzett a katonai felderítés számára, titkos pénzeket szállított a római kereskedelmi kirendeltség és svájci titkos bankszámlák között. A Metalimpex vegyesvállalatainak felhasználásával részese volt a nyugati offshore hálózat kiépítésének is. A titkosszolgálat által alapított Eurocom nevű cég vezetőségének tagjaként számos esetben kijátszotta a külkereskedelmi szabályokat, és szoros kapcsolatot tartott az OMFB ügyeit intéző Simon Endrével, valamint annak főnökével, Sebestyén Jánossal. A Lenin Kohászati Művek nevében megkötött szabálytalan üzletet Dévai nyilvánvalóan a mögötte álló érdekcsoport megbízásából bonyolította.

Vályi szörnyű balesete és a Siemens piaci térnyerése mögött álló érdekek között ugyan direkt összefüggést nem lehet kimutatni, de annyi megállapítható, hogy Vályi már pénzügyminiszterként is, később a Minisztertanács elnökhelyetteseként is igyekezett visszaszorítani a külkereskedelmi lobbizárt hatalmát. Arra utaló jelek is vannak, hogy az 1973 nyarán az Egyesült Államokban tett látogatása után olyan kezdeményezéseket fogalmazott meg, amelyek szintén veszélyeztethették volna a nyugatnémet ipari konszernnek magyarországi monopolhelyzetét. Vályi Péter volt az első magasrangú kormánytag, aki hivatalos vendége volt a tengerentúli nagyhatalomnak, és hazatérte után szorgalmazta az amerikai–magyar gazdasági kapcsolatok élénkítését, és az állambiztonsági iratok szerint Sebestyén körei ezt nem fogadták osztatlan lelkesedéssel.⁵⁵

csehszlovák üzemeket is meg kellett bízni a gyártással – sokkal nagyobb díj ellenében, mint amit az eredeti megrendelő fizetett. A hivatalos vizsgálat szerint korabeli értéken legalább ötvenmillió forint volt a veszteség, de egyes becslések ennek a dupláját is emlegették. Lásd: Borvendég 2018, 78–83.

55 Borvendég 2020, 168–169.

Összegzés

Jelen tanulmány arra világított rá, hogy nem kizárólag az ortodox kommunista szárny számára volt nemkívánatos az a mérsékelt liberalizáció, amelyet az új gazdasági mechanizmus meg kívánt valósítani. Az iparvállalatok piacorientált-ságának fejlesztéséhez elengedhetetlen lett volna a termelő kapacitások piac-
ra jutásának biztosítása, s ez jelentősen csökkentette volna a külkereskedelmi vállalatok monopóliumát. A sajátos külkereskedelmi ügyletek felfuttatásával kiépített korrupciós hálózat lehetőségeinek megnyirbálását nem engedték azok a gazdasági szereplők, akik a hatvanas évek során már komolyabb befolyással rendelkeztek a politikai irányításban is. Legnagyobb politikai sikerük minden valószínűséggel az volt, hogy 1972-ben elérték, a külkereskedelmi vállalatok minden egyedi engedélyeztetés nélkül cégeket alapíthattak a kapitalista Nyu-
gaton. Ez az időpont ráadásul éppen egybeesett – véleményem szerint nem vé-
letlenül – az új gazdasági mechanizmus kifulladásával. A tanulmány felhívta a
figyelmet néhány, egyértelműen ezen érdekellentétekhez köthető lobbiharcra
is, amely konkrét példát igyekezett szolgáltatni a kiélezett küzdelemre, amely
talán még politikai gyilkosságot is eredményezett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baráth–Kázmér–Ujvári 2013.** Baráth István – Kázmér János – Ujvári Zoltán (szerk.): *A Videoton története 1938–1990*. Videoton Holding Zrt., Székesfehérvár, 3013.
- Berkó 1983.** Berkó Lilli: Az iparvállalatok külkereskedelmi joga mint a strukturális alkalmazkodás eszköze. *Ipargazdasági Szemle*, 14. (1983) 3. sz. 62–75.
- Bodnár 2002.** Bodnár Zoltán: *Az IBM története*. <https://www.hwsz.hu/hirek/40558/az-ibm-tortenete.html?oldal=3>; a letöltés időpontja: 2020. április 22.
- Borvendég 2017.** Borvendég Zsuzsanna: *Az impexek kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.
- Borvendég 2018.** Borvendég Zsuzsanna: *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2018.
- Borvendég 2020.** *Mesés kémjátszmák. A nyugati kereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2020.
- Borvendég 2021.** Borvendég Zsuzsanna: Fordulat nélkül. A külkereskedelem szovjetizálása, 1944–1949. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarországtudományi Intézet Évkönyve 2020*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2021. 89–109.
- Böölöny 1978.** Böölöny József: *Magyarország kormányai, 1848–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Cseszka 2008.** Cseszka Éva: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978 között. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2008. 91–108.
- Fábián 2014.** Fábián Máté: A Vályi Péter eset. *Historia Nostra*, 2. (2014) 1. sz. 119–127.

- Germuska 2010.** Germuska Pál: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között.* Argumentum–1956-os Intézet, Budapest, 2010.
- Germuska–Honvári 2014.** Germuska Pál – Honvári János: A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: Honvári János (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói.* Universitas–Győr Nonprofit Kft., Győr, 7–99.
- György 2015.** György Sándor Balázs: Vályi Péter halála: tragikus baleset vagy politikai gyilkosság? *Napi Történelmi Forrás*, 2015. október 19. https://napitortenelmiforras.blog.hu/2015/10/19/valyi_peter_halala_tragikus_baleset_vagy_politikai_gyilkosság; a letöltés időpontja: 2019. november 3.
- Honvári 2006.** Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Aula Kiadó, Budapest, 2006.
- Kahler–M. Kiss–Riba 2019.** Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagovi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképehez.* Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2019.
- Krahulcsán 2019.** Krahulcsán Zsolt: A pártelit „mentelmi joga” a Kádár-korszakban. A pártfunkcionáriusok elleni állambiztonsági nyomozások szabályozása. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019. 205–263.
- Lóránt 2015.** Lóránt Károly (szerk.): *A rendszerváltáshoz vezető út. Gazdaságpolitikai visszaemlékezések.* Antológia Kiadó, Lakitelek, 2015.
- Péter 1956.** Péter György: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. *Közgazdasági Szemle*, 3. (1956) 7–8. sz. 851–869.
- Práczkai 2014.** Práczkai István: *Kémjátszmák. Egy magyar hírszerző emlékiratai.* Kárpátia Stúdió, Budapest, 2014.
- Romsics 1999.** Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Schlett 2008.** Schlett András: A konszolidáció útján: reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttere 1963 és 1968 között. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben.* Tarsoly Kiadó, Budapest, 2008. 28–90.

- Sebők 2017.** Sebők Orsolya (szerk.): *A Siemens története Magyarországon, 1887–2017.* Siemens Zrt., Budapest, 2017.
- Tímár 1989.** Tímár Mátyás: *Szürke pénzügyek.* Budapest, Megvető Kiadó, 1989.
- Vámos 2002.** Vámos Tibor: Megemlékezés. Sebestyén János. *Magyar Tudomány*, 47. (2002) 7. sz. 951–954.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ÁBTL 3.1.5. O-12344/2.
ÁBTL 3.1.5. O-15829/1-3.
ÁBTL 3.1.5. O-16586/1.
ÁBTL 3.2.5. O-8-475.
ÁBTL 3.1.9. V-155912/8.
ÁBTL 3.1.9. V-160121/2-3.

Cui prodest? Reflections on the failure of the new economic mechanism

ABSTRACT: The failure of the “new economic mechanism” has so far been explained by the strengthening of the orthodox communist wing, and historians have failed to notice that there was another interest group also hostile to the moderate liberalisation that the new economic mechanism was trying to achieve. In order to develop the market orientation of industrial companies, it was essential to ensure market access for productive capacity, which would have significantly reduced the monopoly of foreign trade companies. Liberalising industrial firms would have reduced the potential for the network of corruption created by the expansion of specific foreign trade transactions. The foreign trade lobby, which gained momentum in the 1960s, achieved its greatest political success in 1972, when a decree permitted foreign trade companies to establish firms in the capitalist West. This date coincided with the exhaustion of the new economic mechanism. The paper draws attention to a lobby fight between the emerging foreign trade interest group and other economic actors, which contributed to preventing moderate liberalisation efforts.

KEYWORDS: new economic mechanism, foreign trade, joint venture, corruption, Siemens

GERMUSKA PÁL

ÚTFÜGGŐSÉG ÉS SZERKEZETVÁLTÁS

Magyarország és a Közös Piac vitái más megvilágításban, 1968–1988

K I V O N A T: Magyarország és az Európai (Gazdasági) Közösség vitáit tekinti át a tanulmány 1968 és 1988 között. Az E(G)K durva protekcionizmusa leginkább az agrárexportot sújtotta, de más szektorok számára is komoly akadályokat állított. A magyar gazdaságpolitika nem vonta le a megfelelő tanulságokat: lehet és szükséges ugyan a diszkriminációk felszámolása érdekében minden lehetséges fórumon „harcolni”, de emellett elengedhetetlen az ipar és a gazdaság egészének modernizálása, adaptálása az új körülményekhez. A kommunista gazdaságpolitikusok és diplomaták érvelése a történelmi (út)függőségről azért is hamis, mert amikor a magyar hagyományoktól tökéletesen idegen szovjet parancsgazdaságot kellett meghonosítaniuk, akkor a hazai gazdasági adottságokra a múlt eltakarítandó maradványaként tekintettek. A globalizáció kiterjedése az 1973-as olajválságot követően mindenhol kikényszerítette a fájdalmas világgazdasági adaptációt, amely országok tucatjait mozdította ki hagyományos szerepköréből, gazdasági komfortzónájából. Magyarországon sokat beszéltek ugyan a szerkezetváltás szükségességéről, de a beruházási és a költségvetési politika valójában igen keveset tett ennek érdekében. Így nem csoda, hogy az avított gazdasági struktúra csontosodott meg, a (világ)piaci adaptáció sikertelen maradt, és kiterjedett az intézményi-strukturális szklerózis.

K U L C S S Z A V A K: Európai Gazdasági Közösség, export, protekcionizmus, KGST, GATT

„Wellenstein úr nagyon világosan értésemre adta, hogy mezőgazdasági exportunk tekintetében semmiféle perspektívát nem nyújthat. A Közös Piac elhatározott szándéka, hogy a bennünket érdeklő mezőgazdasági cikkek tekintetében is önálló legyen, nekünk tehát arra kell törekednünk, hogy mezőgazdasági cikkek helyett más cikkeket szállítsunk a Közös Piacnak. Válaszomban erre megjegyeztem, hogy a mezőgazdasági cikkek exportjáról Magyarország strukturális és történelmi okok miatt sem mondhat le. Hajlandók lennénk, és erre többször is tettem nyilatkozatot, akár a mezőgazdasági cikkek területén belül, akár iparcikkeknél exportstruktúránk átalakítása érdekében erőfeszítéseket tenni. Ehhez azonban az szükséges, hogy ésszerű biztosítékokat kapjunk arra nézve, hogy ha nagy áldozatok, befektetések árán ezt a struktúra-átalakítást elvégezzük, akkor új exporttermékeink nem fognak-e a Közös Piac területén újabb váratlan, és előre nem látható akadályokba ütközni. Wellenstein úr erre a megjegyzésre azt válaszolta, hogy a Közös Piac semmiféle garanciát arra nézve nem tud adni, hogy bizonyos exportokkal szemben nem fognak korlátozó intézkedéseket bevezetni, vagy bizonyos exportokat lehetővé tesznek.” – írta egyebek mellett Nyerges János, a Külkereskedelmi Minisztérium Vámpolitikai és Nemzetközi Szervezetek Főosztályának vezetője az Európai Bizottság Külső Kereskedelmi Főigazgatósága (DG XI) vezetőivel folytatott 1969. szeptemberi brüsszeli formális és informális tárgyalásairól.¹

A jelentésből is kiviláglik, hogy a magyar gazdaságdiplomácia erőfeszítéseinek homlokterében a magyar agrárexport növelése állt, amelynek egyik legfőbb akadálya az Európai Gazdasági Közösség (EGK)² közös agrárpolitikája, és az azzal szoros összefüggésben működtetett protekcionista kereskedelmi rezsim volt. Noha Wolfgang Ernst, a DG XI helyettes vezetője és Edmund Wellens-

- 1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-G-3-n-1-0010/31/1969 (11. doboz [d.]). Jelentés – Beszélgetés Deniau úrral, a Közös Piac Bizottsága külső gazdasági kapcsolatok főigazgatóságának vezetőjével és más Közös Piaci személyekkel. 1969. szeptember 26.
- 2 Az európai integrációs szervezetet az 1965-ben aláírt, majd 1967-ben hatályba lépett egyetemes szerződés alapján Európai Közösségeknek (EK) hívták hivatalosan. Lásd: Arató-Koller 2015, 29. Ennek ellenére a korabeli dokumentumok és a szakirodalom jelentős része is az EGK megnevezést használta, használja a későbbi időszakra vonatkozóan is.

tein, a DG XI főigazgatója is kárhoztatta bizonyos szempontból az EGK agrárpolitikáját, világossá tették: a tagországok nem fognak érdemben változtatni ezen a politikán, tehát Magyarországnak kell átstrukturálnia az exportszerkezetét.³ Nyerges riposztjában történelmi okokra és a meglévő gazdaságszerkezeti adottságokra hivatkozva nem arról beszélt, hogy Magyarország milyen új, más szektorokban szeretne piacra jutni az EGK tagországaiban, hanem garanciákat követelt tárgyalópartnereitől, hogy nem fognak változtatni a kereskedelmi szabályozásokon.

Ugyanakkor a magyar diplomata válasza élesen rávilágít a történelmi determináció fontosságára, mert amiről beszél, az nem más, mint az úgynevezett út- vagy pályafüggőség. Valóban létezett volna, létezne ilyen útfüggőség a hazai gazdaság esetében? Ha igen, az milyen kölcsönhatásban volt a magyar kereskedelempolitikával, illetve a magyar gazdaságirányítás miként kívánt megbirkózni ezzel az örökséggel? Tanulmányom e kérdések megválaszolásával kívánja némileg más megvilágításba helyezni a Közös Piac és Magyarország közötti kapcsolatokat 1968, az EGK vámunió létrejötte és 1988, a kétoldalú egyezmény aláírása közötti időszakban.

Útfüggőség és bezárulás

A történelmi pálya determinációs jellegének megvilágításához látszólag távoli területről, a regionális tudományból, illetve az evolúciós gazdaságföldrajzból fogok kölcsönözni két, egymással összefüggő fogalmat: az útfüggőséget (*path dependency*) és a bezárulást (*lock-in*). A jelenségpár az 1990-2000-es években került a kutatók figyelmének középpontjába a (tartósan) válságban lévő ipari övezetek, régiók gazdaságának elemzésével kapcsolatban. Lux Gábor – Gernot Grabher és Michael Storper elméletei nyomán – a következőképpen határozta

3 MNL OL-XIX-G-3-n-1-0010/31/1969 (11. d.). Jelentés – Beszélgetés Deniau úrral. 1969. szeptember 26. Wolfgang Ernst életútinterjújában külön említette, hogy számos tárgyalást folytatott magyar, lengyel és román diplomatakkal az agrárexport kérdéséről. Lásd Interview with Wolfgang Ernst, Firenze 1991. Historical Archives of the European Union – EUI interviews collection. No. 29. 22.

meg ezek jellegzetességeit. „Az útfüggőség [...] hagyományos értelmezésében azt jelenti, hogy egy adott pillanatban meghozható döntések köre valamilyen mértékben még akkor is függ a korábbi időpillanatokban meghozott döntésektől, ha a múltban érvényesülő, a korábbi döntéseket befolyásoló körülmények már nem állnak fenn (ilyenformán egyfajta »tehetetlenségi erőként« értelmezhetjük).”⁴ Az útfüggő fejlődés tehát a hagyományok, a történelmi örökség általi meghatározottságot jelenti. Az útfüggőség gyökere ugyanakkor nem más, mint a bezárulás jelensége: „Storper értelmezésében a bezárulás oka, hogy bizonyos technológiák esetén a méretgazdaságosság előnyei oly mértékben beépülnek a termelési rendszerbe, hogy egy ponton túl a technológiák megváltoztathatatlaná vágy a változások iránt erősen érzéketlenné válnak.” – írja Lux.

A *lock-in* három, egymással szorosan összefonódó folyamatként bontakozik ki:

- *Funkcionális bezárulás*: „hierarchikus, autarchiára törekvő vállalati hálózatok” szövődnek, szinte megbonthatatlanul sűrű intézményi hálózatot hoznak létre, nincs verseny és gyenge az alkalmazkodóképesség.
- *Kognitív bezárulás*: a térségi tudás hiába magas szintű, valójában „nem képes letérni fejlődési pályájáról, tanulási képességei meggyengültek”. Radikális váltások helyett a „meglévő eljárásaikat próbálták hiábavalóan tökéletesíteni”
- *Politikai bezárulás*: „előidézői a változásokban ellenérdekelte területi aktorok (vállalatvezetők, politikusok, szakszervezetek) érdekkoalíciói, amelyek hatékonyan képesek pozícióikat megvédeni, és a régi döntési gyakorlatot fenntartani egészen addig, amíg a rendszer össze nem omlik, és ellenállásuk meg nem szűnik.” Ez egyfajta „intézményi szklerózisként” is leírható.

Lux Gábor hozzáfűzi, hogy a bezárulás a „múlt továbbélésével és egy rossz irányú »kollektív tanulással« reprodukálja a felhalmozódott problémákat, és hátráltatja a hatékony válságkezelést”⁵ Megítélése szerint a reformok ellenére kialakult a „régii ipari térség probléma”, ráadásul a „nyugatinál nagyobb megje-

4 Lux 2009, 53. A jelenségpár térgazdasági vetületeire most nem térünk ki. Gernot Grabher és Michael Storper elméleteiről lásd Grabher 1993.; Storper 1992.

5 Lux 2009, 53–54.

lenési valószínűséggel és súlyosabb lefutással”. „Lényegi különbség, – írja Lux – hogy a világgazdasági korszakváltás a piacgazdaságokban végül kikényszerítette a költségvetési korlátok megszilárdítását és az érdemi válságkezelést, a világgazdaságtól és egymástól elszigetelten fejlődő szocialista gazdaságokban azonban a politikai rendszeren keresztül lehetőség nyílt a válságok halogatására és a legsúlyosabb következmények továbbhárítására. Az ipari válság jelenségei ennek ellenére már az 1980-as évektől elmélyültek, a rendszerváltások során pedig gátszakadás-szerűen kerültek napvilágra, és egybeestek a poszt szocialista országok transzformációs visszaesésével.”⁶

Megítélésem szerint a fenti fogalompár alkalmas lehet nemcsak az ipargazdasági és térbeli folyamatok feltárására, hanem az egész hazai gazdaság gyenge teljesítményének magyarázatára is. A Nyerges János által emlegetett történelmi okokon ugyanis a hazai gazdaságpolitika rendre túllépett, elég csak az 1950-es évekbeli hatalmas iparosítási programra, a „vas és acél országa” jelszóra utalni. A Rákosi-korszak gazdaság- és iparpolitikája valójában éppen a *történelmi gazdasági adottságokat és ipari kultúrákat* hagyta figyelmen kívül. Ebben az értelemben tehát a Kádár-rendszer is negligálhatta volna ezeket az emlegetett történelmi okokat, ám valójában más adottságok foglyává vált: az 1950-60-as években létrehozott nehézipari kapacitások jelentettek olyan kényszerítő körülményeket, gazdasági struktúrákat és intézményi hálózatokat, amelyeket a későbbi gazdaságpolitika nem hagyhatott figyelmen kívül.⁷ Lényegében az 1968 és 1988 közötti két évtizedben alakult ki a magyar gazdaságban a *lock-in* jelensége, amely a rendszerváltoztatás időszakára valóban útfüggőséget eredményezett. Paradox módon ez a jelenség egy mind nyitottabb külgazdasági politika mellett állt elő, a Nyugat felé való gazdasági, kereskedelmi, technológiai és kulturális nyitás ugyanis nem tudta megakadályozni a Lux által említett „intézményi szklerózist”. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a *lock-in* kialakulása miként függött össze az EGK protekcionizmusával és az arra adott magyar gazdaságpolitikai válaszokkal.

6 Lux 2009, 56.

7 Az 1945 utáni iparpolitikáról, valamint a beruházásokon keresztül megvalósuló fejlesztéspolitikáról lásd Germuska 2004.; Germuska 2012.

Magyarország és az EGK kereskedelme – protekcionizmus és válaszok

Az 1957-ben létrejött Közös Piaccaal inkább csak propaganda szempontból foglalkozott a magyar vezetés, az új gazdasági társulás kereskedelempolitikai jelentősége csak az 1960-as évek elején, a nyugati export újraéledésével vált nyilvánvalóvá. 1963 közepén a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) hívta fel a figyelmet a Közös Piaccaal való kapcsolatok fontosságára, és szorgalmazta, hogy a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) tagállamai koordinálják EGK-politikájukat.⁸ A többi szocialista ország azonban – az addigi szovjet stratégiának megfelelően – mereven elutasította a magyar kezdeményezést: a KGST Végrehajtó Bizottsága 1963. júliusi ülésén egyetértőleg jóváhagyta a Külkereskedelmi Állandó Bizottság előterjesztését, miszerint a tagállamoknak nem célszerű hivatalos kapcsolatot létesíteniük a Közös Piac szerveivel.⁹ 1965-re az EGK protekcionista intézkedései több millió dolláros kárt okoztak a magyar agrárexportnak, ráadásul a vámunió tervezett bevezetése a magyar szakértők szerint a veszteség megtöbbszöröződését vetítette előre. 1965 augusztusában a KKM már úgy fogalmazott: el kellene szakadni az elismerés/el nem ismerés kérdéskörétől, és helyette alaposan kidolgozott kereskedelempolitikára lenne szükség az EGK irányába. A minisztérium szorgalmazta az egységes KGST-álláspont kialakítását, ugyanakkor leszögezte: Magyarországnak is ki kell építenie a brüsszeli adminisztrációval – a bizottsággal és kulcsfontosságú igazgatóságaival – a maga kapcsolatait. 1968 elejére világossá vált a magyar döntéshozók számára, hogy a nyugati vámunió rövidesen létrejön, és az Európai Közösséggel hosszú távon számolni kell. A gazdaságdiplomácia számára mind nehezebb feladatot jelentett, hogy miként biztosítsa a magyar exporttermékek, különösen az agrártermékek és élelmiszerek bejutását a Közös Piacra. Mivel Magyaror-

8 Szilágyi 2016, 88–89.

9 MNL OL-XIX-A-90-c-00912/NGKB/77. (168. d.) 8. [Összefoglaló jelentés.] KGST–EGK kapcsolatok 1963–1977. 1977. július.

szág nem kívánta megtörni az EGK diplomáciai el nem ismerésének szocialista egységét, céljai eléréséhez két kerülőutat választott: 1. A KGST erőit egyesítve blokként kívánt volna megegyezni a másik gazdasági szervezettel. 2. Az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) teljes jogú tagjaként, az egyezmény keretei között egyezkedni – a szerződő félként ugyancsak tag – EGK-val a kereskedelmi akadályok lebontásáról. Előbbi törekvésével Magyarország rövidesen kudarcot vallott, a GATT-ba való belépés pedig 1973-ra megvalósult ugyan, de nem javította érdemben a magyar áruk bejutását a Közös Piacra.¹⁰

Az agrárkérdések nem véletlenül szerepeltek a magyar kereskedelem-diplomáciai erőfeszítések tárgyalások homlokterében (lásd például Nyerges Jánosnak a bevezetőben idézett tárgyalásait), ugyanis az EGK-ba irányuló magyar kivitelben átlagosan 60%-kal részesedtek az agrár- és élelmiszeripari termékek. 1968 előtt a mezőgazdasági termékek (különösen a tojás, a baromfi, a sertés és a sertéshús) exportja dinamikusan bővült. A húsmarhákra vonatkozó EGK-előírásoknak döntő jelentősége volt, mivel ez a termék önmagában a mezőgazdasági export 35%-át tette ki. Amint az 1. táblázatból is kitűnik, a magyar gazdaság főként ezekkel a termékekkel „fizetett” a Közös Piac országaiból behozott nyersanyagokért és gépekért, a modern technológiák beszerzéséért. A csoportosulás súlyát jól mutatja, hogy a KKM 1968 tavaszi adatai szerint Magyarország nyugati kereskedelmének csaknem felét az EGK-országokkal folytatta, ez a teljes kereskedelem 13%-át tette ki.¹¹

10 Lásd: Germuska 2019.

11 MNL OL-XIX-A-90-c-2-002/19/1968. (165. d.). Előterjesztés a [Miniszteri] Kollégium részére – Kapcsolataink a Közös Piaccaal. 1968. április 26.

1. táblázat. Magyarország és a legfontosabb EGK-tagországok közötti külkereskedelem árucsoportok szerinti megoszlása 1965 és 1967 között.
Forrás: Kapcsolataink a Közös Piaccaal. 1968. április 26.
HU-MNL-OL-XIX-A-90-c-2-002/19/1968 (165. d.).

Behozatal az EGK-tagországokból												
	Gépek, berendezések			Nyersanyagok			Könnyűipari termékek			Mezőgazdasági termékek		
	1965	1966	1967	1965	1966	1967	1965	1966	1967	1965	1966	1967
Német Szövetségi Köztársaság	45,2	39,4	45,7	45,2	50,5	49,0	1,0	1,7	1,9	8,6	8,4	3,4
Olaszország	14,8	19,7	22,3	76,3	68,9	62,9	0,3	4,2	5,8	8,6	7,2	9,0
Franciaország	12,6	18,8	21,5	43,7	36,0	46,0	1,7	4,3	3,1	42,0	40,9	29,4
Benelux államok	14,1	17,2	14,1	75,4	74,1	77,1	0,3	0,3	1,1	10,7	8,4	7,7
Export az EGK-tagországokba												
	Gépek, berendezések			Nyersanyagok			Könnyűipari termékek			Mezőgazdasági termékek		
	1965	1966	1967	1965	1966	1967	1965	1966	1967	1965	1966	1967
Német Szövetségi Köztársaság	4,8	7,0	7,4	26,5	28,8	31,4	5,5	7,4	7,0	63,2	56,8	53,4
Olaszország	1,8	1,8	1,4	27,5	23,5	18,9	3,7	2,7	2,3	67,0	72,0	77,4
Franciaország	5,1	3,0	6,0	11,5	11,0	19,3	9,2	10,1	12,6	74,2	75,9	61,8
Benelux államok	14,9	12,2	11,0	37,5	37,2	31,2	31,4	32,6	24,8	16,2	18,0	33,0

Célkitűzésként a gazdasági vezetés is megfogalmazta, hogy más irányokat kellene keresni, mert a közös piaci szabályozások merevsége, az agrárpiac drasztikus védelme majd a következő időkben fogja igazán rontani a magyar exportlehetőségeket. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága 1968. május 10-i ülésének összefoglalójában világosan ott szerepelt: „Hatékony intézkedések szükségesek közös piaci exportunk strukturális átalakítására az iparcikkek, különösen gépexportunk javára. A mezőgazdasági szektoron belül fokozni kell a magasabb feldolgozottságú termékek exportját. Célszerű lehet emellett egyes növényi termékek exportjának növelése is, a közös piaci rendtartással érintett állati termékek exportjával szemben.”¹²

Ehhez mind erőteljesebb és alaposabb piacelemzés és piackutatás is szükségeltetett. Az 1964-ben alapított Konjunktúra- és Piackutató Intézet az évtized végén már majdnem félszáz tudományos munkatársat foglalkoztatott, és Világgazdasági Osztálya rendszeres tájékoztatást adott a külkereskedelmi vállalatoknak a kelet–nyugati kereskedelemről, a tőkés gazdasági integrációkról, a fejlett tőkés országok konjunktúrahelyzetéről stb. Az 1968 végétől megjelenő *Világgazdaság* című napilap mellékleteként az előfizetők évente kétszer kapták a *Közös piaci tájékoztató* című kiadványt is.¹³ Mivel az Európai Közösségek (EK) közös politikái a gazdaság mind több területére terjedtek ki, egyre nehezebb volt eligazodni a különféle direktívák, szabályok között. A magyar agrárexportot például 17 féle szabályozás érintette, ezek közül egy-egy is átlagosan húszféle árura tartalmazott rendelkezéseket. A külkereskedelmi vállalatok ugyanakkor többnyire nem ismerték kellő mélységben a termékkörükre vonatkozó szabályozásokat, így értelemszerűen nem is tudtak megfelelő piacpolitikát folytatni. A KKM egy 1970. decemberi jelentése külön kiemelte a Közös Piacca kapcsolatos információs és elemző munka javításának szükségességét.¹⁴

Az exportstruktúra emlegetett átalakításához jelentős beruházások szükségeltettek. Az 1970-es évek első felében a beruházási prioritásokban látha-

12 MNL OL-XIX-A-90-c-00259/NGKT/68. (165. d.). Kivonat az NGKB 1968. május 10-i üléséről készült tájékoztatóból.

13 Szokol 1969.

14 MNL OL-XIX-A-90-c-2-004/35/1970 (166. d.). [A] Közös Piac szerveivel kialakított kapcsolataink helyzete és a további feladatok. 1970. december 7.

tunk némi elmozdulást a korábbiakhoz képest: a könnyű- és az élelmiszeripar beruházási részesedése néhány százalékponttal növekedett az ipari beruházásokon belül. Ugyanakkor a bányászat és az alapanyagiparok pozícióját nem tudta megrengetni a feldolgozóipar: az előbbieket részesedése az ipari beruházásokból sohasem esett 50% alá. A gépipar, azon belül is a híradástechnika és műszeripar jelentős új forrásokhoz jutott, és a járműgyártásban is számos új fejlesztés történt, az exportképességen ugyanakkor ez még mindig keveset javított.¹⁵ 1975-től szakértők százai dolgoztak egy új külgazdasági politika koncepcióján. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1977. márciusban beterjesztett javaslata szorosán összekapcsolta a megcélzott külpiazi expanziót és a hazai gazdaságban szükséges változtatásokat. A kivitel jelentős bővítését szelektív fejlesztési politikával tartotta megvalósíthatónak: a kevés importterméket használó, hazai nyersanyagbázisra épülő, magas hozzáadott értékkel rendelkező, jelentős szellemi kapacitásokat bevonó ágazatok és termékek fejlesztésével. Az exportot támogató fejlesztéseket a következő területekre kívánta koncentrálni: gépipar (járműgyártás, elektronika, híradástechnika és műszergyártás, mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártás); mezőgazdaság és élelmiszeripar (gabona, hús és húskészítmények); alumíniumipar; vegyipar (gyógyszerek és növényvédő-szerek, petrokkémia és gumiipar); továbbá a könnyűipar (textil, ruházat, bőrárúk, bútorok). A kulcsfontosságú iparágakban (elektronika, gyógyszeripar, energiagazdálkodás) célzott, komplex fejlesztési programokkal kívántak gyorsabb eredményeket elérni.¹⁶ Az előterjesztéshez fűzött „Indoklás” hozzátette: az E(G)K-tagállamok a fejlett tőkés országok közül a legfontosabb kereskedelmi partnerek, a meglévő 50%-os részesedésüket azonban csökkenteni szükséges – éppen az általuk alkalmazott diszkriminatív kereskedelempolitika miatt. Helyettük célszerű a tengerentúli tőkés országokkal bővíteni a kereskedelmet, például Japánnal és az Amerikai Egyesült Államokkal (USA). A külgazdasági expanzióhoz olyan technológiai és gyártmánykorszerűsítéseket tartottak célszerűnek, „amelyek a gazdaság ágazati szerkezeté-

15 Germuska 2012, 62–63.

16 MNL OL-M-KS 288. f. 5/715. ő. e. 29–71. Előterjesztés a PB-hez a hosszú távú külgazdasági politika irányelveire, 1977. március.

nek lehető legkisebb változtatásával, viszonylag kevés beruházási, különösen építési költség árán minőségileg magasabb színvonalra emelik a népgazdaság külpiaci teljesítőképességét”. Óhajként megfogalmazódott, hogy a hazai gazdaság nyersanyag- és energiaszükségletének importját mind nagyobb mértékben feldolgozóipari termékek exportjával kellene fedezni, még ha az élelmiszerexportban további tartalékok is vannak.¹⁷

Az 1977. októberben az MSZMP Központi Bizottsága (KB) által is jóváhagyott, majd állami programként is bevezetett új koncepció láthatólag nem kívánt radikális ipari és gazdasági átstrukturálást, sőt, a lehető legkevesebb változtatással próbálta áramvonalasítani a magyar gazdaságot. A beruházások allokációja sem mutatott különösebb változást: 1977-ben például a 130 milliárd forintnyi állami termelő beruházás 77%-a importhelyettesítési célt szolgált, az exportot bővítő alig 7-8%-ot tett ki; az ipari beruházások 40%-a pedig az energetikában valósult meg. A felvett újabb hitelek jelentős részét nem új fejlesztésekre, hanem egyre nagyobb részben a korábbi hitelek megújítására, a legrosszabb kondíciójú, rövid lejáratú hitelek kiváltására fordították.¹⁸

Már a korabeli elemzések is rámutattak, hogy a magyar gazdaságpolitika nem megfelelő válaszokat adott a Közös Piac protekcionizmusára, és hogy az Európán kívüli tőkés piacok valójában nem tudják kiváltani az EK-tagországokkal folytatott kereskedelmet. Inotai András 1978 közepén foglalta össze a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetének friss eredményeit az Európai Közösség helyzetéről. Tanulmányában rámutatott, hogy az olajárrobbanás óta sem „nemesedett” a KGST-országok EK-ba irányuló exportjának áruösszetétele: az egyharmadot jóval meghaladták az energiahordozók (1976-ban: 37,5%), a gépek részesedése 7%-on stagnált, míg az egyéb ipari késztermékeké 26-29% között változott. Egyedül a mezőgazdaság részesedése zsugorodott – 19%-ról 8,6%-ra. A KGST-tagállamok Közös Piaci importjának 40%-át tették ki az ipari késztermékek. Inotai kétségeit hangoztatta a szocialista országok fejlesztéspolitikáját illetően, mivel azok éppen azokban a szegmensek-

17 Uo. 72–112. Indoklás a „Hosszú távú külgazdasági politika irányelvei” című előterjesztéshez. 1977. március.

18 Cseszka 2008, 101., 104.

ben erőltették az exportot, ahol az EK – saját belső termelőinek védelme érdekében – a legdurvább védőintézkedéseket alkalmazta, mint a textilipar vagy az acélipar. Megállapítása szerint a KGST-országok egy évtized alatt egyetlen „exporthordozó”, azaz az exportrészesedést dinamikusan fokozó termékcsoportot sem fejlesztettek ki. „Az eladások véletlenszerűek, esetlegesek voltak, és nem kapcsolódtak azokhoz a hatalmas erőt, pénzt és műszaki ismereteket lekötő beruházásokhoz, amelyek a szocialista országok iparszerkezetét voltak hivatva modernizálni.” Tehát ha nem javítanak az exportszerkezeten, akkor hiába harcolnak bármily vehemensen is a Közös Piac diszkriminációjával szemben. Inotai leszögezte: nem az Európai Közösség van lépéskényszerben, hanem azok az ország(csoport)ok, amelyek még nem egyeztek meg az együttműködés mi-kéntjéről a Közösséggel.¹⁹

Az 1980-as éve elejére azért valamelyest javult az EK-ba irányuló magyar export összetétele: 1980-ra 14%-ra emelkedett a vegyipari termékek aránya (az 1965. évi 3%-ról), a gépeké 10-ra (3,5%-ról), az egyéb ipari termékeké pedig 38%-ra (15%-ról). Még kedvezőbben alakult a más OECD-országokba (mint például USA, Japán stb.)²⁰ irányuló hazai kivitel szerkezete, a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya majdnem 18 százalékpontot esett (az 1965. évi 45,6%-ról 1980-ra 28%-ra). A Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) folytatott intenzív kereskedelem miatt azonban a Közös Piac megkerülhetetlen maradt. Ahogyan Kádár Béla fogalmazta 1982-es tanulmányában: „A nem-szocialista országokkal folytatott magyar kereskedelemben egy szükségszerű s növekvő tengerentúli együttműködés nem jelent alternatívát a már EGK-tag vagy az EGK gazdasági vonzásterébe tartozó nyugat-európai országokkal való együttműködéssel szemben. A magyar fejlesztésstratégia tehát nem törődhet bele hosszabb távon olyan minőségű EGK-kapcsolatokba, amelyek közvetlen és közvetett hatásuk révén növelik a magyar versenyhátrányokat a tradicionális és nagy fontosságú nyugat-európai piacon.”²¹

19 Inotai 1978, 96–98., 110–112. Idézet: 98.

20 OECD: Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development).

21 Kádár 1982, 38–41. Idézet: 43.

Kádár Béla tanulmányának megjelenésével szinte egyidőben készült új előterjesztés a Külkereskedelmi Minisztériumban 1982 tavaszán az EK irányába folytatandó magyar kereskedelempolitikáról. A magyar vezetés lépés-kényszerbe került, miután 1980. októberben végleg zátonyra futottak a KGST és a Közös Piac közötti egyeztetések. Az MSZMP fiatal reformerei határozottabb nyugati nyitást szorgalmaztak, és új, szerződéses kapcsolatok kialakítását az EK-val. A tapogatózó tárgyalások 1981 ősztől meg is kezdődtek, de a magyar kezdeményezés meglehetősen hűvös fogadtatásra lelt az NSZK-ban. Budapest kényes egyensúlyozásra kényszerült, Moszkvát nem haragíthatta magára a Nemzetközi Valutaalappal zajló tárgyalások finisében, hiszen csak ilyen módon kerülhette el Magyarország az államcsődöt.²² A KKM Fejlett Nem-Szocialista Országok Államközi Főosztálya, valamint a Vámpolitikai és Nemzetközi Szervezetek Főosztálya ilyen körülmények között vetette papírra 1982. április végén előterjesztését. A dokumentum egyfelől elemezte a kapcsolatok addigi alakulását, másfelől pedig vizsgálta az Európai Közösség kereskedelempolitikájának a magyar exportra gyakorolt hatásait. A jelentés önkritikusan mutatott rá, hogy a Közösség vámjai önmagukban nem képeznek áthidalhatatlan akadályt, sokkal inkább a magyar iparvállalatoknak kellene a minőség javításával, hatékonyabb piaci munkával helytállniuk az erős közös piaci versenyben: „A közös piaci vámok önmagukban nem áthidalhatatlan akadályai exportunk fokozásának. A piachoz való gyorsabb alkalmazkodás, a minőség javítása, a korszerűség fokozása, a szállítási fegyelem javítása, hatékonyabb piacszervezet mind olyan tényezők, amelyek hozzásegíthetnek ahhoz, hogy a magyar termékek leküzdjék a vámok okozta hátrányt, és eséllyel részt tudjanak venni a Közös Piacon a versenyben. Olyan országok, amelyek ezeknek a követelményeknek eleget tesznek (pl. Japán), nehézség nélkül keresztüljutnak a közös piaci vámfalakon. Ez a feladat áll a magyar ipar előtt is.” – szöveg az egyértelmű megállapítás.²³

22 Lásd részletesen Germuska 2019, 411–414.

23 MNL OL-XIX-A-2-af-00951/3/82. (40. d.) Idézet: 6. Előterjesztés GB részére – Gazdaság- és kereskedelempolitikánk a Közös Piac irányában, továbbfejlesztésének lehetőségei. 1982. április 26.

A magyar vezetés nem kívánta felvállalni a konfliktust a Szovjetunióval, így a Gazdasági Bizottság 1982. szeptember 1-jei határozatában mindössze egy mezőgazdasági megállapodást célzó tárgyalás megindítására adott engedélyt. A felhatalmazás alapján a GATT 1982. novemberi miniszteri találkozásán a magyar delegáció bizalmasan felajánlotta a Közös Piac képviselőinek egy átfogó kétoldalú megállapodás megkötésének lehetőségét. Ám valójában inkább egyfajta taktikai játék folyt: a kedvezőbb nyugati megítélés érdekében Budapest többször kinyilvánította tárgyalási szándékát, de ténylegesen nem merte, nem kívánta megtörni a KGST egységét egy az EK-val kötendő különalkuval. A kétoldalú, Budapest–Brüsszel-tárgyalások több fordulóban újra- és újraindultak, végül 1984 tavaszán eredménytelenül megszakadtak.²⁴

Átfogó megállapodás hiányában a Magyarország és a Közös Piac tagállamai közötti kereskedelmi forgalom bővülése megakadt az 1980-as évek első felében. Amint arra Artner Annamária rámutatott, e kereskedelemben fennmaradt az aszimmetria: míg az EK behozatalában Magyarország részesedése még a kiemelt árucikkek esetében sem érte el az 1%-ot, addig a hazai tőkés kivitelben továbbra is jelentős aránya volt a Közösség tagállamainak. A kevésbé versenyképes magyar termékek fokozatosan kiszorultak a Közös Piacról, és a fejlődő országokban kellett e termékeket elhelyezni. Ezt a külkereskedelem területi diverzifikálása szempontjából kedvezőnek is lehetett tekinteni, de az EK-val folytatott kereskedelem „féloldalúságán” ez nem segített. A Közösségbe irányuló magyar export évtizedek óta nem tudta követni az onnan érkező import dinamikáját, így lényegében állandósult a kereskedelmimérleg-hiány. Az agrártermékek részesedése az EK-ba irányuló magyar kivitelből 1980-ig csökkent (az 1970. évi 49%-ról 26,7%-ra), majd újra emelkedett – 1985-ben ismét 30%-ot tett ki. Az ipari exportban a gépipar súlya lassan növekedett, ezt egyértelműen a szerkezeti, versenyképességi problémákra lehet visszavezetni: a technológia-intenzív ágazatok helyett a munkaigényes termékek (például ruházati cikkek) aránya nőtt. Az adósságválság miatt a konvertibilis bevétel növelése érdekében a nem gazdaságos exportot is erőltették – az EK kedvezőtlen szabályozásai el-

24 Germuska 2019, 415–417.

lenére is. Artner következtetése 1987-es tanulmányában ugyancsak egyértelmű volt: „Magyarország számára az EK-ban (illetve az egész tőkés világban) 1973 után megerősödött protekcionizmus igen sok gondot okoz. A protekcionizmus ugyanakkor jelzése a világpiac átrendeződési folyamatainak. Az exportőr úgy kerülheti el, illetve ellensúlyozhatja (legalábbis részben) a protekcionizmus káros hatásait, ha új felvevőpiacokat kutat fel, és átépíti gazdasági szerkezetét relációk, ágazatok, illetve a termékek vonatkozásában.”²⁵

A világgazdasági alkalmazkodás sikertelenségét jól mutatja a magyar gazdaság „visszaagrárosodása” az 1980-as évek első felében. Paradox módon a diszkriminációk által leginkább sújtott agrárium volt nettó exportőrágazat, amely tízmilliárdokkal járult hozzá a külkereskedelmi egyenleg és ezzel a fizetési mérleg javításához. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat Az élelmiszergazdaság szerepe a hazai külkereskedelmi egyenleg alakulásában, adatok milliárd forintban. Forrás: Győri 1986, 45.

	1980	1981	1982	1983	1984
Népgazdaság külkereskedelmi egyenlege	-18,0	-14,9	-0,3	+9,1	+23,4
Élelmiszergazdaság külkereskedelmi egyenlege	+26,5	+36,8	+51,0	+51,8	+55,8

Az EK az 1980-as évekre számos agrártermékből (mint például cukor, tejpor, vaj, búza, marhahús) nettó importőrből nettó exportőrré vált, de még így is hatalmas és fizetőképes felvevőpiacnak számított. A diszkriminatív közösségi piacvédelem hatása jól látható a 3. táblázat adatsorain: 1974 és 1982 között 4 százalékpontos átrendeződés zajlott le, a Közös Piacról kiszoruló magyar agrár-export a szocialista országokban talált inkább gazdára. Majd 1984-re majdnem elérte az 1970-es évek közepi szintet az EK részesedése a magyar agrárkivitel-

25 Artner 1987. Idézet: 1261.

ből, miután – protekcionizmus ide, protekcionizmus oda – az agrár- és élelmiszertermékek exportja a másfélszeresére nőtt.²⁶ Mindez lényegében a magyar ipar és a hazai gazdaságpolitika szegénységi bizonyítványa: hiába léteztek innovatív, akár modern technológiákat használó exportáló vállalatok, a magas importtartalom miatt nemzetgazdasági szinten gazdaságtalannak bizonyult tevékenységük.

3. táblázat Az agrár- és élelmiszeripari export megoszlása országcsoportok szerint (%). Forrás: Győri 1986, 46.

Országcsoport	1974	1981	1982	1983	1984
Szocialista országok	58,6	60,0	61,1	57,8	52,5
Fejlett tőkés országok	37,0	33,0	32,1	34,2	37,4
– EK-tagországok	25,4*	22,2	21,9	22,7	24,1
– egyéb európai országok	10,2	9,1	8,2	8,8	10,3
– Európán kívüli országok	1,4	1,7	1,9	2,7	3,0
Fejlődő országok	4,4	7,0	6,8	8,0	10,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* 1974-ben csak a „Kilencek” tartoztak ide, Görögország 1981 óta volt tagja az EK-nak.

A külkereskedelem és a gazdaságszerkezet kölcsönhatásai – strukturális szklerózis

Az 1980-as évek Magyarországon fokozatosan kiteljesedett a *lock-in* jelensége, különösen a politikai bezárulás zajlott látványosan. 1980-tól ugyan a gazdaságirányítás korszerűsítése címén újraindultak a reformok, de nem tudtak kitelje-

26 Győri 1986.

sedni. Ugyanis sem maga Kádár János, sem a szűkebb pártvezetés nem kívánt radikális változtatásokat végrehajtani, a pártállami irányítás kontrolljából nemigen akartak engedni.²⁷ Így viszont a – Lux Gábor által emlegetett – „intézményi szklerózis” kiteljesedését láthatjuk, amely egyfajta cselekvésképtelenségként is leírható.

Jochen Lorentzen az 1980-as évekbeli magyar gazdasági nyitást elemző könyvében kiemelte, hogy a hazai gazdaságirányítás két kulcsfontosságú területen sem adott adekvát válaszokat a kihívásokra: 1. nem történt meg a fő exportpiacok rendszeres és alapos értékelése és elemzése; 2. nem készültek megfelelő kormányzati programok a magyar ipar korszerűsítésére, a termelés diverzifikálására, a protekcionizmushoz való alkalmazkodásra. Lorentzen egyértelműen kimutatta: a Közös Piac protekcionizmusa jelentős szerepet játszott abban, hogy Magyarország nem tudta növelni a fejlett piacgazdaságokba, az OECD-országokba irányuló exportját. (Lásd a 4. táblázatot. Az EK diszkriminációinak hatását jól mutatja, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét biztosító USA-ba irányuló magyar kivitelben kétszer akkora, 50%-os volt a gépek és fogyasztási cikkek aránya, mint a Közös Piac tagállamai esetén.) Lorentzen ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a (gazdaság)politikának mindig rugalmasan kell reagálnia a külső hatásokra, azaz a protekcionizmus önmagában nem magyarázhatja meg az export jó vagy rossz teljesítményét. A magyar gazdaság tehát rosszul reagált, a gazdasági és politikai elit pedig nem tudott hatékony fejlesztési stratégiákat megvalósítani.²⁸ A 4. táblázat adatai jól mutatják, hogy a kelet-közép-európai országok közül még az adósságválság által nem sújtott Csehszlovákia részese-
dése is visszaesett az 1980-as évek folyamán az OECD-országok piacán, miközben például Portugália (amely 1986-tól lett a Közös Piac tagja) meg tudta kétszerezni a részese-
dését. Az olyan újonnan iparosodó országok pedig, mint Dél-Korea vagy Tajvan, ugyancsak dupláztak, és földrajzi méreteiket messze meghaladó gazdasági súlyra tettek szert az 1980-as évek végére. Utóbbiak tehát vélhetően hatékonyabb válaszokat adtak a protekcionizmusra.

27 Az 1980-as évekbeli reformpróbálkozásokról lásd: Germuska 2021.

28 Lorentzen 1995, 113–125.

4. táblázat Különböző államok részesedésének változása 1979 és 1989 között az OECD-országok összes importjában (%). Forrás: Lorentzen 1995, 100.

Országok	1979	1982	1985	1988	1989
Magyarország	0,221	0,187	0,191	0,200	0,203
Csehszlovákia	0,240	0,217	0,192	0,187	0,186
Lengyelország	0,440	0,269	0,282	0,276	0,273
Tajvan	1,041	1,321	1,926	2,353	2,256
Dél-Korea	0,959	1,071	1,431	2,211	2,069
Malajzia	0,739	0,590	0,700	0,643	0,695
Portugália	0,277	0,292	0,381	0,507	0,545
Ausztria	0,972	0,919	0,945	1,238	1,192
NSZK	10,974	10,186	10,407	12,782	12,211

Vonyó Tamás és Alexander Klein Magyarországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot górcső alá véve vizsgálta a szocialista gazdaságok sikertelenségének okait. Új számításaikkal kimutatták, hogy a strukturális modernizáció az 1960-as évektől veszített a lendületéből ezekben az országokban. A modern szolgáltató ágazatok, beleértve a kereskedelmet, a közlekedést és a kommunikációt, az 1970-es években nagy előrelépést tettek, de a dezindusztrializáció korántsem volt olyan mértékű az olajválságot követően, mint a fejlett piacgazdaságokban. Ehelyett, az 1980-as években – meglepő módon – nőtt az agrárium hozzájárulása a GDP-hez. (E jelenségre már a fentiekben utaltunk.) Összességében csekély szerkezeti átalakulást lehetett kimutatni Kelet-Közép-Európában a szocialista rendszer utolsó két évtizedében – azaz elakadt a gazdaságok modernizációja. A fizikai és humán tőkébe való befektetések drámaian csökkentek az 1980-as évtizedben, ami aligha függetleníthető a kiteljesedő adósságválságtól. Ráadásul energiafálgó iparuk miatt egyre kevésbé lehettek versenyképesek. A növekvő technológiai elmaradottság, a strukturális

szklerózis és a foglalkoztatás csökkenése mind aláásta a vizsgált három ország gazdaságának teljesítményét.²⁹

Magyarország számára sok szempontból későn ért révbbe az Európai Közösséggel kötendő megállapodás. Évekig a tényleges magyar megállapodási szándék hiányzott, majd a Közösség körülményeskedett a tárgyalásokkal, ráadásul kínos óvatossággal előbb a KGST-vel véglegesítette a Közös Nyilatkozatot, majd csak ezután következhetett Magyarország. Az 1988. szeptember 26-án Brüsszelben aláírt Magyarország–EK Kereskedelmi és Gazdasági Megállapodás megszüntette az addigi diszkriminációkat, és biztosította a legnagyobb kedvezményes elbánást a GATT-nak megfelelően. Ugyanakkor az EK szűkkeblűségét jól mutatja, hogy a korábbi mennyiségi korlátozásokat nemcsak, hogy három lépcsőben ígérte felszámolni (azonnal, 1992-től, illetve 1995-ig), hanem még egy védőzáradékot is beépített az egyezménybe, amely alapján „piaczavarás” esetén 10 munkanapon belül visszaállíthatta a korlátozásokat. Ráadásul érvényben maradtak a korábbi szektorális részmegállapodások (textil, acél, agrártermékek), így a súlyos válságban vergődő magyar gazdaság továbbra sem kapott érdemi piaca jutási könnyítéseket. A diszkriminációmentesség tényleges helyreállítására csak 1989-ben az EK által elhatározott PHARE-program révén került sor.³⁰

Összegzés

Amint a fentiekben láthattuk, Magyarország és az Európai (Gazdasági) Közösség vitáinak csomópontja lényegében nem változott a tárgyalt két évtizedben: a magyar mezőgazdasági termékek miként juthatnak be a mindekori Közös Piac tagállamaiba. Az E(G)K durva protekcionizmusa leginkább az agrárexportot sújtotta, de más szektorok számára is komoly akadályokat állított. A magyar

29 Vonyó–Klein 2019, 337–341.

30 A megállapodás részleteit lásd Balázs 2016, 418–421. A megállapodáshoz vezető út egy sajtós, személyes olvasatát adja Izikné Hedri Gabriella: Izikné 1988. PHARE: Támogatás Lengyelország és Magyarország gazdaságának átalakításához (Poland and Hungary Assistance with Restructuring Economy)

gazdaságpolitika viszont nem vonta le a megfelelő tanulságokat sem 1968-ban, sem később: lehet és szükséges ugyan a diszkriminációk felszámolása érdekében minden lehetséges fórumon „harcolni”, de emellett elengedhetetlen az ipar és a gazdaság egészének modernizálása, adaptálása az új körülményekhez. A kommunista gazdaságpolitikusok és diplomataik (mint például Nyerges János) érvelése a történelmi (út)függőségről azért is hamis, mert amikor a magyar hagyományoktól tökéletesen idegen szovjet parancsgazdaságot kellett meghonosítaniuk, akkor a hazai gazdasági adottságokra a múlt eltakarítandó maradványaként tekintettek. A globalizáció kiteljesedése az 1973-as olajválságot követően mindenhol kikényszerítette a fájdalmas világgazdasági adaptációt, amely országok tucatjait mozdította ki hagyományos szerepköréből, gazdasági komfortzónájából. Magyarországon sokat beszéltek ugyan a szerkezetváltás szükségességéről, de a beruházási és a költségvetési politika valójában igen keveset tett ennek érdekében. Így nem csoda, hogy az avított gazdasági struktúra csontosodott meg, a (világ)piaci adaptáció sikertelen maradt, és kiteljesedett az intézményi-strukturális szklerózis. A Budapest–Brüsszel agrárvíta tehát sajátos szimptomája a magyar gazdasági és politikai elit tehetetlenségének, az 1980-as évekre létrejövő a *lock-in* jelenségnek. Az útfüggőség következményeivel pedig már a rendszerváltoztatást követő kormányoknak kellett megküzdenie...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arató–Koller 2015.** Arató Krisztina – Koller Boglárka: *Európa utazása. Integrációtörténet.* 2., jav., bőv. kiad. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2015.
- Artner 1987.** Artner Annamária: Magyarország és az Európai Közösség kereskedelmi kapcsolatai. *Közgazdasági Szemle*, 34. (1987) 10. sz. 1249–1263.
- Balázs 2016.** Balázs Péter: *Az Európai Unió külpolitikája.* Wolters Kluwer, Budapest, 2016.
- Cseszka 2008.** Cseszka Éva: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben.* Heller Farkas Füzetek, VI. 2008. 91–108.
- Germuska 2004.** Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004.
- Germuska 2012.** Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok*, 146 (2012) 1. sz. 47–78.
- Germuska 2019.** Germuska, Pál: Balancing between the COMECON and the EEC: Hungarian elite debates on European integration during the long 1970s. *Cold War History*, 19 (2019) 3. sz. 401–420.
- Germuska 2021.** Germuska Pál: A felelős államhivatalnok arca: Pulai Miklós és a magyar gazdaságpolitika. In: Halm Tamás (szerk.): *Pulai Miklós – A reformer, az érdekképvisező, az ember.* Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 2021. 17–87.
- Grabher 1993.** Gernot Grabher: The Weakness of Strong Ties. The Lock-in of Regional Development in the Ruhr area. In: Gernot Grabher (Ed.): *The Embedded Firm. On the Socioeconomics of Industrial Networks.* Routledge, London–New York, 1993. 255–277.
- Győri 1986.** Győri Borbála: Az EGK-ba irányuló élelmiszer-gazdasági exportunkról. *Bankszemle*, 30 (1986) 1. sz. 45–49.
- Inotai 1978.** Inotai András: *Az EGK a hetvenes évek végén. A nyugat-európai integráció az új világgazdasági környezetben.* Budapest, MTA Világgazdasági Kutató Intézet Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei.

- Izickné 1988.** Izickné Hedri Gabriella: Egy megállapodás története. Magyarország és az Európai Közösség. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.
- Kádár 1982.** Kádár Béla: Magyarország gazdasági kapcsolatai az EGK-val. *Kül-gazdaság*, 26 (1982) 3. sz. 36–45.
- Lorentzen 1995.** Jochen Lorentzen: *Opening up Hungary to the World Market. External Constraints and Opportunities*. Macmillan Press – St. Martin's Press, London–New York, 1995.
- Lux 2009.** Lux Gábor: Az ipar hagyományos terei: A régi ipari térségek. *Tér és Társadalom*, 23 (2009) 4. sz. 45–60.
- Storper 1992.** Michael Storper: The Limits to Globalization: Technology Districts and International Trade. *Economic Geography*, 68 (1992) 1. sz. 60–93.
- Szilágyi 2016.** Szilágyi, Gábor: From Ignorance to a (Delayed) Strategy: Hungarian Communists and European Integration, 1957–1989. In: Francesco Di Palma, Wolfgang Mueller (Hg.): *Kommunismus und Europa: Europapolitik und -vorstellungen europäischer kommunistischer Parteien im Kalten Krieg*. Schöningh, Paderborn, 2016. 84–103.
- Szokol 1969.** Szokol János: A Konjunktúra- és Piackutató Intézet tevékenysége, 1968. évi eredményei, 1969. évi és egyes távlati célkitűzései. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 16 (1969) 9. sz. 652–660.
- Vonyó–Klein 2019.** Tamás Vonyó – Alexander Klein: Why Did Socialist Economies Fail? The Role of Factor Inputs Reconsidered. *The Economic History Review*, 72 (2019) 1. sz. 317–345.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL OL XIX-G-3-n-1-0010/31/1969 (11. doboz [d.])
- MNL OL XIX-G-3-n-1-0010/31/1969 (11. d.)
- MNL OL XIX-A-90-c-00912/NGKB/77. (168. d.)
- MNL OL XIX-A-90-c-2-002/19/1968. (165. d.)
- MNL OL XIX-A-90-c-00259/NGKT/68. (165. d.)
- MNL OL XIX-A-90-c-2-004/35/1970 (166. d.)
- MNL OL M-KS 288. f. 5/715. ő. e. 29–71.
- MNL OL XIX-A-2-af-00951/3/82. (40. d.)

Road dependence and restructuring - Debates between Hungary and the Common Market in a different light, 1968-1988

ABSTRACT: The study reviews the debates between Hungary and the European (Economic) Community between 1968 and 1988. The EEC's harsh protectionism mainly affected agricultural exports, but it also created serious barriers for other sectors. The Hungarian economic policy failed to learn the right lessons: while it is possible and necessary to 'fight' for the elimination of discrimination in all possible fora, it is also essential to modernise and adapt industry and the economy as a whole to the new circumstances. The argument of the communist economic politicians and diplomats about historical (road) dependence was also false because when they had to introduce a Soviet command economy completely different from Hungarian traditions, they saw the domestic economy as a remnant of the past to be cleaned up. The unfolding of globalisation after the 1973 oil crisis forced painful global economic adjustment everywhere, pushing dozens of countries out of their traditional roles and economic comfort zones. In Hungary, there was much talk about the need for structural change, but in reality the investment and fiscal policies did very little to achieve it. No wonder, therefore, that the old economic structure became ossified, the adaptation to the (world) market failed and an institutional-structural sclerosis developed.

KEYWORDS: COMECON, European Economic Community, export, GATT, protectionism

„Veztessed magadat, szembekötve, vakon”
(népdal)

A MODELLVÁLTÁS FELÉ KÖZELEDVE

GULYÁS MARTIN

„PIACGAZDASÁGOT, DE MILYET?”

A rendszerváltoztató ellenzék gazdasági modellválasztásának főbb kérdései

KIVONAT: A tanulmány áttekinti a két nagy rendszerváltó párt, az MDF és az SZDSZ főbb gazdasági programelemeit, s az ezek keletkezésére hatással bíró szellemi miliót. A görcső alá vett programok megvetették az azóta eltelt három évtized gazdaságszerkezettel és modellválasztással kapcsolatos vitáinak alapjait. A programok minősége önmagában nem határozta meg a kimenetelt, azaz nem feltétlenül a rossz irányválasztás és az esetleges ismerethiány okozta a nehézségeket. Az első kormányzat örökölt kényszerpályás helyzete, a megalvadt struktúrák informális ereje, a támogató hazai és nemzetközi politikai közeg hiánya kevésbé tette lehetővé a mégoly megalapozott, forrásigényes szakpolitikai reformok végrehajtását. Az átmenet nem igazán nyitott teret távlatos stratégiák megvalósítására, ennek egyébként sem kedvezett a fragmentált politikai paletta és a konszenzusképtelenség egyre elhatalmasodó állapota. Emellett a szocialista terelőút valós öröksége és annak korábban talán alábecsült „kezelési költsége” a politikai praxist időt és életet nyerő döntések halmazára redukálta le. A megváltozott környezetben a legtöbb, amit elérhetett az volt, hogy az országban kialakult egy ellentmondásos társadalmi megítélésű és „erkölcsi talapzatú” piacgazdaság, valamint óriási belső adósságok felhalmozódása árán megmenekült az államcsődtől.

KULCSSZAVAK: rendszerváltoztatás, MDF, SZDSZ, IMF, privatizáció

A globális hatalmi tér átalakulása

A Szovjetunió s az általa függésben tartott szövetségi rendszer összeomlásával megrendült a második világháború utáni status quo, s az Egyesült Államok maradt az egyedüli globális játékos a földgolyón. A szocialista világrendszer összeomlásának időszakában a világgazdaság meghatározó növekedési centrumai az ún. Triádok, azaz az Egyesült Államok, Japán és az Európai Gazdasági Közösség magországaik alkotta „elitklub” voltak.

A nyolcvanas évtized számos veszélyt rejtett magában. A második világháború óta nem látott mértékű infláció és munkanélküliség söpört végig a fejlett világ országain, egyes latin-amerikai országok államcsődközeli helyzete az 1979–84 közötti időszakban pedig megnövelte a nemzetközi pénzpiacon az adósságok refinanszírozásához szükséges hitelek „árát”, tovább súlyosbítva ezzel a globális pénzügyi egyensúlyhiányt. Ugyanakkor ez volt az az időszak, amikor a fejlett centrumországokban visszavonhatatlanná vált a dezindusztrializáció folyamata, s a szolgáltató szektor foglalkoztatta egyre inkább a piaci munkavállalók döntő hányadát, s járult hozzá az ipari kibocsátás mellett a nemzeti össztermék növekedéséhez. A multinacionális vállalatok tőkeexpánziója is szintet lépett, termelésük legköltségesebb szegmenseit és az egyre korszerűlenebbnek számító ipari infrastruktúrájukat kitelepítették azon országokban, ahol a munkaerő nagy tömegben és olcsón állt rendelkezésre, s a környezetvédelmi szempontok sem élveztek a lokális kormányzatok számára prioritást a várt hasznokhoz képest. A belső egyensúlytalanságokat valamennyi fejlődő ország az exportpiacokért és az olcsó devizáért folytatott verseny keretében kapcsolódva kívánta kiegyensúlyozni, lendületet adva a tőke szabad áramlásának, s ezzel – a korábban nem kalkulált – pénzügyi, ellátásbiztonsági kitétség veszélyeinek. A nyolcvanas évekre megváltozott az amerikai politika viszonyulása is a nemzetközi pénzügyi szervezetek szerepéhez, az International Monetary Fund (IMF)¹ és a világbanki hitelkihelyezési gyakorlat és a kölcsönök feltéte-

1 Nemzetközi Valutaalap

léül szabott reformcsomagok – jól adatolható módon – az amerikai gazdasági expanziós törekvéseket segítették elő úgy Latin-Amerikában, mint Közép- és Kelet-Európában.²

A politikai szabadságukat újonnan visszanyert közép- és kelet-európai régióba tartozó országok elitjei új, addig nem ismert kihívás előtt találták magukat. A közel fél évszázadon át a Szovjetunió érdekeihez szabott gazdasági tér (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, KGST) logikájához illeszkedő mozgástér kitöltéséhez képest esély adódott egy önálló nemzetgazdasági stratégia megalkotására. E tanulmány arra vállalkozik, hogy áttekintse az első szabad választásokon a legtöbb szavazatot kapott két párt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) gazdasági programját, s az abban foglaltakat inspiráló hatások egyes sajátosságait.³

A rendszerváltó gazdasági átmenet forgatókönyveinek forrásvidéke

A nyolcvanas évek egyik sajátossága az volt, hogy a pártállam miniszteriális szakapparátusaiban egyre nagyobb tér – s politikai igény – nyílt a szakpolitikai tervezésre. Ezekben a szellemi műhelyként is funkcionáló háttérintézményekben az uralkodó rendszerparadigma, azaz a főáramú szocialista politikai gazdaságtan „kötelező hitvallása” mellett mód és lehetőség nyílt alternatív, a nyugati „fejlett” világ sikert ígérő, főáramú gazdaságpolitikai megoldásainak tanulmányozására, honosítására. Különösen azok számára, akik az 1984 óta jelen lévő Magyar Tudományos Akadémia (MTA) – Soros Alapítvány ösztöndíjaival a világ vezető egyetemlein tölthettek el hosszabb-rövidebb időt, testközelből ta-

2 A nemzetközi pénzügyi szervezetek szerepéről, különösen a „kemény sugalmazások” és a belső kormányzati mérlegelés egymáshoz viszonyított arányairól ld. Csaba 1995.

3 A téma szakirodalma a történeti időtáv csekély volta ellenére bőséges, ami azzal áll összefüggésben, hogy jószerevel az egykori szereplők „historizáltak” saját politikai ténykedésük korszakát, így írásműveik egyszerre viselik magukon a visszaemlékezések szubjektív és a gazdaságtörténeti elbeszélés műfaji jegyeit.

nulmányozva az addig ellenségesnek kikiáltott világrend vezetési gyakorlatát, a magán- vagy a közsféra szak- és jogszerű működését. A szakértői testületek és reformbizottságok változó elnevezésű kavalkádja mögött jól kitapintható egy közel kéttucatnyi, szakértőből álló személyi kör,⁴ akiknek a tudása, családi-üzleti kapcsolatai, valamint esetleges nyugati tapasztalatai rányomták bélyegüket a kollektív munkaanyagok hangvételére, majd közülük a döntéshozó pozícióba kerülők tevékenysége is maradandó nyomott hagyott a gazdasági átmenet irányvonalán. A teljesség igénye nélkül a rendszerkritikát és alternatívát nyújtó legfontosabb intézmények közé sorolhatók a gazdasági profilú tárcák háttérintézményei, közülük is különösen a Pénzügyminisztérium Pénzügykutató Intézete,⁵ az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztálya és Tervgazdasági Intézete, az MTA Világgazdasági Kutatóintézete és Közgazdaságtudományi Intézete, valamint a Magyar Nemzeti Bank Tőkepiaci Főosztálya, továbbá a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.⁶

A közgazdasági gondolkodás spektruma a politikai bomlási folyamatokkal párhuzamosan tágult, radikalizálódott. A hatvanas-hetvenes években a gazdasági reformerek által folytatott szakmai diskurzus középpontjában a piaci szocializmus versenyképesebbé tétele állt, a vállalati hatékonyság és jövedelmezőség növelésén, az árképzés liberalizálásán (pl. szabadáras termékek körének szélesítése, világpiaci árbázis alkalmazása), az erőforráselosztási politika reális fejlesztési igényekhez való igazításán keresztül.⁷ Sokak számára még a nyolcvan-

4 Mihályi 2010, 73.

5 Az 1987-es megszűntetése utáni újra alapítást követően Pénzügykutató Rt.

6 A rendszerváltásban kulcsszerepet betöltő közgazdász-értelmiség kollektív biográfiájának megírása még várat magára, két meghatározó jellegzetességre azonban itt utalunk. Az SZDSZ (és a Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP) szakértői gárdáját olyan elméleti közgazdászok alkották, akik többnyire a '68-as mechanizmusreformot kidolgozó közgazdász-nemzedék tanítványai voltak, közülük számosan – korábbi nézeteiket is revidelve – a piaci fundamentalizmus hazai ideológusai lettek (ld. „Dimitrov téri fiúk”). Az MDF programalkotási folyamatában nagyobb hangsúlyt kaptak a reálgazdaság szereplői, a mérnököktől a különféle szövetkezetek vezetőin keresztül a minisztériumi ipar (pl. bányászat, energetika) irányításában résztvevőkig. A párt elméleti közgazdászai jellemzően a magyar közgazdasági gondolkodás német orientációját követték, illetve a klasszikus gazdasági liberalizmus közgazdasági hagyományai iránt mutattak fogékonyságot.

7 Botos 2007, 28–41.

nas évek elején is elképzelhetetlennek tűnt az, hogy az állammonopolista rendszer lebontható, s a történelem kereke a magántulajdon gazdasági túlsúlyának irányába visszafordítható. Az évtized első harmadában azonban hallgatólagos szakmai-politikai konszenzus alakult ki abban, hogy a „rendszer nemcsak hogy nem működik, hanem javíthatatlan is”, összefüggésben „a magántulajdon és a hatékony forráselosztást biztosító tőkepiac” hiánya és korlátozottsága, valamint a KGST jelentette „kényszerzubbony” miatt.⁸

Ebből a felismerésből több irányba vezethetett a jövőről való gondolkodás útja. A modellváltásra készülő állampárti reformbizottságok s egyes, szocialisztikus megoldásokat sem elutasító ellenzéki gondolkodók a *szocialista vegyes gazdaság* koncepciójának irányába látszottak elmozdulni. A piaci elemek beépítésén, a „piacszimuláláson” túlmenően valamiféle „szocialista piacgazdaság”⁹ evolúciós úton történő kiépítésében gondolkodtak. E koncepció konkrét megfogalmazását az MSZMP – alkotmányreformhoz és politikai modellváltáshoz illesztett –, új pártprogramján dolgozó, Pozsgay Imre politikai felügyelete alatt működő, Csáki Csaba¹⁰ vezette 2. sz. munkabizottság tanulmánya bontotta ki részleteiben, amely a Társadalmi Szemle egyik 1989. évi különszámaként jelent meg. A tanulmány az ellenzéki programok hangnemének radikalizmusára is rálicitálva nyilvánította a szocialista berendezkedést olyan jellegűnek, mint amely *konzerválja és újratermeli az elmaradottságot*, hiszen a gyakorlat nem igazolta annak „felsőbbrendűségét” a kapitalista országokhoz képest. Ezzel szemben javasolta a magántulajdonnal és a „tőkés tapasztalatokkal” szembeni idegenkedés elhagyását, sőt, a piacgazdaságot „nem valamiféle engedmény vagy kompromisszumként” definiálta, hanem fő integrációs mechanizmusként. A magyar gazdaságot integrálni kell a nemzetközi munkamegosztás rendjébe, ennek útja

8 Csaba 2018, 57.

9 Bozóki 2019, 129–131. Érdemes megjegyezni, hogy az MSZMP 1985. márciusában megtartott XIII. kongresszusa a középtávú átmenet feladatai között már szerepeltette a „vállalati formák sokféleségének” és a külföldi tőkebefektetéseknek a lehetővé tételét, az 1988. májusi országos pártértekezleten pedig már félreérthetetlenül piacgazdasági feltételrendszerről (!) volt szó. Baló-Lipovecz 1988. „Magyar Szocialista Munkáspárt” szócikk.

10 Csáki Csaba (1940–): agrárközgazdász, az MSZMP KB tagja, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora.

a teljes valutakonvertibilitás mellett a „nagy nemzetközi konszernekkel és a dinamikus tőkés kisvállalkozásokkal való eleven kapcsolatok” kiépítése. Az átmenetet akár az ezredfordulóig (!) elhúzódó folyamatként képzelték el, amelyben a visszaszoruló állami tulajdon mellé épül a bel- és külföldi magántulajdonosok széles köre, e két szféra („tulajdoni háló”) pedig sajátos szimbiózisként él majd együtt. A tulajdonviszonyok átalakítása állami direktívák helyett „csak szerves módon, a különféle tulajdonformák »természetes kiválasztódásával«, önálló átalakulásával képzelhető el”,¹¹ fennmaradásukat pedig hatékonyságuk és piaci versenyképességük szavatolhatja. A „művi úton” létrehozott vegyes gazdaság tulajdonviszonyai tekintetében „a kistulajdon széles alapjain nyugvó tulajdoni piramis lenne kívánatos, amelynek középtagjai a szövetkezeti formában működő vállalatok lennének, csúcán pedig a kisszámú modern nagyvállalat állna.”¹² A korszellem hatásának is betudható az, hogy a piacot (1) egy és oszthatatlan, (2) normateremtő, (3) önkorrekciós jelleggel működő szisztémaként határozta meg, a vállalati teljesítményt pedig a nemzetközi versenyképességi mércéknek való megfelelés mellett a fogyasztók objektív értékítélete alakítja. Az állam feladata a jogbiztonság szavatolása és a piacgazdaság jogi kereteinek lefektetése, továbbá alaposan „körül kell határolni a csakis állami vállalatok által végezhető gazdasági tevékenységeket.”¹³ Az így létrejövő „vegyes tulajdoni bázisú modern piacgazdaságot” a magas újraelosztást érvényesítő, szociáldemokrata ihletésű jóléti államokra emlékeztető jegyekkel ruházták fel – a tanulmány az átalakulás veszteseit széles szociális védőhálóval kívánta védeni, folyton bővítve a tulajdonosok körét.

Az államszocialista gazdaság működésének negatívumaiból, kudarcából kiindulva számos kiútkereső azt a – hosszú időn át rögeszmésen vallott – következtetést vonta le, hogy az állam bárminemű gazdasági szerepvállalása *eo ipso* rossz és kerülendő, hiszen annak bármilyen mértékű beavatkozása szükségképpen a gazdaság szabadságának elsorvasztásához vezet. A „teljes államtanítás” koncepciója így a „teljes piacositást” implikálta, bár ez egyáltalán nem

11 Csáki 1989, 26.

12 Uo. 28–29.

13 Uo. 41.

lett volna szükségszerű. Erre a felismerésre, meggyőződésre csak ráerősített a korszellem, amely a piac mindenhatóságát és a vállalati működés logikájának felsőbbrendűségét hirdette.¹⁴ Az egyik fő stratégiai célkitűzés tehát a gazdaság „államtalanítása” lett, amely megnyitotta a diskurzusteret a tulajdonreform,¹⁵ és áttételesen a gazdaság pártirányításának teljes felszámolása irányába is.

A Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsának megbízásából készült, a magyar gazdaságtörténet szocializmus-kori évtizedének analízisét adó *Fordulat és reform* címet viselő összefoglaló tanulmányt¹⁶ a gazdasági átmenet intellektuális sarokköveként, szellemi foglalatoként tartják számon. A megjelenését követően szamizdatként is sokszorosított anyag egyszerre volt szakmai köntösbe bújtatott rendszerkritika, másrészt egy neoliberális reformelemekkel tűzdelt, „működőképes szocializmus” megfogalmazására irányuló javaslatcsomag is. A szerzők népes tábora¹⁷ reprezentálta a magyar reformgondolkodás szinte valamennyi irányát, a benne foglalt állítások lényegében konszenzuális jelleggel – s a párt felső vezetése felé világos üzenettel – bírtak.

A dolgozat fő üzenete kissé leegyszerűsítve az volt, hogy a gazdaság szerkezete rossz, a szocialista szektor működése pedig csődöt mondott, azonnali reformokra szorul. Az 1968 után megreformált modell nem működik, mivel noha „formanyelve inkább a vegyes – központi irányítást és a piacot összehangoló – gazdaságra emlékeztet, tartalma azonban közelebb áll a tervutasításos rendszer logikájához”.¹⁸ A rendszer versenyellenes, az erőforrásokat a mestersegesen integrált monopolisztikus szervezetek javára osztja újra, a magyar gazdaság a világpiacon drágán, alacsony hozzáadott értékkel előállított tömegcikkkel tud csak versenyezni. A gazdaságirányítás szereplőit a konfliktuskerülés és autonómiamaximalizálás reflexe, a gazdaságpolitikát a halogatás és sodródás

14 Az 1976-ban közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazott Milton Friedman *Út a szolgálághoz* című politikai pamfletjében már a skandináv jóléti államokat is a szocializmus „előszobájának” tartotta. Schlett 2018, 190–192.

15 E nézetek szakszerű kifejtését, ú. m. holding-modellek, banki-vállalati kereszttulajdonlás, népi részvények ismertetését ld. Mihályi 2010, 73–90; Diczházi 1998, 64–69.

16 A szerzők motivációit, a tanulmány fogadtatását és az MSZMP felső vezetésére gyakorolt hatását kiválóan körülírja az alábbi interjú: Farkas 1990.

17 A tanulmány háttéranyagait közel hetven szerző dolgozta össze.

18 Antal et al. 1987, 14.

gyakorlata jellemzi. A fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítását célzó évtizedes erőfeszítések *stop-go-ciklusok* váltakozásával jártak, eredményük viszont a gazdaság stagnálása lett, a jövedelmek megsarcolására irányuló kormányzati intézkedések csupán látszategyensúlyt teremtettek.

A tanulmány szerzői a zsákutcából való kiút érdekében „átfogó, radikális, decentralizáló és dereguláló piaci reform” végrehajtását tartották szükségesnek, ami az államberendezkedés megváltozásával együtt járhat csak sikerrel.¹⁹ A decentralizáció a mamutvállalatok szétbontását és önálló költségvetéssel, jogi személyiséggel rendelkező társaságok alakítását (pl. önigazgató vállalatok – holding, dolgozói részvénytulajdon formájában), s a versenyképtelenek csődbe vitelét jelentette volna, míg a dereguláció az „önszabályozó piac működését gátoló”²⁰ állami beavatkozások leépítését. Optimális megoldásnak új adósságok felvétele és az export túlhajtása helyett egy „piacvezérelt állami részvétellel megvalósuló, de részben külföldi forrásokkal finanszírozott egyszeri, nagymértékű váltást”²¹ tartott. Az átállás komoly restriktiót követel, az életszínvonal csökkenésével, magas inflációval és munkanélküliséggel, általános keresletszűküléssel jár majd – prognosztizálta a dolgozat. A társadalmi leszakadást a szociálpolitikai intézmények legalább változatlan finanszírozási szintjének fenntartásával, a luxusberuházások (pl. vízlépcső) visszafogásával, progresszív jövedelemadóval kívánta mérsékelni – a dolgozat tagadta a „túlköltekező állam” képét. A szerzők a kis- és középüzemek versenypiaci hátrányainak „tudatos állami kiegyenlítése” mellett foglaltak állást, noha az extraprofitot lefölözni képes piaci monopóliumok kialakulását sem tartották kerülendőnek. Jogszabállyal kívánták lehetővé tenni – a vegyesvállalati rendszer helyett – 100%-ban külföldi tulajdonban lévő

19 Uo. 16. A tanulmány voltaképpen a pártállam alapvető működési elvének tagadásáig is eljutott, amikor úgy fogalmazott, hogy „semmilyen állami vagy pártszerv nem áll a jog fölött”, másrészt pedig a pártirányítású államigazgatás feladását és a pártszervek tagságának újraválasztását szorgalmazta. A kormány a végrehajtó hatalom valódi centruma legyen, ne pedig „igazgatási és hierarchikus látszategyység”. A kor politikai túréhatárát jellemző körülmény viszont az, hogy mindezt a legitimációs rend érintetlenül hagyásával vélte kivitelezni, azaz az MSZMP illetékes szervei által meghozott párt döntésekkel, „felülről” kezdeményezett intézkedéscsomaggal hajtatta volna végre.

20 Uo. 18.

21 Uo. 21.

leányvállalatok alapításának lehetőségét, a tulajdonformák egyenlőségének alkotmányos elismerését, sőt, még a közművek privatizációját (!) is felvették.²²

A korszellem ereje

A rendszerváltoztatás időszakára komoly tudás halmozódott fel a fejlődésgazdaságtan területén. A „csodák évét” megelőző másfél évtizedben slágertémának számított az eltérő fejlettségű régiók növekedési tapasztalatainak vizsgálata (centrum-periféria),²³ e különbségek okainak mibenléte és a felzárkózási receptek keresése. Ezen ismereteknek a rendszerváltó közgazdász-elit is teljeskörűen a birtokában volt, legalábbis ami az elméletet illeti.²⁴

Az 50-es, 60-as években jellemző importhelyettesítő iparosítás növekedési modellje helyett egyre általánosabbá vált az a nézet, miszerint rá kell csatlakozni az uralkodó globalizációs folyamatokra, nyitott (exportorientált) gazdasággá kell válni, kiaknázni a megszerezhető export- és devizapiacokat, ezzel áthidalva azt az örök problémát, miszerint a magyar növekedés rendre a fizetési mérleg korlátjaiba ütközik.²⁵ A multinacionális munkamegosztásba történő beépülésnek tehát nem mutatkozott alternatívája, főleg úgy, hogy egy gyors növekedési periódus beindításának a belső erőforrásigénye nem állt rendelkezésre a nyolcvanas években (köszönhetően a szocialista „terelőútnak”), ráadásul a fejlett országok csoportjától sem lehetett számítani ellentételezés nélkül rendelkezésre bocsátott, tőkeimportként is számba vehető pénzügyi segélyre, jóvátételi könyöradományokra. A magyar gazdaságot egyaránt determináló erővel sújtotta a tőkeszegénység és az eladósodottság, emiatt önerőből, a verseny piacon „magyar brandként” önállóan boldogulni és exportálni képes hazai tulajdonú kvv-szektor²⁶ kiépülésével belátható időn belül nem volt mód bekapcsolódni a verseny-

22 Uo. 34–35.

23 Gerőcs–Pinkasz 2017, 30-33.; Feitl 2016.

24 Kádár Béla, az Antall-kormány nemzetközi gazdasági kapcsolatokért felelős minisztere a „kis országok” politikai gazdaságtanát vizsgáló kismonográfiája jó példa erre. Kádár 1971.

25 Mihályi 2009, 96.

26 kvv: kis- és középvállalati szektor

be. E felismerés s a magyar nagyvállalati szektor különösebb bizonyításra nem szoruló versenyképtelensége fényében adódott a szükségszerű következtetés, miszerint tőkeimporttal s ezzel együtt a korszerű menedzsment-ismeretek, technológiai transferek és fejlett pénzügyi közvetítő rendszer kiépítésével kell kompenzálni a szerzett hátrányokat. E felismerések olyan erősek voltak s közmegegyezésnek örvendtek, hogy politikai orientációtól függetlenül valamennyi pártprogram gazdasági fejezetében szerepeltek – szinte „mantraszerűen”, bár a külföldi tőke „modernizációs szerepköréhez” fűzött elvárások tekintetében eltérő vegyértékekkel. Ebből azonban az is következett, hogy a magyar tulajdonú gazdaság az ide betelepült multinacionális tőke kapacitásaira rácsatlakozva tudott csak részt venni a nemzetközi munkamegosztásban, lényegében jó időre konzerválva az ország közepesen fejlett státusát.²⁷

A szellemi inputok között említhető a magyar származású, nagy nemzetközi karriert befutott Balassa Béla²⁸ liberális közgazdász elméleti munkássága is, mely kiválóan alkalmazhatónak tűnt egy külgazdaság-orientált fejlesztési stratégia számára. A Balassa–Samuelson-hatásként is leírt összefüggés szerint a fejlődő országok ipari szektorának a nemzetközi kereskedelemben történő integrációjával jelentősebb termelékenység-növekedés (s ennek nyomán bér- és árszínvonal-emelkedés) megy végbe, mint a főként hazai piac igényeit kielégítő szolgáltató szektorban. Áttételesen azonban, bizonyos mértékig valamennyi szektor élvezzi a konvergencia gyümölcsét, a keresleti és kínálati oldalra egyaránt pozitív hatással van a folyamat, a végeredmény pedig (s ez magyar relációban

27 Ez persze nem volt szükségszerű, önálló tanulmány tárgya lehetne, miért alakult mégis így. A „vágyvezérelt gondolkodás”, a modellválasztás hátrányainak lebecsülése, a politikai tapasztalatlanság és felkészületlenség, a gazdasági lobbisták erejének alulértékelése, a magyar társadalom mobilitási potenciáljának túlbecsülése, a profitrepatriálás súlyának elégtelen felmérése egyaránt a magyarázó okok között szerepelhet.

28 Balassa Béla (1928–1991): a budapesti cisztercita gimnáziumban tett érettségit követően jog- és államtudományokból doktorált (1951), elvégezte a külkereskedelmi akadémiát is. A Miskolci Építőipari Trösztnél helyezkedett el tervezőként, majd két évre kitelepítették. Az 1956-os forradalom időszakában az Építésügyi Minisztérium forradalmi bizottságában tűnt fel, majd emigrált az Egyesült Államokba. 1959-ben itt szerzett közgazdaságtudományi doktori fokozatot, majd oktatóként foglalkoztatták vezető amerikai egyetemeken. Az amerikai kormány mellett az ENSZ, az OECD, valamint fejlődő országok tanácsadója, számos alapmű szerzője.

nagyon fontos volt) érdemi egyensúlybomlás nélkül végbemenő, fenntartható növekedési pálya – szükség szerint monetáris kiigazításokkal.²⁹

A magyar közgazdákra alapvető hatást gyakorolt a neoliberaisnak nevezett gazdaságfilozófia világméretű térhódítása. A neoklasszikus iskola hagyományaira építő irányzat³⁰ gyökeres fordulatot hirdetett a „jóléti kapitalizmusok” két évtizeden át alkalmazott gyakorlatához képest. Így támogatta az állam kiterjedt gazdasági szerepvállalása helyett a tőke- és vállalkozásbarát környezet kialakítását, nem tekintette célnak a teljes foglalkoztatás elérését, emellett támogatta adócsökkentéssel keresztül az állami újraelosztás radikális visszaszorítását, a növekedés- és haszonmaximalizálás szempontjainak mind a köz-, mind a magánszférában történő korlátlan érvényesülését. A piaci koordinációs mechanizmusok abszolutizálása mögött egy olyan ideáltipikus emberkép húzódott meg, amely a racionális mérlegelés alapján döntő, szenttelen fogyasztót állította a folyamatok középpontjába. A neoliberális gyakorlat velejárója volt a munkavédelmi intézmények (erős szakszervezeti lobbik) elsorvasztása, a prekárius rétegek élethelyzetének periférikus kezelése, továbbá a jegybanki függetlenség és a monetáris finanszírozás tilalma. E tanok s az ezeket ajánló intézmények, tanácsadói csoportok az univerzális alkalmazhatóság ígéretével léptek fel, és ezek egyben az intézményi környezet fejlettségének és a lokális nemzetgazdasági sajátosságoknak a lebecsülését is jelentették.³¹

A magyar rendszerváltoztatás időszakára kész klauzula állt rendelkezésre – noha nem azzal a szándékkal készült – a gazdasági modellváltás előtt álló országok számára, amely a „washingtoni konszenzus” elnevezést kapta. A fejlődő országok példáin, kivált a latin-amerikai gazdaság szerkezeti problémák és adósságválság megoldásán keresztül kiókumlált megoldásokat John Williamson fektette írásba, s fogalmazta meg általános jelleggel.³² A szűken vett javas-

29 Tengely 2020, 5–9.

30 Solimano 2020, 124–126.

31 Csaba 2021, 10–11.

32 Id. Benczes 2016.; Mihályi 2009. A főbb követelmények között említhető pl. a külföldi működő tőke egyenlő bánásmódban részesítése a hazaival (kvázi a protekcionizmus tilalma), az állami vállalatok, áru- pénz- és tőkepiacok magánosítása, az egyensúly közeli költségvetés, a piacnyitás és az állami szubvenciók leépítése.

latcsomag három fő eleme – a makrogazdasági stabilitás, a külpiaci nyitás, a szabadpiaci kapitalizmus –, s az ezeknek megfelelő strukturális reformok végrehajtása kötelező alapelemmé vált a térség eladósodott országai számára, az erős amerikai nagyhatalmi befolyás alatt álló nemzetközi pénzügyi szervezetek konszolidációs hiteleiért cserébe.³³

E szellemi inputok, s kényszerítő körülmények egymást erősítő hatásai révén alakultak azok a gondolkodási keretek, melyek a jövő gazdaságpolitikájáról való stratégiai gondolkodás alappilléreit jelentették még a rendszerváltás utáni évtizedekben is – az éppen aktuális politikai erőviszonyokhoz szabott iránymódosulásokkal. E nemzetgazdasági paradigma azonban a kétezres évekre egyre inkább elveszítette vonzóerejét, sikerességét pedig mindmáig komoly viták övezik.³⁴

Víziók a jövőről – hasonlóságok és különbségek

Az 1988–89 folyamán pártszerűen működni kezdő ellenzéki csoportok programszövegei zaklatott és gyakran nehezen felmérhető politikai perspektívák között, idő szűkében keletkeztek, e körülmények gyakran eklektikussá és számos ponton homályossá is teszik őket. A textus alakulása sajátos belső fejlődés-

33 A magyar kormányzatok és az IMF kapcsolattörténetének áttekintését ld. Csáki 2013, 79–84.

34 Az ismert végeredmény nézőpontjából a felzárkózási modell lényegét az alábbiakban foglalta össze az '56-ban emigrált Róna Péter, aki több szempontból is kötődött a magyar átmenethez, főként az első kockázati tőkealapot létrehozó társaság vezérigazgatójaként, illetőleg a magyar-amerikai kapcsolatok építőjeként: „Egyre inkább azzal szembesültem, azt éreztem az ezredforduló után, hogy ez a felzárkózási paradigma, amit annak idején Antallék és Hornék kialakítottak az Európai Unióval, nem jó. Ennek az a lényege, hogy jöjjön a külföldi tőke, azt párosítsuk az olcsó magyar munkaerővel, és kövessünk olyan monetáris politikát, ami visszafogja az inflációt. Ez a paradigma három eleme. Ez nem működőképes, mert az ide beáramló külföldi gazdasági erők olyan erőfölényben vannak, amivel egyszerűen elsöprik, kioltják a magyar gazdaság fejlődési és növekedési lehetőségeit.” Andrassew 2012, 170–173.

történetet ír le. Egyrészt lenyomata a keletkezésüket megelőző másfél–két évtized közgazdasági vitáinak,³⁵ hiszen a szerzők jórésze a fent leírt intézményekből került ki, másrészt maguk is részesei voltak a rendszerkritikai diskurzusnak. Azzal, hogy gazdasági szakemberek világnézeti, vagy egyéb érdekszempont alapján valamely politikai csoportosuláshoz csatlakoztak, szabadon kibontakoztathatták specifikus nézeteiket, meghatározva ezzel a program karakterét, s nem kellett magasabb rendű politikabefolyásolási célok érdekében olykor saját meggyőződésükkel is ellentétes programelemeket elfogadni. Jellemző a korra ugyanakkor, hogy egymással gyökeresen ellentétes politikai pozícióba kerülő szakértők között egyes szakpolitikai javaslatok szintjén mégis egységesség mutatkozott, a politikai szakértőbor-logika tehát nem feltétlenül írta felül a közjó érvényesítésére irányuló szakmai meggyőződést. A programszövegek nem minden elemében rekonstruálható fejlődése függött a párton belüli belső erőviszonyok változásaitól is, azaz attól, hogy éppen melyik gazdaságfelfogás hívei tudták érvényesíteni befolyásukat. De szerepet játszott az is, kiket tud inkább felvállalni a párt, minek a megvalósítására ad nagyobb realitást a pártvezetés, s végül mit fogad el a tagság és a nehezen körvonalazható „nemzetközi közvélemény”. Nem becsülhető le az egyéni ambíciók szerepe sem, a programalkotás folyamata nem volt mentes az „egók harcától”. E tényezők mind-mind erősítették a tervek eklektikus jellegét. A szerzőket belső bizonytalanság is gyötörhette, ezért erősebb és szakszerűbb a programokban a „közelmúlt” kritikai leírása (ebben volt nagy jártasság és tapasztalat), a jövőre vonatkozó gazdaságpolitikai megoldások megfogalmazása a „járatlan út” természetéből és a sokesélyes kiemelés lehetőségéből fakadóan gyakran elnagyolt és hipotetikus.

Meg lehet határozni néhány közös pontot a két vizsgált párt elképzeléseiben. Ide sorolható az alternatíva nélkül álló nyugati integráció, a parlamentáris demokrácia és a piacgazdasági keretek adottságként történő értelmezése, bár utóbbi kapcsán érdemi modellválasztási különbségek³⁶ mutatkoztak. Egyik

35 Ennek köszönhető, hogy egyes rivális teóriák – főleg a magánosítás tárgy körében – kioltották egymást, hiányzott bizonyos szakpolitikai premisszáik lefektetése is. Mihályi 2010, 102–103.

36 A jóléti modellek, azaz a skandináv, a rajnai és az angolszász-liberális modellek jellemzőinek ismertetését ld. Tomka 2009, 203–246.; Artner 2011.

program sem hitegetett: az átmenet súlyos veszteségekkel fog járni,³⁷ ugyanakkor kiérezhető egyfajta finalista hozzáállás is a sorok mögött: a piacgazdasági átmenet jórészt egy mechanikus folyamat, melynek során a „fejlett világban” bevett megoldások és eljárásrendek, szabályozási minták átvétele szinte automatikusan a siker útjára fog vezetni, s ehhez képest másodlagosnak számítanak a helyi sajátosságok, történelmi tapasztalatok, egyes, a gazdasági szereplők viselkedésével és elvárásaival kapcsolatos faktorok. A politikai programokra általában jellemző „kötelező optimizmuson” túlmenően ez a hangvétel a „saját út” követése helyett a felzárkózási paradigma elfogadásából is fakadt.

Az alábbi táblázatba kivonatolt szöveghelyek az MDF II. Országos Gyűlésén, 1989. október 22-én elfogadott pártprogram gazdasági fejezetéből és az SZDSZ küldöttgyűlése által 1989. áprilisában véglegesített, *A rendszerváltás programja* című brosúra gazdasági fejezeteiből³⁸ származnak. Itt az átalakulás szempontjából jelentős, a különbözőségeket érzékeltető néhány kulcskérdésre koncentrálnak.

-
- 37 Ez a prognózis be is következett, egyes hatásvadász értékelések szerint a rendszerváltó átmenet „felért egy újabb háborús pusztítással”. A számok mindenesetre magukért beszélnek: 1988–93 között a nemzeti össztermék közel ötödével esett vissza, a gazdaság csak 1993-ban indult növekedésnek. Három éven át 10% felett állt a munkanélküliségi ráta, fogyasztói áremelkedéssel együtt járó reálbér-csökkenés sújtotta a lakosságot. Várhegyi 2004, 43–46.
- 38 Közismert nevén: „Kék könyv”. Magyar 1989. Keletkezéstörténetéhez ld. Ripp 1995, 28–32. A szerzők között közgazdászként szerepel többek között Bauer Tamás, Várhegyi Éva, Soós Károly Attila, Greskovics Béla, Tardos Márton, Eörsi János, Juhász Pál, Laki Mihály, Major Iván, Kertesi Gábor, Gaál Gyula, Bruszt László, Köllő János.

Magyar Demokrata Fórum	Szempontok	Szabad Demokraták Szövetsége
<p>A Magyar Demokrata Fórum programja</p> <p>„A modern gazdaság legfőbb tökéje a jogaiban és kötelességeiben biztosított és megfelelő vagyoni-jövedelmi körülmények között élő ember. (...) Programunk fontos célja ezért az, hogy megerősödjön az egyén, a család, a sok önkéntes embertől álló közösség és ezzel minőségileg mérséklődjön az állam gazdasági szervezői és irányítói szerepe. Célunk a kis- és középszintenciák megerősítése, a tulajdonos polgárság kiszélesítése, a dolgozó ember valódi megbecsülése.”</p> <p>»A külföldi minták szolgai másolását örökre elvetjük: minden nemzet csak történelme értékeinek vállalásával küzdheti ki helyét a világ sikeres népei között. A demokratikus világ fejlett piacgazdaságából minden értékeset és hasznosat át kell vennünk»</p> <p>»Számítunk a külföldi működő tőkére is gazdaságunk modernizálásában. Jól tudjuk azonban, hogy a külföldi tőke oda megy szívesen, ahol már megbízhatóan, jól működik a gazdaság. A gazdaság helyreállításában tehát reánk marad a munka zöme. Aki itt egyszerű megoldást hirdet; külföldi segélytől vagy kizárólag a tőkeimporttól várja a gazdaság rendbetételét, az program helyett illúziót ajánl csak»</p> <p>»A külföldi működő tőkének fontos szerepet tulajdonítunk a műszaki megújulás, a piacbővítés, a korszerű vezetési ismeretek megszerzése szempontjából. A nemzetközi vizsgálatok és az eddigi hazai tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a külföldi tőke importjától a fizetésiértelgondok csak kevésbé nyhulnek. Működésük nyomán ugyanis nemcsak a konvertibilis export nő, hanem az import is, továbbá a nyereséget jórészt repatriálják. Ezért azt javasoljuk, hogy a nyújtandó adókedvezményt az ágazati hovatartozás helyett a nettó exportteljesítménytől függővé. Helytelenítjük továbbá azt a mai gyakorlatot, amely az ország hiányos infrastruktúrális ellátásáért és a központi bürokrácia</p>	<p>Milyen gazdaság?</p>	<p>A rendszerváltás programja (Kék könyv)</p> <p>»magántulajdonon alapuló modern piacgazdaság»</p> <p>»ne múlt századi kapitalizmust»</p> <p>»a nyugati piacgazdaságokat kell mintaként követni»</p>
<p>Külföldi tőke szerepe</p>	<p>Külföldi tőke szerepe</p>	<p>»a külföldi tőke bevonására, a vegyesvállalatok létesítésére, harmadik piacok közös meghódítására irányuló akciók, melyek révén korszerű technológiához, vezetési és munkaszervezési ismeretekhez, értékes kapcsolatokhoz juthatunk»</p> <p>»válságazatokban kell meggyorsítani és pénzügyi eszközökkel is támogatni a tulajdonviszonyok átalakulását és az életképes szervezetek fejlődését. Itt van a legnagyobb szükség rá, hogy a termelés és a beruházásokat magántulajdonosi kontroll alá helyezzük, akár külföldi tőke részvételével is.»</p> <p>»a modern piacgazdaság felé vezető úton a magánszektor bővülése és a külföldi tőke bevonása kecskeget a legtöbb reménnyel, még akkor is, ha ezzel nem oldódik meg a mai állami vállalatokban lekötött tőke tulajdonlásának problémája.»</p>

<p>lassúságért cserébe nagyvonalú nyereségadó-kezdményt ajánl a külföldi tőkének.”</p> <p>„Az állami vagyon eladásakor meg kell követelni azt, hogy külföldi csak reális áron jusson vagyon birtokába.”</p> <p>Alkalmazotti részvényvásárlás (ESOP)</p>	<p>Munkavállalói tulajdon</p>	<p>„A szétforgácsolt tulajdon (...) igazából nem biztosítaná a vállalatvezetők fölötti gyors és hatékony tulajdonosi ellenőrzés lehetőségét. A kistrésznvényesek tömege ugyanis csak lassan nehezkese, sok hibával tudná forgatni a tulajdonában levő értékpapírokat; egy-egy vállalattal sok-sok résznvényes kísérember is tönkremenne. Szinte bizonyos, hogy a résznvények jelentős része a résznvényiaci túlkínálat miatt rohamosan leértékelődne, s egy szűk réteg tulajdonába kerülne.”</p> <p>Munkásrészvétel (participáció) és a szövetkezeti jog szabályozta társasági forma támogatása</p>
<p>„az állami vagyon átszervezése segítse a tulajdonos polgárság megerősödését, továbbá juttassa vagyonhoz a helyi önkormányzatokat, a kórházakat, egyetemeket, közalapítványokat.”</p> <p>alapítványoknak, helyi önkormányzatoknak, társadalombiztosításnak költségvetési támogatás helyett juttatott állami vállalati résznvények</p>	<p>Közösségi tulajdonformákhoz való viszony</p>	<p>„A biztosítók, a nyugdíj- és betegsegélyező pénztárak, valamint a nem profitszervező szerveződéti intézmények fontos szerepet játszhatnak, mint tőketulajdonosok”</p> <p>nem ideális forma, ugyanis „nincs kizárva, hogy felélik jövedelmeket annak újóbi befektetése helyett”, állami segélyezésre szorulhatnak</p> <p>„hagyományos állami és nagyözvetkezeti tulajdonnak a termben az elkerülhetetlenül szükséges szűk körre való korlátozása (denacionalizálása)”</p>
<p>„A kifejlődő piacgazdaságban persze szükségserűen megjelennek a számottevő jövedelemkülönbségek – és ez nem baj. A társadalmi igazságosság elvének megfelelő adózási és örökösödési szabályokkal tompítani lehet a nagyfokú jövedelemkülönbségek káros társadalmi és gazdasági hatásait. Célunk azonban nem az, hogy a magyar társadalom kisszámú gazdagból és a vagyontalan proletárokok sokaságából álljon.”</p> <p>„Olyan társadalom a célunk, amelyben a politikai jogok, a képzettség s a tulajdon alapján mindenki otthon érezheti magát, gazdának</p>	<p>Állami szerepvállalás</p>	<p>„A gazdaságirányításnak a PIACÉPÍTÉST és PIACVÉDELMEKELL kell szolgálnia. Tehát a piaci szereplők születését, MONOPOLIUMOKKAL SZEMBENI VÉDELMEKELL és a KÜLSŐ PIACOKRA VALÓ BELEPÉSEKELL kell elősegítenie. A gazdaságpolitika eszközeit is elsősorban az új tulajdonosi struktúra kialakítása, valamint a területi válsághelyzetek enyhítésének kezelése szolgálatába kell állítani.”</p> <p>„Nem áll a kormány hatalmában megfósolni, melyek lesznek a magyar gazdaság jövő siker ágazatai. Né is próbálja tehát helyette</p>

<p>tudhatja magát hazájában. A társadalmi előrelépés alapja a tehetség, a szorgalom, az üzleti érzék legyen, ne pedig a politikai vagy anyagi előjogok. A szabad polgárok anyagi gyarapodása az az alap, amelyre - a demokratikus államrend és a társadalmi szolidaritás értékrendjében - kiegyensúlyozott politikai viszonyok épülhetnek.”</p>		<p>síteni a vállalatokat azokban a funkciókban, amelyekben úgy sem tudja: a műszaki fejlesztési és beruházási tevékenység gazdasági perspektíváinak megítélésében, igéretes fejlesztési kezdeményezések elindításában”</p>
<p>„A veszteséges üzemek felszámolását, az egészségtelen és perspektíva nélküli munkahelyek megszüntetését össze kell kötni a képzés, átképzés állami támogatásával.”</p>	<p>Foglalkoztatás-politika, munkanélküliség</p>	<p>„Tudomásul kell vennünk, hogy a piacgazdaságban működő munkaerőpiacról (...) a legkevésbé termelékeny munkavállalói csoportok is folyamatosan kiszelektálódnak”</p> <p>„Ha a gazdaságtalan tevékenységek beszüntetése rugalmas vállalati munkautógi gyakorlat általánossá válása új perspektivikus vállalkozások térnyerésével, (...) biztosítható, hogy a munkavállalók döntő többsége a nyílt munkaerőpiacon képességeinek megfelelő emberhez méltó munkát találjon, akkor és csak akkor biztosítható, hogy a kormány és a helyi önkormányzat elegendő bevétellel rendelkezzenek, annyival, hogy abból fedezhető legyen a munkavállalásból kiszorulókat informálása, átképzése, szociális foglalkoztatása, segélyezése, egy szóval egy működőképes munkaerőpiaci intézményrendszer kétségkívül hatalmas összköltsége.”</p>
<p>A fizetőképesség megőrzése érdekében „minden lehetséges eszközzel szorgalmazzuk a nyugati partnereknél a kamatmérséklést, a piaca jutás feltételeinek nagyfokú könnyítését, a legfejlettebb technológiához való hozzájutás lehetővé tételét, a beruházási kor-mánygaranciák nyitását”</p> <p>A külső adósság egy hányadának magyar állami részvényekre cserélése</p> <p>Költségvetési kiadáscsökkentés mellett szerkezetváltást finanszírozó hitelek felvétele</p>	<p>Államadósság</p>	<p>„Miközben támogatjuk a kormányzatnak azt a törekvését, hogy elkerülje a gazdaságot szétziláló adósság-átüttemezést, szükségesnek tartjuk olyan megállapodás kialakítását a hitelezőkkel, amely a folyamatos adósságtétel észszerű enyhítését reformcsomaghoz kötvé teszi lehetővé.”</p>

1 Kiemelés az eredetiben.

Összefoglalóan elmondható, hogy az MDF programján dolgozó közgazdák fókuszában a hazai adottságokkal összeegyeztethető piaci megoldások álltak, így elgondolásaik sokkal inkább a német kontinentális hatásokat, a piac és az állam egészséges egyensúlyát érvényesíteni képes ökoszociális piacgazdaság modellértékű megoldásait tükrözték, szemben a jóléti újraelosztást csúcsra járató skandináv modellel is.

Az SZDSZ-t sokkal inkább modelladaptációs szemlélet jellemezte, programalkotóira komolyabban hatottak az ortodox „tankönyvi megoldások”, a neoliberais korszellem hatására „sokterápia-szerű” megoldásokat favorizáltak. Egy jóléti piacgazdaság kialakításának esélyét a választási programjuk egyenesen „valószínűtlennek” (sic!) tartotta, ugyanakkor túlzottan megengedő volt a nagy jövedelmi különbségek kialakulásával szemben, azt a piacgazdaság szükségszerű velejárájának tekintette.³⁹ A „szociális piacgazdaság”, a rajnai jóléti modell melletti elköteleződés nyílt hirdetése nem javította az MDF – egyébként sem túl kedvező – nemzetközi megítélését sem. Hangoztatása egyes Egyesült Államokbeli üzleti és politikai körök értetlenségét és bizalmatlanságát váltotta ki, legalábbis ez olvasható ki azokból a fennmaradt faxüzenetekből, amelyeket Hossó Andrea az MDF vezetősége felé küldött USA-beli tapasztalatairól. A Kongresszus és a Szenátus köreiben is az a meggyőződés terjedt, hogy szemben a radikális és gyors átalakulást hirdető SZDSZ-szel „az MDF valamilyen se hús, se hal középutat keres szocializmus és piacgazdaság között.”⁴⁰

Egy MDF-es belső elemzés úgy fogta meg a két párt közötti különbséget, hogy az SZDSZ „elvből elutasít, minden állami beavatkozást a gazdaságba, az MDF viszont azt állítja, hogy a jelenlegi gazdasági rendszerből nem lehet tudatos állami beavatkozás nélkül átlépni egy piacgazdaságba, és hogy egy ilyen ellenőrizetlen áttérés csak azoknak kedvezne, akik közel vannak a tűzhöz és ezért képesek a zavarosban halászni. Az MDF szerint a későbbiek során is szükséges az állami gazdasági beavatkozás egy minimális szintjét

39 Magyar 1989, 42–43.

40 Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (a továbbiakban: LRA), korai MDF időszakának iratai. 17. d. 21. öe. *Hossó Andrea faxüzenetei az MDF egyes vezetőségi tagjai részére, 1990. május 24.*

fenntartani.”⁴¹ Az ismeretlen elemző a differenciát kifejezetten sarkosnak láttatta a spontán privatizáció ügyében, s ezt az SZDSZ sajátos indoklással ugyan, de támogatta.⁴²

Napjainkra konszenzus látszik kialakulni abban, hogy a „tulajdonostereztés” spontán privatizációnak nevezett folyamata a nómenklatúra hatalomátmentésének egyik színtere volt, amikor is a vállalati menedzsment – kihasználva a vállalati önkormányzatiságból fakadó jogköreit – állami kontroll nélkül végezhetett vagyoneértékelést és autonóm döntést hozhatott a társasággá történő átalakulásról. Ennek a folyamatnak a direkt kockázata már a rendszerváltoztatás utáni első kormányzati ciklus alatt nyilvánvaló volt, miképp azt a privatizáció felügyeletéért felelős tárca nélküli miniszter, Szabó Tamás (MDF) által írott, 1993. júliusában keletkezett dolgozat meg is állapította. A társasági formába bevitt állami vagyon mértékét legalább 110 milliárd forintra becsülte. Úgy értékelte, hogy a menedzsmentérdekek dominálta vállalati önkormányzatok magánosítási gyakorlata lehetővé tette a „közvagyon – mindenféle kontrollt, szabályozottságot és stratégiát nélkülöző – magánérdekek szerinti hasznosíthatóságának lehetőségét.” Hátrányos örökségként állapította meg azt, hogy „konzerválni lehetett a meglévő termelési struktúrát, egyértelműen erősíteni lehetett a vállalatvezetés pozícióit, zavaros helyzetet teremtve a tényleges privatizáció számára, és mindez számos lehetőséget adott az állami vagyon »eltüntetésére«.”⁴³ Az MDF e gyakorlattal szemben az állami vagyon ellenőrzött és tudatos stratégia mentén végrehajtott, célterületekre fókuszáló, a gyorsaság helyett a szakszerűség szempontját érvényesítő magánosítást tartott helyesnek, a fő cél ugyanis a tulajdonosi középosztály megteremtése volt. Az SZDSZ az ultima ratioként kezelt piaci viszonyok kialakításának előmozdítását látta eb-

41 LRA, korai MDF időszakának iratai, 22. d. 1. öe. *Az MDF és az SZDSZ gazdasági programjainak összehasonlítása.* (Dátum és szerző nélküli feljegyzés) Az összehasonlítás kiemelte az SZDSZ álláspontjának rendre a körülményekhez és a közönség igényeihez szabott, ingatag és amorf jellegét.

42 Mindezt abból is le lehetett szűrni, hogy nem csatlakoztak a rivális ellenzéki pártok tiltakozó hullámához a Tunsgam, ÁPISZ, Ganz Járműgyár privatizációja ügyében, s csak a pártállami vagyonszétosztást végző NEXT 2000 Kft. ellen emeltek szót. Ld. Ripp 1995, 29.

43 Szabó Tamás: *A magánosítás három éve és előzményei.* Budapest, 1993. július. 7–9. (Kézirat a szerző birtokában.)

ben is, és másodlagosnak tartotta azt, hogy a pártállami háromszereplős vállalatirányítási modell személyi apparátusa meghatározó szerepet tölthet be az újjászerveződő gazdasági életben.⁴⁴

Egy, az iparostársadalom meggyőzését taglaló kampánystratégiai feljegyzés szerint az SZDSZ és az MSZMP ellenében azt a fő különbséget kell kihangsúlyozni, hogy az MDF csak a működő tőkét engedné be, külföldi érdekeltségek ingatlancélú befektetéseihez nem asszisztál, azt ugyanis a „gyarmati helyzet” fogalmával kötötte össze.⁴⁵

44 Egy 1990. március 9-i, Szabó Iván (MDF) és Tölgyessy Péter (SZDSZ) között zajló ferencvárosi választási vitán utóbbi úgy foglalt állást, hogy a politikai múlt és ilyen módon a tulajdon eredetének vizsgálata irreleváns, ha és amennyiben piaci viszonyok között, üzleti alapon sikeresen (nemcsak maga, hanem áttételesen a jövedelemtermelő képességen és adófizetésen keresztül a költségvetés javára is) tudja működtetni a kedvezményezett a privatizált vagyontömeget. Érvelése szerint ennek fennállása ugyanis visszaigazolja azt, hogy az új tulajdonos korábban is birtokában lehetett a vállalkozói képességeknek, függetlenül esetleges politikai hovatartozásától, mindazokat pusztán a piac hiánya miatt nem tudta érdemben kibontakoztatni. LRA, korai MDF időszakának iratai, Audiovizuális Gyűjtemény, 22883. sz. VHS.

45 LRA, korai MDF időszakának iratai, 25/B. d. 22. őe. *Az MDF gazdasági programjának ismertetési szempontjai iparos hallgatóság előtt*, dátum és szerző nélkül. 1972–88 között 250 millió USD külföldi tőke áramlott be az országba, ez az arány 1989 végéig 600 millió dollárra emelkedett, 1989–91 között pedig már 1,6 Mrd USD volt. A kelet-közép-európai rendszerváltó országok közül Magyarországra áramlott be az összes beruházott nyugati tőke kétharmada, a legnagyobb befektetők között az USA (650 millió USD), Németország (350 millió USD), Ausztria (300 millió USD) említhető. A 9790 külföldi érdekeltségű gazdasági szervezet a munkavállalók alig 3 %-át foglalkoztatta, az általuk birtokolt tőke a GDP ugyanekkora hányadát tette ki. Szalay Gábor (SZDSZ): *Privatizáció és külföldi tőkebefektetések Magyarországon*. Tatabánya, 1991. november 30. Kézirat a szerző birtokában.

Egy gazdasági program fejlődéstörténetének körvonalai – A Magyar Demokrata Fórum esete

Már 1988 őszén létrejött ifj. Fekete Gyula vezetésével egy közgazdász munkaközösség,⁴⁶ viszont csak 1989. június 13-án alakult meg – mintegy negyven meghívott szakértő jelenlétében – a párt gazdasági programját előkészítő bizottság Nagy Zoltán⁴⁷ vezetésével. A cél kettős volt: az év augusztusáig „nagyléptékű gazdaságkép” kialakítása „értéktisztázó” jelleggel, másrészt az egyes részterületekre vonatkozó szakpolitikai elképzelések kidolgozása.⁴⁸ 1989 augusztusában alakult meg a gazdaságpolitikai munkaközösség, amelynek feladata volt a javaslatok egységes programszöveggé dolgozása.⁴⁹ Az MDF programalkotó tevékenysége mögött tehát széles szellemi háttér állt, keretei a pártszerű működés irányába történő elmozdulással egyre professzionálisabbá váltak. 1990 februárjában alakult meg immáron hivatalosan is a Gazdaságpolitikai Bizottság,⁵⁰ amely hat főbizottságra tagozódva végezte munkáját. A reálgazdaságból érkező Széles Gábor elnöki tanácsadó alá tartoztak az Ipari, Vállalkozás-Szolgáltatás, Kereskedelmi Főbizottságok, míg Bod Péter Ákos későbbi ipari miniszter, jegybankelnök fogta össze a Pénzügyi, a Terv- és Közgazdasági, illetve a Privatizáció és

46 LRA, Plakát-, kisnyomtatvány- és sajtógyűjtemények tára. MDF-értesítő, 1988. szeptember–november. 7.

47 Nagy Zoltán (1958–): közgazdász, 1983-tól az Ipargazdasági Intézet tudományos segédmunkatársa, a nyolcvanas évek második felében az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének előadója, csoportvezetője. 1991-ben a pénzügyi tárca kabinetfőnöke, majd 1992–94 között a Pénzügyminisztérium közigazgatási államtitkára volt. Ezt követően két éven át az OTP Garancia Biztosító Rt. elnök-vezérigazgatója. 1998–2010 között a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) elnöke.

48 LRA, Plakát-, kisnyomtatvány- és sajtógyűjtemények tára. MDF Heti értesítő, 1989. június 15–22. 7.

49 Uo. MDF-értesítő, 1989. augusztus (3. szám.) 5–6.

50 LRA, korai MDF időszakának iratai, 22. d. 5. őe. *Meghívó az országos gazdaságpolitikai fórumra, 1990. január 17.*

Tulajdonreform Főbizottságok munkáját.⁵¹ Talán ennek a jól strukturált munkarendnek, a résztvevők felkészültségének és valóságismeretének is köszönhető az, hogy az MDF gazdasági programtervezetei valamennyi ágazatra és területre vonatkozóan mélyen szántó, az energetikától a vidékfejlesztésig megalapozott szakpolitikai intézkedéseket tartalmaztak, sőt, bizonyíthatóan beépítették a tag-ság és a potenciális választóközönség javaslatait is.⁵²

Az MDF mint „alternatív politikai mozgalom”⁵³ gazdasági programjának alapját a Matolcsy György által írott, 1988 őszén született programvázlat adta meg. A javaslatok vállaltan egy parlamentáris demokrácia politikai intézmény-rendszeréhez illeszkedtek, s egy állami dirigizmussal kombinált piacpárti át-alakulást irányoztak elő. A csődközeli gazdasági helyzet forrásvidékét 1977–78 környékére datálta, a fajsúlyos problémákat a „vesztes iparágazatokra” koncent-rált erőforráselosztásban, az energia- és alapanyagsektor kiemelt fejlesztésé-ben, a regionális különbségek elhanyagolásában, az agrárexport túlsúlyában, a magánfogyasztás torz szerkezetében jelölte meg. Javaslata szerint a gazdasági átmenetnek a szerkezetváltás és egyensúly dualizmusára kell épülnie, valamint egyszerre kell – felvállalva a nemzeti jövedelem csökkenését is – elősegíteni a működésképtelen ágazatok lebontását és „erőtéljes vállalkozásélénkítő és tulajdonreformot mozgató kormányzati programmal” dinamizálni az alkotó-

51 LRA, korai MDF időszakának iratai, 15. d. 43. óe. 147/1989. *MDF központi munkacsoportok névsorai*. A tervezet a bedolgozó szakértők közül nevesíti Slosár Gábort, Halzl Józsefet, Regős Szilvesztert, Gulácsi Gábort, dr. Vadász Pétert, Domonkos Józsefet, Botos Katalint, Botos Józsefet és Árva Lászlót, Nagy Zoltánt, Schamschula Györgyöt, Pázmándi Gyulát, Diczházi Bertalant, Barcza Miklóst és Zimányi Zoltánt. Egy későbbi feljegyzés nevesíti még többek között Pösze Lajost, Havas Gábort, Gulácsi Gábort, Szűcs Istvánt, Kindler Józsefet, Máriás Antalt, Illés Ivánt, Szegvári Ivánt, Mohácsi Kálmánt, Török Ádámot, Vigh Istvánt, Rácz Margitot, Bogárdi Zoltánt, Szabó Tamást, Kotz Lászlót, Szalai Erzsébetet.

52 Ennek adtak keretet a vidéki tanácskozások, a munkás- és bányászforumok is. Kiemelendő az 1989. február 25-i dunaújvárosi munkásforum. A tanácskozásról kiadott közlemény a jövő feladatai között említette a piacgazdaságot és nyereségérdekeltséget, a gazdasági élet politikamentesítését és a felelősségi körök világos körülhatárolását, törvényhozás által elfogadott nyilvános költségvetést, dolgozói részvényjegyzést, független gazdasági érdekvédelmi szervezetek választását. LRA, Plakát-, kisnyomtatvány- és sajtógyűjtemények tára. MDF-állásfoglalások. 30–36.

53 A politikai formaválasztással kapcsolatos viták ismertetését ld. Szécsi 2020.

képes egyéneket, közösségeket.⁵⁴ Az államadósság kezelésének tarthatatlanná válása esetére négy kimenetelt vázolt: (1) román mintára: fogyasztáscsökkenés, (2) „adósság-vagyon konverzió”, (3) lengyel mintára: a fizetéseképtelenség bejelentése, (4) új Marshall-segély. A dolgozat az ún. „második gazdaságban” rejlő erőforrások támogatása mellett foglalt állást, ez képezheti az eljövendő piacgazdaság magyar tulajdoni szektorának bázisát. A kb. 1 millió főre taksált fő- és mellékállású vállalkozói réteg rendelkezik azokkal a képességekkel és családi-magánvállalkozói mintákat tovább örökítő tradíciókkal, amelyekre építve azok versenypiaci körülmények között is megállhatják helyüket, kvázi nem kell a „nulláról” tulajdonosokat teremteni. A program három-öt éves átállással, élelnívó-csökkenéssel számolt, viszont ez idő alatt megteremtődhetnek a stabil növekedés feltételei. Noha a Németh-kormány számos intézkedését pozitív előjellel illette, a gazdaság egészének állapotáról lesújtó véleménnyel volt: „A gazdasági és társadalmi tendenciák együttesen egy leépülési kört határoznak meg: a nemzeti jövedelem stagnál, vagy csökken; az adósságszolgálat hólabda-szerűen és automatikusan nő; ezért a Kormány megpróbál jövedelmet kiszívni a gazdaságból; közben fenntartja a nemzeti jövedelmet eredmény nélkül fogyasztó tevékenységeket; e kettő eredőjeként kötelezően érvényesülő restriktív gazdaságpolitika pedig egyszerre és egymást erősítve visszafogja a fogyasztást és a keresletet. Lényegében a kereslet és a kínálat folyamatos, egymást erősítő leépülése a gazdasági helyzet legfőbb jellemzője. A leépülés mögött közvetlenül a fogyasztást korlátozó gazdaságpolitika áll.”⁵⁵

E korai dolgozatot követően több hosszabb-rövidebb, más-más fókuszú programtöredék is készült. Egy gazdasági- és társadalompolitikai alapelveket rögzítő 1989 januári összefoglaló – amely a harmadikutas nézetekkel való szakítás irányába mutatott – úgy fogalmazott, hogy az országnak az európai kultúrkörbe történő visszacsatlakozását annak elfogadásával lehet csak végrehajtani, ha „a politikai rendszer megújításának alapja a demokrácia, úgy a gazdaságé a

54 A struktúraváltás öt lehetséges útját, stratégiai irányát vázolta fel: (1) Melléépülés (2) Egész-séges magra való visszaépülés (3) Korrekció (4) Kínálatot dinamizáló (5) Kombinatív.

55 LRA, korai MDF időszakának iratai, 58. d. 22. öe. *Matolcsy György: Az MDF gazdaságpolitikai programja (vázlat), 1988. december.*

piac.” A célok között szerepeltette a szabad és nyitott piacgazdaság kialakítását, amellyel az ország bekapcsolódhat az „egységesülő európai piac” vérkeringésébe. Ehhez az állam vállalkozói szerepének leépítésére és a tulajdonformák sokféleségére, a tőkeemgterülés- és áramlás garanciális feltételeinek kiépítésére és egy újjáépítési célú nemzetközi segélyre (!) is szükség lenne. Az állami fejlesztéspolitikának az infrastruktúra fejlesztésére kell koncentrálnia, emellett kínálatösztönző vállalkezási környezetet kell kialakítani. Az állam feladata a közkerkölcsök védelme mellett a káros demográfiai tendenciák ellensúlyozása, valamint a jövedelemadózás és a társadalombiztosítás olyan rendszerének kiépítése, amellyel méltányos életszínvonal biztosítható az önerőből magukat eltartani képtelenek számára. A tervezet állást foglalt az adósságtörlesztés mellett is.⁵⁶

1989. szeptember 15-én jelentek meg a programtézisek, amelyek részint konzisztensek a Matolcsy-dolgozat szellemiségével (különösen, ami a szerkezetváltást és a monopolisztikus nagyszervezetek leépítésének módjait, valamint a keményvalutás KGST-elszámolást illeti), ugyanakkor tovább is léptek azon. A rendszerkritika már-már kötelező elemeként megismétli a *Fordulat és reform* által felsorakoztatott érveket (állami szubvenciók leépítése, versenyképtelen termékstruktúra, vezetöcserék szükségessége stb.). Kiindulópontként rögzítette, hogy az ország kettős függésben van, importanyag-ellátás és piaci értékesítés oldaláról függ a KGST-től, pénzügyi értelemben pedig a washingtoni intézményektől. A jövővel kapcsolatban kategorikusan kijelentette, hogy a „gazdaság (technológia, pénzügyek, informatika stb.) fejlődésében nincs harmadik út”. Az egységesedő világgazdasághoz azonban a nemzeti sajátosságoknak, geopolitikai adottságoknak megfelelő módon lehet és kell is – illeszkedni.⁵⁷ A program radikálisan vissza kívánta metszeni az állam jövedelemelvonó-újraelosztó és túlszabályozó szerepét. Ennek egyik oldala az volt, hogy meg kell szüntetni a puha költségvetési korlátot és a „pénzfaló nagyszervezeteket”, amellyel valójában az infláció egyik fő okcsoportját számolja fel, nem csak tünetileg kezeli. Kis

56 LRA, korai MDF idöszakának iratai, 14. d. 9. öe. *Az MDF gazdasági és társadalompolitikai programja, 1989. január 8.*

57 LRA, korai MDF idöszakának iratai, 16. d. 6. öe. *Az MDF gazdasági programjának tézisei, 1989. szeptember 10. 6.*

méretű, professzionális apparátusként felfogható „olcsó” államot támogatott, amely a pénz- és vagyongazdálkodás tekintetében – a szubszidiaritás elvéből és a központi államigazgatási szervek tehermentesítéséből fakadóan – nagy hangsúlyt fektetett a helyi önkormányzatok pénzügyi és vagyoni önállóságára, a szakmai autonómiákra. Ennek eszközeként a személyi jövedelemadó, a földadó egészét, míg a vállalati nyereségadó egy hányadát az önkormányzatoknál javasolta meghagyni, központi költségvetési támogatás helyett pedig saját vagyongazdálkodási feladattal is bírhatnak. Kampányszerű magánosítás helyett „eltérően a pártok többségétől nem kíván huszárvágással megszabadulni az állami tulajdontól”, a „siettetett privatizálás az állami vagyon értékvesztésével és a társadalmi igazságtalanságok nagyobb valószínűségével járna együtt”.⁵⁸ Ugyanakkor megjelent a későbbi kormányprogram által is hangoztatott azon megoldás, miszerint az állami vagyon eladásából befolyó pénzeket adósságtörlesztésre is kell fordítani. A külföldi tőkével kapcsolatban leszögezte azt, hogy differenciált támogatási politikát kell folytatni, „a hazai adózással lényegében megegyező terhet róni a külföldi vagy vegyes vállalkozásokra.”⁵⁹ A program eljutott addig a felismerésig, hogy a nemzetközi tőke betelepülése révén növekvő exportkapacitások szükségképpen importnövekménnyel is járnak majd, ami ellene hathat a prioritásként megjelölt magas hozzáadott értékkel bíró kkv-szektor fejlődésének és a belgazdaság dinamizálásának,⁶⁰ ezért a hazai vámpolitika protekcionista szempontokat is érvényesítő újragondolását tartotta szükségesnek.

Fennmaradt egy 1989. szeptember 23-ára datált, belső használatra készült munkaanyag,⁶¹ amely már nagyfokú szövegszintű egyezést mutat az összehasonlítás alapjául vett, majd elfogadott 1989. októberi programmal.⁶² Bod Péter

58 Ua. 9-10.

59 Ua. 17.

60 Dél-amerikai tapasztalatok igazolták, hogy az árupiac liberalizálása és a „monetarista expanzió” a honi ipar és foglalkozásszerkezet belső elsorvasztásával járhat együtt. Lóránt 2015, 75.

61 Szerzői Bod Péter, Széles Gábor, Nagy Zoltán és Szabó Tamás voltak, a közreműködők neveit nem szerepelteti a címlap. (Az októberben elfogadott program már Szabó Ivánt szerepeltette Nagy helyett.)

62 LRA, korai MDF időszakának iratai, 15. d. 10. öe. *Az MDF gazdasági programja, 1989. szeptember 23.* 1-72.

Ákos visszaemlékezése szerint a program gazdasági fejezetének közel kétharmadát maga írta, indoklása szerint ő volt a programszerkesztő csapat tagjai közül leginkább „íróember”.⁶³ A fejezettel kapcsolatban a gazdasági szakértők egy csoportja levelet juttatott el az Országos Elnökséghez, amelyben több panaszt is megfogalmaztak. A levélírók⁶⁴ szerint a fejezet elmaradt a „megalapozását szolgáló részmunkák szintjétől”, valamint „nem tekinthető konszenzus eredményének”. A kritikusok felelőssé tették a párt vezetését azért, mert az alábecsülte a programalkotó munkát, s ez megnyilvánult a kommunikációs csatornák gyengeségében és együttműködési feltételek alacsony szintű kidolgozottságában is. Sérelmezték, hogy ennek eredőjeként a közvéleményben kialakulhatott egy olyan negatív kép, miszerint „az SZDSZ a szakértők pártja”, holott az MDF felkért szakértői „sem tudományos fokozat, sem szakmai-nemzetközi tekintély, sem publikációs ismertség szempontjából nem maradnak el más szervek szakértői mögött.”⁶⁵

Az 1988 őszétől húzódó fejlődési ívet az 1990 szeptemberében megjelent *Nemzeti Megújhdás Programja* zárja le, amely már egy új, a kormányzati pozíció és a pénzügyi béklyók fogságában alkotott cselekvési program,⁶⁶ e minőségében pedig a koalíciós alkukényszer nyomait is magán viseli.⁶⁷

63 Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archívum. 962. sz. interjú (Készítette: Schweitzer András, 2014). 64.

64 A levél aláírói között szerepelt Botos Katalin, Botos József, Rott Nándor, Takácsy Gyula, Havas Gábor, Szabó Iván, Diczházi Bertalan, Slosár Gábor, Regős Szilveszter is.

65 LRA, korai MDF időszakának iratai, 22. d. 7. öe. 1392/89. *Levél az MDF Országos Elnökségének, 1989. október 2.*

66 Ennek természetéről ld. Botos 2015.

67 Újabb gazdaságtörténeti összefoglalók e programban a neoliberais szemlélet túlzott előretörését vélik felfedezni – erről ld. Lóránt 2015, 91–92. Bod Péter utólag úgy látja, hogy a „poszt-keynesi és a monetarista irányzatok keveréke jobban jellemzi az akkor érvényesülő tényleges gazdaságpolitikai gyakorlatot, mint bármely tiszta szellemi irányzat”. Bod 2015, 105.

Összegzés

E tanulmányban arra tettünk kísérletet, hogy a teljesség igénye nélkül áttekintsük az MDF és az SZDSZ főbb rendszerváltoztató gazdasági programelemeit, s az ezek keletkezésére hatással bíró szellemi miliőt. A programok és a későbbi kormányzati gyakorlat vagy ellenzéki politizálás kölcsönviszonyának vizsgálata túlfeszítette volna e dolgozat kereteit, ahogyan egyes tételes szakpolitikai javaslatcsoportok egymással való összevetése is.

A górcső alá vett programok megvetették az azóta eltelt három évtized gazdaságszerkezettel és modellválasztással kapcsolatos vitáinak alapjait. A megtapasztalt gyakorlat fényében számos egykori programszerző revidálta álláspontját, vagy legalábbis kritikusan viszonyul maga és szűkebb-tágabb közgazdászgenerációja ténykedéséhez. Egyaránt születtek felelősségáthárító, önkritikus és öngazoló megnyilatkozások, egyikre-másikra egész rendszer-narratívák épültek, épülnek. Az viszont nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a programírók tudásuk legjavát beleadták pártjuk programjába, még ha utólag ki is derült, hogy számos ebből következő, „tűzoltónak” gondolt lépés, stratégiai irányválasztás, ad hoc megoldás utóbb visszavonhatatlan, súlyos következményekkel járt, s ez – jóhiszeműen feltételezve – a politikai tervezés fázisában elkövetett hibákkal, gyakorlatlansággal függ össze.

Fontos kiemelni, hogy a programok minősége önmagában nem határozta meg a kimenetelt, azaz nem feltétlenül a rossz irányválasztás és az esetleges ismerethiány okozta a nehézségeket. Az első kormányzat örökölt kényszerpályás helyzete, a megalvadt struktúrák informális ereje, a támogató hazai és nemzetközi politikai közeg hiánya kevéssé tette lehetővé a mégoly megalapozott, forrásigényes szakpolitikai reformok végrehajtását. Az átmenet távlatos stratégiák megvalósítására nem igazán nyitott teret, ennek egyébként sem kedvezett a fragmentált politikai paletta és a konszenzusképtelenség egyre elhatalmasodó állapota. Emellett a szocialista terelőút valós öröksége és annak korábban talán alábecsült „kezelési költsége”, amely immáron a realitás erejével nehezedett a jobboldali kormánykoalíció vállára, és a politikai praxist időt és életet nyerő döntések halmazára redukálta le. A megváltozott környezetben a legtöbb, amit

elérhető, az volt, hogy az országban kialakult egy ellentmondásos társadalmi megítélésű és „erkölcsi talapzatú” piacgazdaság, valamint óriási belső adósságok felhalmozódása árán megmenekült az államcsődtől.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrassew 2012.** Andrassew Iván: *Róna Péter – Miskolctól Oxfordig*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2012.
- Antal et al. 1987.** Antal László–Bokros Lajos–Csillag István–Lengyel László–Matolcsy György (szerk.): Fordulat és reform. *Medvetánc*, 7. (1987) 2. sz. (melléklet) 5–47.
- Artner 2011.** Artner Annamária: *Az európai jóléti modellek és fenntarthatóságuk*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet Műhelytanulmányok. Budapest, 2011. 3–18.
- Baló-Lipovecz 1988.** Baló György–Lipovecz Iván: *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach '89*. Computerworld Informatika Kft., Budapest, 1988.
- Benczes 2016.** Benczes István: A washingtoni konszenzus és a nemzetközi pénzügyi szervezetek. *Közgazdaság*, 10. (2016) 3. sz. 107–123.
- Bod 2015.** Bod Péter Ákos: A szociális piacgazdaság koncepciója az Antall-kormánytól a máig. In: Cservák Csaba–Hoppál K. Bulcsú (szerk.): *Antall József, a rendszerváltató miniszterelnök. L'Harmattan*, Budapest, 2015.
- Botos 2007.** Botos Katalin (szerk.): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből*. Heller Farkas Füzetek. Budapest, 2007.
- Botos 2015.** Botos Katalin: Milyen gazdaságot akartunk 1990-ben? Rabár Ferenc igazsága. In: Katona Klára–Kőrösi István (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázaddal a rendszerváltás után*. PPKE BTK, Budapest, 2015. 13–28.
- Csaba 1995.** Csaba László: A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kelet-közép-európai rendszerátalakító politika. *Közgazdasági Szemle*, (1995) 42. évf. 2. sz. 117–138.
- Csaba 2021.** Csaba László: Az intézményi gazdaságtan megújulása. *Közgazdasági Szemle*, 68. (2021) január, 1–18.
- Csaba 2018.** Csaba László: *Válság-gazdaság-világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Éghajlat könyvkiadó, Budapest, 2018.

- Csáki 1989.** Csáki Csaba (szerk.): Gazdaságkép és gazdasági stratégia. A 2. sz. Gazdaságpolitikai Bizottság zárótanulmánya. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989) 2. különszám
- Csáki 2013.** Csáki György: Az IMF és a magyar rendszerváltás. *Általános Vállalkozási Főiskola - Tudományos Közlemények*, 2013/29. 79–92.
- Diczházi 1998.** Diczházi Bertalan: Tulajdoni átalakulás Magyarországon. In: Schmidt Mária–Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok*. Kairosz, Budapest, 1998. 64–91.
- Farkas 1990.** Farkas Zoltán: Párhuzamos stratégiák – Beszélgetés Antal Lászlóval, Lengyel Lászlóval és Matolcsy Györggyel. *Mozgó Világ*, 16. (1990) 3. sz. 5–21.
- Feitl 2016.** Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.
- Gerőcs-Pinkasz 2017.** Gerőcs Tamás–Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperiferiális kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, 29. (2017) 113. sz. 15–36.
- Kádár 1971.** Kádár Béla: *Kis országok a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Lóránt 2015.** Lóránt Károly: *A rendszerváltáshoz vezető út. Gazdaságpolitikai visszaemlékezések*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2015.
- Magyar 1989.** Szabad Demokraták Szövetsége: *A Rendszerváltás programja*. Elfogadta az SZDSZ küldöttgyűlése 1989. március-áprilisában.
- Mihályi 2009.** Mihályi Péter: A „washingtoni konszenzus” jelentősége a poszt-szocialista országok számára. *Competitio*, 8. (2009) 1. sz. 5–25.
- Mihályi 2010.** Mihályi Péter: *A magyar privatizáció enciklopédiája*. Pannon Egyetemi Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 2010.
- Ripp 1995.** Ripp Zoltán: *Szabad Demokraták. Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról (1988–1994)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1995.
- Schlett 2018.** Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. (Appendix)*. Századvég, Budapest, 2018.
- Solimano 2020.** Solimano, Andres: *Nagy gazdasági visszaesések a hosszú huszadik században*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft, Budapest, 2020.

- Szalay 1991.** Szalay Gábor: *Privatizáció és külföldi tőkebefektetések Magyarországon*. Tatabánya, 1991. november 30.
- Szécsi 2020.** Szécsi Árpád: Antall József kormányalakítása. „Hogyan”-ok és „miért”-ek: egyeztetések, megállapodások és háttérük 1990 tavaszán. *Themis* (ELTE–ÁJK elektronikus folyóirata), 2020. május. 225–256.
- Tengely 2020.** Tengely Viktória: Az eltűnt Balassa–Samuelson-hatás nyomában. – A szolgáltatások változó szerepe a 21. században. *Hitelintézeti Szemle*, 19. (2020) 2. sz. 5–27.
- Tomka 2009.** Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest, 2009.
- Várhegyi 2004.** Várhegyi Éva: Rendszerváltás a gazdaságban. *Mozgó Világ*, 30. (2004)1. sz. 43–50.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (LRA), Magyar Demokrata Fórum korai időszakának iratai (1987-1990) 14, 15, 16, 17, 22, 25/B, 58. számú dobozok
- Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (LRA), Plakát-, kisnyomtatvány- és sajtógyűjtemény
- MDF Értesítő. A Magyar Demokrata Fórum időszakos tájékoztatója, 1988. szeptember–november.
- MDF Heti Értesítő. A Magyar Demokrata Fórum időszakos kiadványa. 1989. június 15–22.; 1989. augusztus (3. szám.)
- Kulin Ferenc (szerk.): *Magyar Demokrata Fórum programja. (1989. október)* pp. 163.
- MDF Állásfoglalások. Inforum, 1989. pp. 36.
- Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (LRA), Audiovizuális Gyűjtemény 22883. sz. VHS (Ferencvárosi választási vita felvétele, 1990. március 9.)
- Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archívum 962. számú interjú – Bod Péter Ákos (Nyilvános; készítette: Schweitzer András, 2014.)

“Market economy, but what type?” The main issues of the economic model adopted by the regime-changing opposition

ABSTRACT: This paper reviews the main economic programme elements of the two major regime-changing parties, the MDF (Hungarian Democratic Forum) and the SZDSZ (Alliance of Free Democrats), and the intellectual milieu that influenced their formation. The programmes under scrutiny laid the foundations for the debates on the economic structure and model choice in the three decades since then. The quality of the programmes did not in itself determine the outcome, i.e. the difficulties were not necessarily caused by the wrong choice of direction and a possible lack of knowledge. The inherited constraints of the first government, the informal power of the stagnated structures and the lack of a supportive domestic and international political environment did little to allow for the implementation of even well-founded, resource-intensive policy reforms. The transition did not leave much room for far-reaching strategies, and the fragmented political landscape and the growing lack of consensus also contributed to this. In addition, the real legacy of the socialist diversion and its perhaps previously underestimated ‘management costs’ reduced the political praxis to a set of time- and life-winning decisions. In this changed environment, the best that could be achieved was to create a market economy with a controversial social perception and a ‘moral base’, and to escape bankruptcy at the cost of accumulating huge internal debts.

KEYWORDS: regime-changing, Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, economic, privatization

SZEGŐ SZILVIA

GULYÁSKOMMUNIZMUSTÓL A GULYÁSKAPITALIZMUSIG

Magyar virtuális valóságok a fedett eladósodás (eladósítás) közepette a Kádár-korszakban

KIVONAT: Szoros összefüggés van az ország eladósodása (eladósítása), a rendszerváltás bekövetkezte és az okozott gazdasági, valamint humán vagyon pusztítása között. Az okok tekintetében fontos, hogy Magyarországot a II. világháború után a világhatalmi megállapodás a szovjet rendszer alá sorolta, aláírva ezzel az ország társadalmának erőszakos átrendezését és annak veszteségeit. Az ország vezetése és népe egyszerre lett alárendelve a szovjet típusú tőke uralmának és a globális világpiac újraelosztással járó ár- és pénzügyi változásainak. Az 1956-os forradalmat véresen megtorló Kádár nem merte áthárítani a társadalomra az olajárváltozás utáni cserearányromlás okozta veszteségeket. A fedezetlen világpiénz hiteléhez fordult, de ez azzal járt, hogy az ország adósága rövid idő alatt névlegesen megtízszereződött (reálértékben kevésbé). Az ország eladósodásának ügye az országban ideológiai harc martalékává vált. Kádár csapda helyzetbe került. A hitel felvétele a bukását csak elodázta. A nemzeti erők nem fedezték fel, hogy az eladósodás nem csupán Kádárt buktatja meg, hanem a nemzetet is.

KULCSSZAVAK: eladósítás, hitel, rendszerváltás, privatizáció, SZDSZ, MDF, globalizmus

Előhang: Az idő és az igazság csalafintasága. Módszertani bevezető

Az ország eladósodását (eladósítását) akkor tudjuk az események történelmi sodrásában megérteni, ha a történéseket egyfelől „akkoriságukban”, az akkori elbeszélésmódok szerint, másfelől a múltjukhoz fűzve és jövőjükhez csatolva vizsgáljuk. (Itt zárójelben jegyzem meg, hogy az eladósodás szó mellé azért társítom az eladósítást már kezdetben, mert ezzel a figyelmet folyton-folyvást az akkor már érvényesített eladósítás hatalompolitikai erőterébe igyekszem helyezni.) Magyarország a gulyáskommunizmusnak is „köszönhetően” a sorstárs országokénál is korábban szembesült ezzel a modernitáskori és globálissá vált jelenséggel. Az adósság és a következménye közötti időtáv hossza is az időbeliségek kezelésének összetett kérdésére hívja fel a figyelmet. Minden kornak van egy sajátos elbeszélésmódja, annak tartalma csak akkor és ott érthető. Csak egy kor „kabátja alá bújva” lehet jól értelmezni, hogy akkor és ott, ahol az elbeszélés történt, az mit jelentett. Egy második idődimenzióban a jelent már úgy látjuk, amit a múltja „hordott ki”. A jelen a múlt által berendezett színpad, a berendezett színpadnak megfelelő szereplőkkel és személyiségekkel. (A Kádár-rendszerben meghatározottság volt az, hogy a nagyhatalmak térségünket a szovjet rendbe sorolták be.) Ez a dimenzió teszi lehetővé, hogy kifejtessük, hogy a múlthoz kötve mik voltak a Kádár- korszakban a cselekvések korlátai és lehetőségei. Ebben a megközelítésben már a következmények nyújtják az elbeszélés látószögét. Az eladósodást a jövőből visszatekintve úgy ítéljük meg, mint akiknek már lehetőségük volt okulni is a történelemből.

Egy példával élve szemléltetem az idődimenzióknak akár évezredek „megnyúlását”. A pozsonyi csata a magyarság történelmi idődimenziójának ikonikus eseménye. A csatának hosszú múltja van, és a jelene egyben a mai időkig terjeszkedik. A Nyugat rejtett tudata számára a magyarság még ma is egy eredetében barbár, a nyugati civilizációra rárontó hordanép utódja. Ez abban nyilvánul meg például, hogy ha magyar vagy, önkéntelen párosítják hozzád Nyugaton „Attila, az isten ostora” szólásmondást (vagy ettől a múlttól megszabadítandó mások finnugorként felmentek

téged ettől a bélyegtől). Ez pedig már jelzi a magyarság eredettudatának meghasonlottságát is. Az eredettudatunkat egyszer jellemezi a Nyugathoz tartozás (Nyugathoz „csatlakozás” erős motiváltsága és furcsasága), másfelől a keleti őseredet. Az eredettudatunk ezen meghasonlottsága nyomon követhető a jelenkori megosztottságainkban, így a kádári korszak gulyáskommunizmusában is.

Ezen írásban az idő kezelésének módjában Almási Miklós filozófus közel-múltban megjelent könyve segített.¹ A könyv címe is sokatmondó: *Közeli jövőnk és a távoli jelen*. A Kádár- korszaknak a közeli jövője a rendszerváltás. Sok tekintetben csak onnan visszanezve látható, hogy mi is történt velünk és Kádárral az ő idejében. A távoli jelen a Kádár-korszakban: az ország erőszakos besorolása a szovjet blokkba és annak társadalmi rendjébe. Ebbe a kabátba bújva élte az ország vezetése és népe az akkori életét. Más történt a Kádár-rendszerben onnan nézve, és más innen nézve vissza. Az idő történelmi tükre más, mint a fizikai világ tükre. A számok világát is – mekkora is volt az adósság – ideoda képes csúsztatni.

Az ország eladósodása (eladósítása), a nemzet súlyos csatavesztése

A módszertani bevezetőben jeleztem, hogy az ország eladósodását kettős tartalommal igyekszem követni, az eladósodás és az eladósítás tartalmával. Ha csak az ország eladósodásáról beszélünk, akkor – nyelvünk szerkezete így működtet minket – az eladósodást mint következményt a mondat alanyához, az országhoz és annak vezetéséhez csatoljuk hozzá. Az alkalmazott szó az adósról mutat rá, leválasztja az adósról a hitelezőjéről. Holott nincs adós hitelező nélkül, és nincs rossz adós rossz hitelező nélkül. Írásomban – a kettős szóhasználattal – az adósságnak ezt a kettős alanyiságát (adós és hitelező az adósság alanya együtt) hangsúlyozom. Az, ami történt az országban, ezt a megközelítési módot igazolja. Itt csupán uta-

1 Almási 2021.

lok arra, hogy az eladósodás és az eladósítás korunk jellemző vonása, az ország nem egyszerűen egyedi cselekedetekkel esett az eladósodás kútjába. A világban bekövetkezett eladósodás – visszatekintve már világosan látható – a Kádár-korszak idejében és azóta is a világ geopolitikai erővonalainak a szintjén történik meg. Ez az erőter nem szűnt meg létezni a rendszerváltás után sem. Az eladósodásunk geopolitikai értelmezése az ország sorsának megértése szempontjából elengedhetetlen. A Kádár-korszakban kialakult eladósodottság az ország sorsára nézve végzetes drámai esemény, amely dráma még mindig feldolgozatlanul hat a történelmi közösségtudatunkra. Az átörökölt adósság nem csupán anyagi értelemben nehezedik ránk, hanem feldolgozatlansága miatt is. Ezzel magyarázható az is, hogy bár még mindig fizetjük az akkor felhalmozódott adósságokat (becslések szerint a mostani devizaadósságainknak akár az egyharmada is visszavezethető arra), történik ez úgy, hogy nem tudunk róla. Mint később látni fogjuk, az eladósításnak fontos geopolitikai fegyvere a történés rejtettségben tartása.

Dolgozatom alapján arra jutottam, hogy a Kádár-rendszerben bekövetkezett eladósodásunk az ország történetének súlyos, legalább évszázados hatású csata nélküli csatavesztése, az ország távoli jövőjére nézve is kiható következménnyel. Nem véletlenül alkalmazom a csatavesztés szót, ugyanis az eladósítást a modern kori láthatatlan világháború² jellegzetes történetének tartom. Az eladósítást mint a hatékonyan működtethető hatalmpolitikai eszközt „akkoriban” nyilvánvalóan jóval nehezebb volt felismerni, mint jelenleg. A visszatekintés könnyíti a rálátást a múltra, de egyben elfogulttá is tesz, a jelen értékrendjét óhatatlanul is rávetíthetjük a múltra. A szocialista világrendszer összeomlásának viharos menete is igazolja, hogy bár két világrendszerről beszéltünk akkoriban, valójában egy világrend volt, szocialista leágazással. A szocializmus – akármennyire ellentétének tűnt is a kapitalista társadalomnak, valójában több tekintetben alá volt rendelve annak. A világpiacot, annak árait, a költségeket, a jövedelemelosztást, a technológiát nem lehetett a szocialista gazdaságtól elvá-

2 Lásd François Mitterand francia köztársasági elnök elhíresült mondanását, hogy háborúban vagyunk, de ez egy furcsa háború, mert úgy vívjuk, hogy nem tudunk róla és a szereplők sem láthatók. (Elbeszélés alapján.) Mitterand volt az, aki a nyolcvanas évek elején fellépett az elmaradott világ eladósodásába torkolló hitelezés ellen, s a segélyezés mellett lépett fel.

lasztani. Az olajárrobbanás és a kereskedelmi árak számunkra különösen kedvezőtlen alakulása ezt a függést napnál is világosabbá tette.

A történelem sodrásában megnyilvánuló összefüggéseket az ország katonai megszállása könnyen elfedi előlünk. Nem lehet a szocialista rend bukásáról úgy beszélni, hogy ez mint tény, maga is bizonyítja a kapitalista rend fölényét, majd egy legyintéssel a szocialista rendnek betudni országunk súlyos eladósodását. Ez nem más, mint a globális hatalompénz „szerecsenmosdatása”, valamint a magyaroknak a múltjukra vonatkozó önostorozása, részben saját múltjuk feldolgozatlansága miatt. A hatalompénz működését annál nehezebb a történetünkbe belefoglalni, minél jobban meghatározza a jelenünket, tehát elfogulttá teszi a visszatekintőt. A pénzuralom érdeke a mai kor elbeszélés módját is korlátozza. Mindebből érzékelhető, hogy a rendszerváltás nem vonatkoztatható egy időpontra, az már elkezdődött a Kádár-rendszer idején.

Az eladósodás felelősségét a Kádár-rendszerre hárítani egyszerre jogos és igazságtalan is. Az igazságnak ezt a kettősségét több mint harminc év után sokkal jobban lehet látni, mint „azidőtájt”. Nem csupán a szocialista rend került az eladósodottság súlyos csapdájába, hanem a kapitalista világrendszer is, és ennek áldozataként az elmaradott (eufemizmussal élve: fejlődő) világrészek, különösen a rabszolgaság alól felszabadított területek. Ez is megkérdőjelezi, hogy lezárhatjuk-e a Kádár-kor eladósodását azzal, hogy az a szocializmus és a kádári vezetés következménye volt. A globális világ mai valóságából visszanézve határozott nem a válasz. Mégis újra és újra úgy vetődik fel az adósság kérdése – joggal – hogy „Adós, fizess!”. Ez ugyanis egy pénzrendszer fenntarthatóságát biztosító már-már erkölcsi parancsolat. Ha Kádár szinte egyszemélyben (ezt később árnyalom) döntött az ország eladósításáról, akkor ezek után egyértelműnek tűnik, hogy annak súlyos terhét rá lehet és rá kell terhelni. Könnyen kerülhetünk azonban abba a hibába, hogy ha van tettes, akkor már kézenfekvő az ítélet is. Holott ma már a napnál is világosabb, hogy az ország és térségünk súlyos eladósítása történelmi értelemben nem lehetett személyes szintre lebontható cselekvés. A történelem történik, a személyek abban kapnak szereposztást – állt ki e szemlélet mellett Kiss Károly egy előadásában.³

3 Kiss 2019.

A szerepkörük adottságai szerint cselekvő személyek tetteit mindenképpen történelmi sodrásban kell látnunk. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a világ eladósítása ma már pénzügyi „nonszensz” (a világ adósságállománya háromszor akkora, mint amekkora a világ GDP-je), vagyis ez az adósságállomány maga a lehetetlenség, amely mégis megtörtént, akkor már látjuk, hogy Magyarország esetében is bekövetkezhetett a pénzügyi értelemben vett képtelenség. Az ország úgy esett el az eladósodás (eladósítás) nevű, létét veszélyeztető csatában, hogy azt szinte észre sem vették a szereplők. (Azóta sem kezeljük az ország eladósítását az elszenvedett veszteség súlya szerint, azt és az okokat még mindig jelentős részt homályosan látjuk.) Ha a pénzvilágnak ebben a kifordítottságában értelmezzük az eladósodást, akkor talán jobban ráláthatunk azokra a sodrásokra, amelyeknek Kádár és a nemzet bukása már „csupán” drámai végkifejlete volt.

Az eladósodás (eladósítás) szópárosával tehát hangsúlyozom – szemben a ma közkeletű értékeléssel –, hogy az ország átöröklött és ma is részben viselt adósságállománya nem egyszerűen a kádári vezetés bűne. Egy fedett világháborúban (e helyütt erős egyszerűsítésként nevezem a két rendszer közötti ellenségeskedést egy világháború részének) az ország eladósítását a fedett hadműveletek körébe sorolom. Ennek a globális geopolitikai viszonyokat „egycsapásra” átrendező hadműveletnek fontos lépcsőfoka volt az 1970-es évek elején bekövetkezett olajválság és az aranyra átváltható dollár hatalompolitikai eszközökkel történő átalakítása, olajalapra helyezése. Az olajár változását (tízszeresére nőtt rövid időn belül) súlyos egyszerűsítéssel „könnyen” lehetett akkoriban piaci eseménynek tekinteni annak ellenére, hogy valójában egy rendszer túlhatalmát érvényesítő esemény volt. Az eladósodásunk háborús történetként való leírását indokolja a következmények háborús mértéke is. A rendszerváltás úgy ment végbe, hogy az ország fizikai vagyonszűrése világháborús méretet öltött. Az átmenet káoszában a társadalom szövetrendszerében bekövetkezett veszteség az anyagi vagyonszűrésnél is súlyosabb lett.

Égészen különös kérdések vetődnek fel, ha a Kádár-rendszerben bekövetkezett eladósodásunkat (eladósításunkat) a rendszerváltás és az akkor elszenvedett károk tekintetében értékeljük. Első megközelítésben az világlik ki, hogy eladósodásunk (eladósításunk) szoros kapcsolatban van a Kádár-rendszer bu-

kásával és a szocialista rend (társég szintű) összeomlásával. Ami az egyik oldalról bukás, a másik oldalról győzelem volt. A győztes azonban nem a nemzet lett, hanem – röviden – a globális hatalompénz. A szocialista rend bukása a globális pénzhatalom terjeszkedésének ügymenete volt csakúgy, mint annak létrehozatala (erre itt nem térek ki, de már ez eddigi mondandók is ennek a lehetőségét tárják fel). Egy bizonyos: miközben a nemzet elesett a csatában, értelmiségi körökben ideológiai viták folytak a szocialista hiánygazdaság és a vele szembenálló piacgazdaság mibenléte körül. Az ideológiai viták „papíros” halmaza is arra utal, hogy résztvevőinek többségét kevéssé rengette meg az a tény, hogy az országnak a világpiaci árak ártrendezése súlyos károkat okozott, amelyeket fizetni kell, függetlenül attól, hogy mennyire mélyre hatol az elemzés a szocialista rend működésmódjáról.

Végül is a nemzet bukása egy piaci ideológia és – mint a következményeiből látjuk – egy hatalomorientált globális piaci diktátum győzelme lett. A tervezést, s vele együtt az Országos Tervhivatalt felszámolták, annak stratégiai tudással rendelkező stábját – bár megjegyzem, a piac, sőt a piaci ideológia is mindezt elviseli – gyorsított ügymenetben szélnek eresztették.

Nyilvánvaló, hogy Kádár „gulyáskommunizmusa” elbukott és vele a szocialista rend is. Felvetődik azonban a kérdés: mi bukott meg és mi győzött? Ez súlyos dilemma, amelyre ez a dolgozat csak részben tud választ adni. Ezen írásomban elsősorban a kádári rendszerben bekövetkezett nemzetpusztító erejű adósságválság kialakulását igyekszem nyomon követni. A téma ilyen megközelítése közelebb visz annak megértéséhez is, hogy az adósságválságra mintegy megoldásként bekövetkező rendszerváltás miért nem adott választ az eladósodás problematikájára és miért éleződött ki a társadalmi megosztottság, holott annak ellenkezőjét vártuk. Miért jelent meg újra a megszorítás és az azt felváltó kiengedésszerű szakaszok társadalmi ciklusa? Miért kap az eladósodás újra és újra erőre? Miért nem egyértelmű, hogy mi győzött a rendszerváltással (lásd például az erős nosztalgiát a társadalomban a Kádár-rezsim iránt)? Itt csak utalok olyan kemény, a közgondolkodást „békétlenségben tartó” tényekre, mint a társadalom szövetrendszerének szétesése, a több mint kétmillió munkanélküli és családjaikra, a privatizációval elorozott állami tőkére, a stratégiai ágazatok külföldi kiárusítására, arra, hogy az agrárgazdaságot elszakították a feldol-

gozóiparától és kereskedelmétől és sorolhatnám tovább. Talán mindezeknél is súlyosabb az, hogy – a kisvállalkozásoktól eltekintve – a munka több területen a korábbinál súlyosabb alávetettségbe került (szakszervezetek alig maradtak fenn). A magyar társadalom erős kötőszövetét nyújtó parasztság és annak falusi szerveződése pedig a végső pusztulás felé halad.

A külföldi tulajdonba kerülő stratégiai nemzeti vagyon visszaszerzésére csak az utóbbi időben volt erőfeszítés és forrás is. Az ország eladósodottságának mértéke – a 2006-os súlyos kilengés után – javult ugyan, de ha az adósság vagyoni fedezettségét nézzük, akkor ebben a tekintetben romlott.

Ki nyert? – vethető fel újra és újra a kérdés. A szocialista renddel kiebrudalt külföldi tőke megerősödve visszatért, de a nemzeti tőke súlyos hátránya és alávetettsége mellett. A rendszerváltásban – ebből is látható – a nemzeti erők súlyos vereséget szenvedtek a globális nagyhatalmi erőkkel szemben. A nemzeti szuverenitást az ország kevéssé nyerte vissza, és a nemzetté visszaválás valóban javuló feltételeit a rendszerváltás történései jelentős részt elsodorták. A társadalom a globalizációs világ peremtársadalmává alakult át, csekély nemzeti tőkével. (A rendszerváltás után létrejött globalizációs peremtársadalmunkat mutatom be szerzőtársammal, Vass Csabával egy tanulmányunkban, építve az 1998-as vállalati társasági adó adatállományára.⁴)

A Kádár-rendszer bukásával a globális világrend győzött. A világhatalomra törekvő erők a szocialista rend bukásával egy jól berendezhető terepet vehettek át úgy, hogy a társadalomnak és politikai képviselőinek – a Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) és a Magyar Szocialista Párt (MSZP) nemzeti szárnyának – nem volt (vagy nem lehetett?) sok beleszólása a történetbe. A rendszerváltoztatás legnagyobb vesztese a nemzet lett. A túlélést megtanuló, a nemzeti érdekek mentén ellenséges környezetben is működő társadalom veszítette el irányítókát úgy, hogy az újat nem találta. Félresodródottak a szocialista rendszerben már működőképpé vált gazdasági és társadalmi szerveződések, színvonalas irányító testületek, szakmaiságot és politikai érdekeket kezelni is képes társulások. A vállalati, a szövetkezeti vagyont működtető menedzseri réteg tudása és

4 Szegő–Vass 2004.

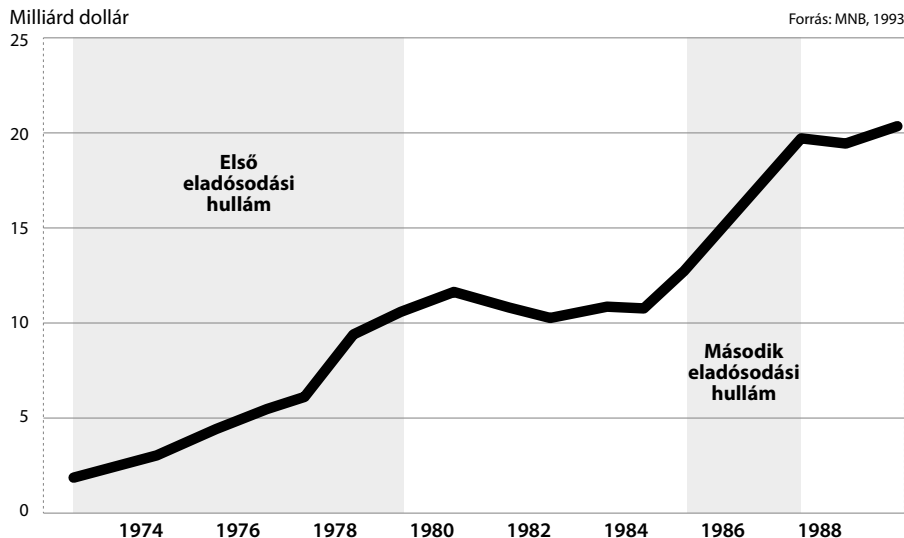
kapcsolati vagyona is jelentős részt megsemmisült. Elsüllyedt az a politikai tudat, amely végül is védte a munkát a tőkével szemben (fontos ok a Kádár iránti nosztalgiára). A sokáig tetszhalott társadalom sodródott az események után és 20 évre volt szükség, hogy újra megmutatkozzék túlélési ereje, immár teljesen új viszonyok közepette. Ez tört felszínre a nemzeti erők váratlanul tartott két-harmados győzelmében és a népi, óriási többséget felmutató békemenetekben.

Az eladósodásunk (eladósításunk) a hatalompolitikai erők pozicionáltsága szerint

Ebben a fejezetben az eladósodás szereplőinek, a szereplőket működtető erőknek, törekvéseknek bemutatására teszünk kísérletet. Azt a kérdést igyekszem taglalni, hogy milyen belsőnek mondható erők mentén ment végbe az ország történelmi súlyú eladósodása (eladósítása). Az eladósodásunknak (eladósításunknak) három, részben egymástól eltérő szakasza és – talán csak véletlenek okán – szintén három társadalmi erővonala volt. Először a szakaszokat mutatom be. A szakaszolás szempontjából nagyon fontos az átmenet kérdésének megvilágítása. Az átváltó erőknek a feltárása visz közelebb az eladósodás teljes folyamatának a megértéséhez, hiszen annak rendkívül sok részlete sokszor magát a folyamatot takarja. Az eladósodásunk három szakaszát a napnál is világosabban tárja fel a következő ábra. Az ábrát egy kitűnő tanulmányból vettem át,⁵ mely tanulmány gondos adatfeldolgozással járt utána az eladósodást okozó, a pénzügyi elszámolással követhető összefüggéseknek.

5 Szabó 2016, 7.

1. ábra: A magyar bruttó adósság alakulása a GDP százalékában 1974 és 1989 között

A három szakasznak nagyjából megfelel három időpont: 1974, 1980 és 1984. Az 1974-es átváltási időpontot (időszakaszt) elsősorban a geopolitikai világrendszer jelentős változása jellemzi, azon belül, mint már erre kitértem, a szocialista világrendet is ért megrázkódtatás. A világban korlátlan fizetési eszközként bevezetett dollárt az Amerikai Egyesült Államok (USA) megfosztotta hatalomgyakorlásának egy vékony, de mégis létező korlátjától azzal, hogy aranyfedezetét megszüntette. Hogyan is láthatta a hazai, döntően irodalmi tevékenységhez kötött nemzeti értelmiségünk, hogy ezzel megváltozott a szocialista világrend, de azon belül az ország helyzete is? Legfeljebb az volt látható, hogy az USA számára megszűnt az akadálya annak, hogy a világot saját pénzével árasztgassa el. Végül soron ellenszolgáltatás nélkül juthatott javakhoz, de ezzel az adósok által szolgáltatott javadalmakhoz is. (Az „Adós, fizess!” törvénye ezzel már zsákutcába futott!)

Az új, fedezetlen dollár alapú világrend előzménye az volt, hogy az 1960-as évek végére megrendült a II. világháború következményeként kialakított aranyhoz kötött dollár alapú világpénzrendszer. A második világháborúban

(1944) még folytak a harcok, de annak gyümölcset az USA már learatta Bretton Woods-ban, egy pénzügyi tárgyaláson. A vezető nyugati országok „elfogadták”, hogy pénzeik aranyfedezetét megszüntetik (a fizikai aranyfedezetet a németek nagyrészt az Egyesült Államokba át is helyezték), és pénzüik fedezetévé, alapjává a dollárt teszik meg. (A központi bankok rögzített áron elvileg be is válthatták a nemzeti pénzeket a dolláron keresztül aranyra, gyakorlatilag – mint később nyilvánvalóvá vált – nem). Ami 1971-ben történt, valójában már csak egy szükségszerű következménye volt a második világháborúban kialakult hatalmi átrendeződésnek és a dollár hegemoniájának. 1971-ben egy szép reggelen a világ azzal szembesült, hogy megszűnt a dollár átválthatósága aranyra. Ezzel a nyugat-európai pénzek is elvesztették a még fenntartott látzólagos önállóságukat, és a hegemon dollárrendszerhez való kötöttségük még egyértelműbb lett.

A dollárnak mint világpénznek a hegemoniája hamarosan az USA geopolitikai lépéseiben is megmutatkozott. Az USA a hatalmával élve és visszaélve, a dollárt – egy következő lépésben – egy kis olajháborús eseménysorozatban olajalapra helyezte. Ezzel az USA néhány huszárvágással olyan erejű világhatalmat szerzett az olaj ára és piaca felett, amellyel át tudta alakítani a pénzvilág teljes értékrendjét. Értéktelen pénzzel lehetett kemény adósságokat létrehozni a drága olajköltségek fizetésére szorított országokban. Az USA-tól és a dollártól függetlenedést kereső Nyugat-Európát ez a történet jelentős mértékben visszavetette a háború után megindult felzárkózásban. Az európai országok pénzügyi függetlenségi törekvései visszaszorultak. Európa szocialista blokkja – a Szovjetunió olcsó olajára építve – az elzártág világában alig érzékelte, hogy ami Nyugaton történik, az Keletre is át fog vonulni, még hozzá jelentősen nagyobb vihart okozva. A nyersanyagárak és a számunkra fontos késztermékek is azonnal felzárkóztak az új világpiaci helyzethez. Az ország valójában ezen erők hatására „térdre kényszerült”. Hangsúlyozottan az ország az, ami térdre kényszerült, és nem a szocialista rend, és nem a kádári vezetés. Ezt a Kádárral szembenálló nemzeti értelmiség nem ismerte fel.

A fedezetlen dollárkibocsátás és ezzel a nemzetközi pénzkibocsátás elszakítása az aranyalaptól ellenőrizetlenné tette a dollárban történő hitelkibocsátást is. A megemelkedett olajköltségek kifizetésére az USA bankjai azonnal felsora-

koztak, meglehetősen olcsó hiteleket felajánlva. A váratlanul bajba került országok ebben a helyzetben könnyen rákaptak a kezdetben olcsó hitelfelvételre. A kedvezőtlen árfolyamváltozások hatása pedig jellemzően csak késleltetve érzékelhető (a lakossági devizahitelezés büne is ezen alapult). Volt olyan év, amikor egy esztendő alatt 2 milliárd dollár árfolyamvesztés is érte az országot.

Elkezdődött az a folyamat, amely a világ jelentős részét az adósságszolgálat láncába szervezte. A puha hatalomgyakorlás eddig ismeretlen és egyben korlátlan eszköze jött így létre. A régi mondás szerint a háborúhoz pénz, pénz és pénz kell, ezt korlátok nélkül oldotta meg, hogy az USA központi bankja szükség szerint nyomtathatta a dollárt a világ hitelezéséhez (eladósításához). Az olcsó pénz jelentős térségeket taszított a világot uraló tőke és egyben a hatalompénz függőségébe. Ezzel megtörtént a világ feletti uralomért folytatott világháború lassú beszivárgása a világgazdaság hálózataiba. Megkezdődött az elmaradott térségek és a gyarmatok alól felszabaduló országok puha „gyarmatosítása”.

Ezek után számunkra az a kérdés, milyen helyzetben érte Magyarországot a hatalompénz világának jelentős átrendeződése. A második világháború után a világhatalmi elit hozzásorolta Magyarországot a környező sorstársországokkal együtt egy olyan rendszerhez, amelynek a célja a szovjet ideológiának megfelelő új társadalom megvalósítása, szükség esetén kemény erőszakkal. A fedett cél egy magántulajdon nélküli, központosított tulajdonon alapuló ideologizált szociális rend létrehozatala és az önálló egzisztenciák megsemmisítése, az emberi létnek – munkának – egy központosított hatalom ellenőrzése alá vonása volt. A szovjet megszállással az ország elvesztette a Trianon után még megmaradt kevés szuverenitását is. Az ország vezetése, valamint a vezetettek és a megvezetettek a világháborús rendezés által nekik kiosztott szerepeknek lettek alárendelve, együtt és külön-külön is. A társadalom feletti államhatalom birtokosainak egyszerű volt felismerni a Szovjetunió szoros „baráti” katonai diktátumát. Kevésbé volt felismerhető az, hogy az ország beosztása a szovjet hatalom alá nem csupán a háborús erőviszonyok diktálta esemény volt, hanem egy globális ideológiai törekvés folyamánya is egyben. Kialakult egy másik hatalmi erőter, amely a szovjet rendszerhez hasonlóan a hagyományos tulajdonviszonyok, intézmények, normák és erkölcsi rendek felszámolására irányult, de elsősorban a hatalompénz eszközével.

Az első komoly jel erre az olajválság volt. 1974 fordulópontot hozott a Kádár-rendszer számára is. Az importárak drasztikus emelkedése miatt Magyarországot is súlyos veszteség érte az amúgy is meglehetősen nehéz helyzetben, amelynek következményéről nem készült megfelelő számvetés, tulajdonképpen azóta sem. Ezért a felelősség tekintetében is meglehetősen felületesek az ítéletek. A nehéz helyzettel való megbirkózás valós súlyát ugyanis nem csupán Kádár nem vette tudomásul, hanem jórészt a reformszocialista erők sem. Még kevésbé ismerte a gazdasági helyzetet – az információs vákuum miatt is – a később erőre kapó magyar demokratikus politikai vonal, az MDF. Ennek lett a következménye a rendszerváltáskor, hogy egy liberális kisebbség ki tudta énekelni a hatalmat két nagy, tömegeket képviselő párttól és értelmiségi rétegétől, pontosabban a szocialista párt megszerveződött nemzeti szárnyától. A demokrata fórumosoknak sajnálatosan nem sok ismerete volt az ország valóságos helyzetéről. Ugyanakkor a világon pénzügyi hatalmat gyakorlóknak érdeke fűződött ahhoz, hogy a hatalomgyakorlásuk rejtett maradjon, az eladósításban betöltött szerepük ne kerüljön felszínre. Mindennek következtében az eladósodás (eladósítás) úgy sodorta az országot vesztes csatába, hogy arról az adott korban alig esett szó. Az eladósodás globális hatalmpolitikai érdekből történő rejtetté tétele az országunkon belüli politikai játszmák rejtettségében is megnyilvánult.

A globális hatalom az állam élére állított vezetőknek úgy diktált, mint az uralmukat eltérni kényszerülő alávetetteknek. Be volt tehát építve a társadalom működésébe az éles ellentét az ország vezetői és a vezetett tömegek között. Az ország erőszakos átalakítása miatt óriási volt a feszültség és rendszerellenesség, bárki került hatalomra, ez a feszültség rávetült. Az más kérdés, hogy Rákosi még élezte is a helyzetet. Kádár viszont megkapta a Rákosi-féle vezetés romhalmazát, a megbízást a Szovjetuniótól, hogy teremtsen „rendet” az országban a forradalom véres leverése után, és fejezze be a szocialista rendszer alapjainak lerakását. Kádár hozzálátott a mezőgazdaságban a hagyományos paraszti lét erőszakos felszámolásához, a szocialista szövetkezesítéshez. Úgy gondolta, hogy ezzel alapjaiban megoldotta a társadalom átállítását a központosított, állam által ellenőrzött gazdaságra. Később lehetőséget adott intézkedése következményeinek a „finomítására”, az állami utasításos rendszer enyhítésére: központi ellenőrzés mellett önálló tevékenységre az iparban és a mezőgazdaságban

egyaránt. Az utasításos rendszer rugalmasabbá tételét szolgálta a világpiachoz történő alkalmazkodást elősegítő piaci formák alkalmazása.

Kádár a társadalom erőszakos szocialista átalakítása után az óvatos szocialista piacosítási és kvázi kistulajdonosi, az úgynevezett önálló tevékenység mellé állt. De, mint majd később látni fogjuk, a történelem ezt a nyitást is ellene fordította. Az eladósodás miatt egy idő után kikényszerített, a társadalmat békében is próbára tevő intézkedései a fogyasztás csökkentésére, a vállalati hitelezés és import visszaszorítására ugyanúgy kiváltották a rendszerrel szemben az ellenállást, mint aminek az elkerülésére Kádár korábban felvette a hiteleket. De ekkor már nemcsak a belső erővel, hanem a külsővel is szembe került. Az erőszakos társadalomátalakítást átélt nép nem azzal szembesült, hogy a hitelezők az adósságot többszörösen kérik vissza, hanem a korábbi történetében kialakult helyzetének megfelelően azzal, hogy a rendszer újabb csapásokkal sújtja. Az infláció a reálbéreket erősen visszavágta, a világpiaci áremelkedés végül is megtette hatását, a társadalmi feszültség erősödött. Az eladósodási terhek így Kádárra és rendszerére vetültek rá.

A „gulyáskommunizmus” mellett a kádári korszak végére virágzott egy sajátosan magyar – elnevezésebben – gulyáskapitalizmus, a gulyáskommunizmus kapitalista tükröképe: a trafikosok, a piacosok, a gyárakban munkaidő után is öntevékenységben dolgozók. Az áruellátás javulása sem volt képes megváltoztatni a folyamatok irányát, azt Kádár egy idő után már nem tudta befolyásolni. Hiába fordult kapitalista hitelhez a szocialista rend stabilizálásához, a rend kirendeződött alóla. A dollárhegemóniára épülő világhatalmi átalakulás az elmaradott országok kárára csapdába szorította a kádári irányítást. Ezt tovább mélyítette a vezetés és a vezetettek közötti éles feszültségben az ellenzékben lévő politikai áramlatok Kádár-ellenessége.

Kádár hatalmpolitikai erőtere. Kádár–Biszku–Marjai - majd a rendszer kisétál önmagából

A dollár pozíciójában végbement változások hatalmpolitikai ereje az ország irányításában egy ideig akár könnyen alábecsülhető is volt. Azt azonban látni kell, hogy a globális hatalom működésének a felfedésére a hazai ideológiai áramlatok egyike sem törekedett, minden áramlat más-más okból. A kádári vezetés csapdahelyzetét eddig a világpolitikai hatalmi erőter szempontjából hangsúlyoztam. Kádár helyzetét a belső erők még tovább rontották. Kádár egy ország népével vagy annak jelentős részével szemben példátlan erőszakkal és szovjet katonai erő támogatásával visszalökte a gazdaságot a kisiklott szocializmus vágyára. Mindehhez a forradalmat követően az ország lakosságát a magyarság történelmében példátlan megtorlásnak tette ki. A megtorlás árnyékában Kádár egy hasonlóan kegyetlen társadalomátalakítást vitt végbe a magyar falvakban, mint korábban az iparban és a kereskedelemben. A parasztságot kényszerrel beteltele a szocialista, azaz állami felügyelet alatt működtetett szövetkezetekbe. Ez a folyamat alighogy lezárult, amikor bekövetkezett a világpiacon az ország és a hatalmat gyakorlók számára egyaránt tragikus változás. Ennek életszínvonalat és a gazdálkodás feltételeit jelentősen rontó következményét Kádár – erőszakkal visszaszerzett hatalmának gyengesége miatt – nem merte a társadalomra rávezetni. A valóság az volt, hogy a megromlott helyzet a lakosság megélhetésének jelentős romlását vetítette előre. Kádár cselekvési terét meghatározta, hogy tartott egy újabb forradalomtól. A felajánlott „olcsó” kapitalista hitel ebben a helyzetben szinte jól jött. A hitelt felvette – László Andornak, az Magyar Nemzeti Bank (MNB) akkori elnökének erős, a pénzügyi kockázatok nagyságával érvelő tiltakozása ellenére. Kádár úgy vélte, a hatalma stabilizálása szempontjából nincs alternatívája a hitel felvételének. Mint kiderült, ez sem volt megoldás. Az ország és Kádár kelepcebe került. László Andor leváltása után Kádár komoly szakmai támogatóra talált a hitelfelvételhez kötődő elhatározásában Fekete Jánosban, aki gyakorlatilag egyszemélyes szakmai hatalomra tett szert. A kritikus vélemények

nem juthattak el a pártvezetéshez, de Kádár – az országot uraló feszültségek széthúzó ereje és a szovjetbefolyásolás miatt is – vállalta a személyes felelősséget, ezért nem is nagyon törekedett azok meghallgatására. Kádár és Fekete furcsa párosa mindenki mást kizárt a döntéshozatalból. Azt is látni kell, hogy az 1970-es évek elején a szovjet blokk számára rövid ideig úgy tűnhetett, csupán átmeneti pénzügyi zavart okoz az olajválság. A hazai véleménymeghatározó értelmiség is úgy vélhette egy ideig, hogy az árváltozás csak átmeneti, hosszabb távon nem rontja súlyosan az ország gazdasági helyzetét.

Kádár döntése mögött felsejlik félelme egy újabb forradalomtól és a párt radikális baloldalától is. A korábbi belső tisztogatások (maga is művelte) kíméletlen eljárásai miatt „Biszku-fóbiája” volt. Biszku Béla valóban támadta Kádárt a liberálisnak tartott döntése miatt az Új Gazdasági Mechanizmust illetően. Biszku kritikája azon alapult, hogy a bevezetett piacosság az ország egyensúlyhiányát növeli, és ez egy idő után megingatja a rendszer stabilitását. 1972-ben például az ország felgyülemlett nyugati adóssága már jelezte az egyensúly megbomlását. Kádár 1978-ban nyugdíjazta Biszku Bélát, ellenzékének ikonikus alakját, így a párt részéről erős kritika nem fogalmazódott meg a továbbiakban. Az eladósodás ügyében a döntés két ember kezében összpontosult: Kádár Jánoséban és Fekete Jánoséban.

A társadalmi átrendezés után a hatvanas évek közepétől Kádár az új rend stabilizálására, pontosabban elfogadtatására törekedett. Mérsékelte, de egyáltalán nem szüntette meg a hatalom szorítását. Alkut kötött az értelmiség ideológiailag meglehetősen felkészült – több irányultságot is magába foglaló – ágával. A hatalom szűrőjén átment az Új Gazdasági Mechanizmus szépítő piaci filozófiája, igaz – itt nem részletezett okok miatt – az 1972-74-es visszarendeződésnek nevezett intézkedésekkel. Kádár számára ez az ideológia a kispolgárság felé való nyitást jelentette inkább, mint a szocialista vállalati rendszer bevezetését a piac terébe. A kádári törekvés fenti minősítése adhat magyarázatot arra, hogy egyre inkább tért hódított a kispolgári jövedelemszerzés a háztáji mezőgazdaságban (az 1974-ben szintén bekövetkezett ellenlépések ellenére). A nyolcvanas években pedig az önálló gazdálkodás gyűjtőneve alatt a legkülönfélébb kiegészítő jövedelemszerzési lehetőség jött létre – az akkori megítélésben a szocialista nagyipar és szövetkezetek árnyékában.

Az új mechanizmust a szorgalmazók egy része „kiegyezésként” értelmezte, kettős (kelet–nyugat) geopolitikai erőterben és annak hazai valóságában. Ennek az iránynak ikonikus alakja Csikós Nagy Béla volt. Az a Csikós Nagy Béla, aki a Horthy-rendszerben is gazdasági vezető szerepet töltött be, és az úgynevezett szocialista árrendszer területén a világ egészében kialakuló realitást és a gazdaság működőképességének fenntartását tartotta szem előtt. A világszerte kialakuló árrendszerhez történő alkalmazkodásnak számos olyan módszerét használta, amelyet ma is tanítani kellene. Jól jellemezi Csikós Nagy Bélát egy róla elterjedt történet. A háború utáni gazdaság stabilizálására fontos vezetői megbízással maga Kádár János kereste meg őt. Amikor Kádár a múltjával és a párhúság be nem tartásának a következményével fenyegette meg, Csikós Nagy Béla azzal vágott vissza, hogy ő tovább fog a helyén maradni – utalva a párton belüli tisztogatásokra –, mint maga Kádár.

A párton belüli éles harcok mellett a politikai színteret egyre jobban befolyásoló erővé vált a globalista liberalizmus. Ez eleinte csak formálódó, de a rendszerváltást megelőzően már határozott irányultsággal és szervezettséggel fellépő erő volt. Elgondolásuk lényege, hogy a piac vezérlő szava mögé egy liberális és egyben idilli valóságképet épített fel. Sajátos módon – az előbbi idillikusságnak ellentmondva – ez az ideológia volt talán a leginkább felkészült a globális világrendben való mozgásra, tisztában volt annak erejével. Emellett a felkészült tudáshoz – meglehetősen erős ellentmondással – egy egyensúlyi és hatékony piaci elméletet társított (a kapitalizmus piacának súlyos válságait a múltra hátrította). A Kádár-korszak kényszereivel és bürokratikus tervgazdaságával szembeült embereknek egy idilli piaci világot nyújtotta. A liberalizmus képviselői hangsúlyozták az egyenlő felek versenyét és az így létrejövő társadalmi optimumot, társadalmi közjót. Erre a filozófiára építve szorgalmazta a piac bevezetését. Amennyiben foglalkozott az ország eladósodottságával, azt betudta a Kádár-rendszernek. Mindezt arra alapozta, hogy a liberalizmus működése feltételezéseik szerint egyensúlyi, az eladósodást ezért kizárja. Valójában nem annyira az ideológia ereje, hanem inkább az ország eladósodottsága okozta feszültség az, amelyből a liberalizmus táplálkozott. Ezért ennek az irányzatnak nem is volt érdeke, hogy az ország helyzetének valóságát feltáró vita folyjék. Az ország eladósodottságának elrejtése ezért az ideológiai törekvéseiket segítette.

Az eladósodás felfedésére irányuló kritikákat kiszorították a közbeszédből. Ezt annál is könnyebben teheték, minél inkább ultrabalossággal tudták vádolni a kritikusokat. Erre jó lehetőséget nyújtott, hogy Kádárnak a párton belül is meg kellett küzdeni az úgynevezett balos ellenzékkel. Az eladósodás súlyos kérdése így politikai érdekek és értelmezések martaléka lett.

Kádárt valószínűleg alapvetően a saját csapdahelyzete kényszerítette egyre inkább az eladósodás szorításába. A rendszere által megugratott imperializmus erejét éppen akkor nem ismerte fel, amikor az valóban harapott. Úgy harapott, hogy képes volt megkerülni az országot megszálló csapatokat.⁶ A valós helyzettel valószínűleg nem is szembesült, hiszen a devizaeladósodás menete, az olcsó kamat csábításával szemben a később általában bekövetkező árfolyamváltozás okozta költség, akkor még ismeretlen volt. A szakembereket az MNB-n belül Fekete János háttérbe szorította. A vita az eladósodás kezdetén még nyílt volt, és Fekete mindig az olcsó kamatokkal érvelt. A reálkamatok szintjét eleinte valóban csökkentette a nyugaton beindult infláció (később már a kamatháború nem erről szólt), de azt is figyelembe kell venni, hogy a fejlett Nyugat inflációja nem csökkentheti jelentősen az ország versenyhátrányát. A kamatokkal szemben az árfolyamkockázatokat felvetők egy idő után már nem kaptak hangot a véleménynyilvánításra. Az MNB úgynevezett forint főosztályának – mely a pártközpont felé küldte a jelentéseket – az ország devizahelyzetéről szóló adatokat csak továbbítani volt jogosultsága, értelmezési kérdéseket nem vethetett fel. Az árfolyamhatások a jelentésekből nem derültek ki, pedig ennek kedvezőtlen változása összességében még a kamatnál is súlyosabb volt.

Kádár János egy ideig bízhatott a szocialista blokk és a fegyverek erejében. A nemzetközi pénzvilág is úgy kezelte a szocialista országoknak nyújtott hitelt, hogy annak visszafizetését gyakorlatilag az egész szocialista blokk garantálja. Amikor azonban az ország belépett a Nemzetközi Valutaalapba (1982), azt kö-

6 Amikor a hidegháború végén először lépett személyes kapcsolatba Ronald Reagan és Leonid Brezsnyev, méghozzá Moszkvában, a Nyugat katonai meghódolását firtató kérdésre (katonai leszerelési tárgyalások okán) Reagan azzal válaszolt, hogy az aktatáskájában hatékonyabb fegyverek vannak, mint amilyenek a hidegháborús fegyverek. Mint mondta, a papír ereje nagyobb lehet a fegyverekénél is. (Az MNB-ben idézte ezt akkori főnököm a nyugati lapokból.)

vetően Brezsnyev közölte Kádárral, hogy nem szól bele a nyugati kapcsolatokba, de annak kockázatáért, így az adósságért sem vállal a Szovjetunió garanciát. Kádár és az ország helyzete ezzel gyökeresen megváltozott. A Nemzetközi Valutaalap-tagság (1982) gyökeres fordulatot hozott az adósság kezelésének politikai erőterében.⁷ A tagság a nagyobb adósságfegyelemmel is összefügg, vagyis azzal, hogy az adósság növekedése néhány évig leállt. E helyütt nem térek ki arra, hogy a minőségi változás lényege a hatalomgyakorlás új módjában rejlett,⁸ amely nagymértékben hozzájárult az ország – fizikai és emberi érték (lásd 2 millió munkanélküli) – vagyonának súlyos és romboló veszteségeihez. Kádár ekkor, felismerve a helyzet szorítását (volt úgy, hogy az ország az Alap sürgősséggel rendelkezésünkre bocsátott pénzével tudott fizetni), teljhatalommal ki-nevezte Marjai Józsefet, hogy egy kézben tartsa az ország adósságkezelését, biztosítsa az ország fizetőképességét. Az eladósodásról szóló ábránkban világosan látható, hogy ebben a szakaszban az adóssággörbe szinte vízszintessé vált, az adósság növekedése egy rövid időre leállt. Ezt az időszakot és annak jelentőségét a kádári vezetés megítélésében sajnálatos módon a visszaemlékezések nem választják külön attól, ami azelőtt volt, és attól, ami azután bekövetkezett.

Mégis, hogyan következhetett be, hogy egy sikeres történetnek az országunk egyszer csak véget vet, és azt nem folytatja? Sőt, annak az ellenkezőjét követi. Hazánk elindult a végzetes eladósodás útján és abban már semmi sem akadályozta. Mi történt? Marjai kézi vezérlése sértette az ország valamennyi

7 Erről így ír Szegő Andrea: „Ezzel a gazdasági függés már egy új minőségű politikai függéssé válik: az IMF-fel és a Világbankkal kötött szerződésekben ugyanis az adósoknak kötelezni kell magukat arra, hogy az IMF stabilizációs és a Világbank világgpiaci alkalmazkodási programját végrehajtsák. Egyben kilátásba helyezik azt is, hogy amennyiben e megállapodásoknak nem vetik magukat alá, akkor elzárják magukat a külső pénzügyi forrásoktól.” Szegő 1989, 69.

8 Ezen írásban nem térek ki arra, hogy a Nemzetközi Valutaalapba való belépésünk következtében létrejött minőségi változás lényege, hogy a tagsággal Magyarország vállalta, gazdaságpolitikáját aláveti a nemzetközi hatalomgyakorlás ezen intézménye által javasolt irányelveknek. Az ország feletti hatalomgyakorlásnak új minősége jött ezáltal létre, amely sajnálatos módon az ország adósságválságára a társadalomtól idegen, a helyzetet súlyosbító irányelveket nyújtott hosszú időn keresztül, nem csupán Magyarország, hanem a fejlődő világ számos országa számára. Az intézmény működése ezért kapott súlyos kritikát már jóval később.

réteget. Az infláció emelkedett, a reálbér csökkent, a vállalatok lehetetlen helyzetbe kerültek (gúzsba kötve kellett eredményt mutatni, mert a hitelmegszorítások miatt lényegében csak a deviza volt kedvezményezett). Bár nyilvánvaló volt, hogy a devizaadósságot csak devizabeszerezéssel lehet fizetni, a mindennapi élet valósága azonban arról szólt, hogy a forintjövedelem háttérbe került a „kapitalista”, a devizában kapott jövedelemmel szemben. A helyzet paradoxona nyilvánvaló volt. Marjai tevékenysége az emberek szemléletét még inkább a kedvezményezett nyugati gazdaság és pénz felé terelte. A közvélemény is rárontott Marjai durva kézivezérlésére. Arról a helyzetről, hogy az ország már évek óta a fizetőképesség határán evez, a közembernek ismerete és élménye sem volt. Élményvilágát az határozta meg, hogy az életszínvonal újra romlik.

Ezen a ponton nyílt meg a terep a liberális ellenzék ideológiája számára. Az eladósodás miatt a Kádár-rendszer előbb vagy utóbb, de szembekerült a társadalommal. A devizahitel, amelyet Kádár az országot ért súlyos kár és társadalmi következményeinek az enyhítésére vett fel, az országon belüli feszültséget nem csökkentette, hanem egy idő után még fokozta is. Ebben a helyzetben vált nyilvánvalóvá, hogy az ország eladósodásának eltitkolása maga is a kádári politika ellenségévé vált. Kádár számára már csak az a törekvés volt elérhető, hogy az ország helyzete lehetőleg ne romoljon tovább. Marjai megbukásával ez a lehetőség is véget ért. Marjait éppen a liberális ellenzék és a Kádár-ellenes ellenzékiesség morzsolta fel, holott teljesítményét Nyugaton is elismerték. Az történt, hogy „túl jó volt a teljesítménye”, mert ezzel stabilizálta a Kádár-rezsimet, holott annak a megbuktatása volt a célja a liberális Kádár-ellenességnek „kerül, amibe kerül” alapon. Marjai a párton belül sem kapott védelmet, mert a párt baloldalának hangot adó személy, Biszku Béla Kádár politikáját eleve túlzottan liberálisnak tartotta. Egy megemlékezés szerint Marjai „1977-ben, moszkvai nagykövetségként lebuktatta a keményvonalas Biszku Béla áskálódását, aki Kádárt azért mártotta be Brezsnyevnél, mert szerinte túlságosan liberális volt”⁹ „Marjait, Kádár vagány realista fenegyerekét” a párt baloldala és a jobboldali liberalizmus félre sodorta. Mivel a lakosságnak és a kulturális nemzeti gondol-

9 Kocsis 2017.

kodásnak sem volt az ország helyzetéről valós és megélt ismerete, Marjait csak sikeres konszolidációs politikája támogatta.

Marjai eltávolítása után Kádárt már az események sodorták, nem volt ura a helyzetnek. Erősen valószínűsíthető, hogy az ország eladósodottságának valós súlyát nem ismerte, mert az árfolyamkockázatok okozta veszteségekkel csak részben szembesült. Fekete János a figyelmet mindig a kedvező kamatokra fordította, az ezzel járó árfolyamkockázatokról – erős valószínűséggel – kevés információt nyújtott. Kádár az állami politikai tőke uralmára építő munkás társadalomban gondolkozott, a modernizáció egy útjának tekintette ezt. A kistulajdon irányában nosztalgiája volt, a piac számára valószínűleg nem volt több mint a kistermelők piaca. A világpiacon árhoz való alkalmazkodást realista-ként kezelte, és az Új Gazdasági Mechanizmus ideológiájának átlátása meghaladta képességét. Különösen nehéz volt a piac ideológiájában meglátni akkor a globális térhódítás hatalmának erejét. Magyarország elsőként került be abba a hatalomgyakorlási irányultságba, amelyet később Csurka István jellemezett úgy, hogy „mentek a tankok és jöttek a bankok”.

Bukásának tragikomédiája, hogy Kádár nem csupán a gulyáskommunizmussal próbálta meg menteni társadalomátalakító víziójának megvalósítását, hanem az ő nevéhez fűződő, a gulyáskommunizmus mintájára általam elnevezett gulyáskapitalizmussal is. A drasztikusan csökkenő reálbért azzal próbálta a kádári politika ellensúlyozni, hogy a kiscgazdálkodói tevékenység a szocializmusra jellemző hiányt, az áruellátást igyekezett javítani. Úgy vélve, hogyha csökken a reálbér, annak értékét a jobb áruhiány javítja. Így az a paradox helyzet jött létre, hogy miközben jelentős jövedelmet vontak el az eladósodás kezelése miatt a bérből élőkől, egyre több jövedelem keletkezett a kvázi kistulajdonosi rétegnél. Ezzel együtt a vállalatok hitelellátása romlott, elsősorban a nem exportra épülő vállalatoké, a helyzetük sokszor kilátástalan lett. Mindez olyan hatású volt, mint amikor a tengeren a hajó iránytű nélkül mozog. A rendszer nem védte a nem kiemelt vállalatvezető gárdát, nem védte a munkásokat sem. Ezért alakult ki a teljes elbizonytalanodás az országban a rendszerváltás során. A szocialista rendszer mindennek következtében mintegy kisétált önmagából és gazdasági káoszt hagyott maga után. A kibontakozó új rendszert a szabadság élményének társadalmi szövete segítette, amely jelentős erőt képezett az átala-

kulás menetében, de ez nagyon kevésnek bizonyult. A nyolcvanas években már nemcsak a beavatottak, hanem sokan, így a vállalatok vezetői, a kistulajdonosok és a közemberek is érzékelték, hogy megváltozott a rendszer tájékozódási pontja.

A szocializmus elbeszélésmódjának átfordulásai – A ideológiai vonatkoztatási pont keletről nyugatra fordul át

A korábbiakban az eseményeket leginkább Kádár cselekvéseinek tükrében igyekeztem értelmezni. A következőkben Kádár cselekvéseit az országon belül kibontakozó és megerősödő ideológiai és az arra ráépülő politikai erőterben értelmezem. Azt már láttuk, hogy a világpolitikai hatalmi rendszer jelentősen átalakította az erőviszonyokat. Ez külpolitikai téren is világossá vált (lásd Szovjetunió kivonulását az afganisztáni háborúból, a fegyverkezési verseny hatását a szovjet gazdaságra és a lakosság ellátására stb.). A belpolitikában a cselekvések vonatkoztatási pontjai egyre inkább áttolódtak nyugat felé.¹⁰ A szocializmus ideológiájával szemben egyre inkább tért hódított a piac filozófiája. Eleinte úgy, mint a terv és a piac szerves egysége,¹¹ később pedig e kettő kizárta egymást, vagyis az a nézet vált uralkodóvá, hogy a piac csak terv nélkül (az állam kizsábrító gazdasági tevékenysége nélkül) tud működni. Valójában a piac a tervutasításon alapuló szocialista gondolkodást volt hivatott leváltani. Ezt világosan fogalmazta meg Bauer Tamás a Magyar Nemzeti Bank egy rendezvényén.¹² Az ő idealizált piacképét vitatóknak azt válaszolta, hogy most nem a piac működésének a megbeszélése a lényeges, hanem az, hogy a tervgazdálkodást felválthassa a piaci szemlélet. Azok, akik kétségeket fogalmaztak meg a piaci szemlélettel

10 Lásd Borvendég Zsuzsanna írásait. Borvendég 2017.; Borvendég 2020.

11 Erről lásd: Szabó 1970.

12 MNB KISZ (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség) Klub rendezvénye a terv és piac kérdéséről. (Személyes emlék, a vita szervezője jómagam voltam az 1970-es évek közepe felé, az első nagy olajáremelés után).

kapcsolatban, az irányított közélet „karanténjába” kerültek, véleményük nem kaphatott nyilvánosságot. Az eladósodást kritizálókat a piac hívei könnyen besorolták a balosok, az ortodox szovjettámogatók közé. Következésképpen nem csupán Kádár volt érdekelt abban, hogy az eladósodás kérdését senki ne feszegetse, hanem a radikális ellenzék képviselői is. Ők valójában arra törekedtek, hogy a cselekvések és az ideológia fókusza minél jobban eltávolodjon a magyarországi „létező” szocializmustól. Ezt a gyújtópontot önkéntelenül erősítette az elmaradottságunk – hiszen a vállalati szféra rászorult a nyugati fejlett technológiára – és a fogyasztói társadalom vonzó képe is, amelyről egyre több hírt kapott a társadalom. Ennek következtében a vitát – amennyiben egyáltalán lehetőség nyílt rá – béklyóba kötötte az álláspontok hamis ellentéte és a kritikusok balossággal történő megbélyegzése. A nemzeti gondolkodás szintén elszigetelődött. Jellemző, hogy a rendszerváltó közgazdasági értelmiség egyetlen reformelképzelésében sem tért ki a súlyos adósságra, amely az országot megbénítja. Az 1980-as évek államigazgatási reformtervei, a nagy erővel működő reformbizottságok munkái továbbra is csak egy eszményi piacgazdaság eléréséről szóltak. Eltekintettek attól, hogy egy eladósodott országban a piac már eleve nem egyensúlyi, sőt, akár pusztító is lehet.¹³ Az Államháztartási Reform Bérreform Bizottsága vezetőjeként jómagam számtalanszor feltettem a kérdést, hogy mi lesz az adósságunkkal. Az államháztartási reform elvei ugyanis nem tárgyalták az ország eladósodottságát és annak hatását, így azt a kényes kérdést sem, hogy kit terhel az adósság. Holott akkor már az adósság mértéke az ország létét veszélyeztette. A virtuális világ valósága volt ez, amelyet mi magyarok már akkortájt kénytelen voltunk megélni.

A piac felsőbbrendűségét hangsúlyozók már – korukat megelőzve – éltek a virtuális valóságképzés technikájával. Az eladósodás növekedését az emberek ideológiai áthangolására használták fel. A társadalom hamis ellentéppárral szembesült: vagy erősödik a bürokratikus, idegen hatalomra épülő tervgazda-

13 Az 1988-as csődtörvény már a várható vállalati fizetésektelenség kezelésére szolgált. Ez valódi csődtörvény volt, a vállalatok működőképességének a fenntartására fogadták el, a későbbi 1992-es öncsődtörvénnyel szemben, amely már felszámolásra és nem a vállalat védelmére irányult.

ság, vagy attól leszakadva elérhető az egyenlő felek versenyére épülő demokratikus piacgazdaság. A piaci doktrínát megszépítő elemzések sora jelent meg szaklapokban, közéleti lapokban, kulturális médiumokban, igaz, jó ideig szocialista piacnak nevezték azt.

Nemzeti tragédia, hogy az eladósodás növekedésével szemben nem alakult ki hatékony hazai erő, hiszen azt eleve akadályozta a nemzetközi pénzügyi világ terjeszkedési érdeke. A nemzeti vonal vezető nélkül maradt akkor, amikor a rendszerváltáskor az ország kiszolgáltatott helyzetével kellett szembesülniük. Döntő pontokban az eladósodottságot tárgyaló terepet átadták két – látszólag – ellentétes oldal (a Kádár-rendszer átöltözött posztkommunistái és a liberális értelmiség) egyé vált elitjének. Közülük sokan már a rendszerváltás előtt fel voltak készítve a piaci liberalizációra – sajnálatosan a globális pénzhatalmi érdekek szempontjai szerint.

Összefoglalva, az országban kialakuló három ideológia és politikai erővonal a következő volt:

A kádári vonal, amely a hatalmát stabilizálni kívánta. Egyetlen valóságos hatalmi erőterrel számolt, a Szovjetunióval és annak az országban „ideiglenesen” állomásozó csapataival. A dollár alapú fedezetlen pénzkibocsátásra épülő hatalomgyakorlást, amely az elmaradottabb országokat az eladósítás csapdájába vezette, nem ismerték fel.

A második egy nemzeti, mondhatnám kuruc vonal, amely két hatalmi erőterben kereste a nemzeti önérdek-érvényesítést. Képviselői az eladósodásnak bátran ellentmondó László Andor, MNB elnök, a mindenkori helyzethez nemzetgazdasági szinten rugalmasan alkalmazkodó Csikós Nagy Béla.

A harmadik a liberális globalista vonal volt, igaz globalizmusukat a hangoztatott semleges piac képe elrejtette. Valódi kilétüket leplezte az is, hogy a szuronyokra épülő szocialista renddel szemben álltak, ezzel társadalmi támogatottságuk nem volt kétséges. A szuronyokkal szemben akkor még nem volt látható a hatalompénz, vagyis a dollár szuronya.

Az összefoglalóból is látszik, hogy az úgynevezett kuruc vonal a két másik erőter közé szorult. Mindkettő – bár teljesen ellentétes érdekből – külön-külön és együtt is érdekelt volt az ország eladósodásának (eladósításának) elrejtésében. Ezért a nemzeti erő hangját elfojtották, háttérbe szorították, megnyilván-

nulásait akadályozták, következésképpen a megszerveződését is ellehetlenítették. Szervezettségük kialakulását alapvetően akadályozta, hogy a közember – a fentebb bemutatott két erő hatására – nem is szembesült saját világának valóságával.

Kádár bukása tehát végzetserű volt, mint az is, hogy erős harmadik erő nem fejlődött ki az országban. A rendszerváltás nem csupán a szovjet blokkról szakította le az országot (ami nem volt nehéz, mert már szétesőben volt, részben éppen a magyar 1956-os forradalom megrendítő ereje következtében), hanem eltépte a nemzet korábbi szakrális közösségi rendszereitől, közbirtokos szemléletétől is. A rendszerváltás nem irányult annak a szakrális nemzeti létmódnak a helyrehozatalára, amit Kádár a legkegyetlenebb módon igyekezett megsemmisíteni. Halvány kísérlet történt a privatizációk során a munkás tulajdonosi részesedés megvalósítására, de ez céljaiban sem közelített ahhoz, amit az 1956-os üzemi tanácsok képviseltek. Ezeket a gyár hiteles mérnökeivel, munkásaival szervezték meg.

Nem csupán az ipari vállalatok, hanem a parasztság és a vidék is a rendszerváltás vesztese lett. Ez a vesztes nép mégis igyekszik mind a mai napig a vidéki életet fenntartani, ahogy Márai Géza egy írásának címével is hangsúlyozza: „Mert a vidék mégis élni akar”.¹⁴ 1956-nak a rendszerváltás nem lett az örököse. A globális erőviszonyok közepette a nemzeti tőke óriási erőfeszítésekkel tud fennmaradni. Az ország működőképessé tételéhez elengedhetetlen nemzeti együttműködés szükségességére (annak egy még mindig nem túl magas szintjére) csak 2010 után ébredt rá a társadalom és nőtt fel egy, a nemzeti megoldásokat támogató értelmiség, rendkívül erős ellenszélben. A fentebb vázolt hármas (globális, kádári, liberális) erőterbe a rendszerváltás idejére már a globális média is benyomult. Egy újabb, és a korábbiaknál nagyobb virtuális valóságteremtő erővel. A szocialista népnyelv szarkazmusával élve: „a helyzet fokozódik.”

14 Márai 2020.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Almási 2021.** Almási Miklós: *Közeli jövőnk és a távoli jelen. A digitális társadalom kritikája.* Joshua Könyvek, Budapest, 2021.
- Borvendég 2017.** Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.
- Borvendég 2020.** Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjatszámok. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Kiss 2019.** Kiss Károly: *Kinek a kezében van a jövő.* Előadás, Civil Tudományközi Társaság, Múcsarnok, 2019. november.
- Kocsis 2017.** Kocsis Tamás: „Kádár vagány, realista fenegyereke” – Marjai József. Sub rosa blog, 2017. december 18. https://rozsalatt.blog.hu/2017/12/18/_kadar_vagany_realista_fenygyereke_marjai_jozsef; letöltés időpontja: 2020. november 20.
- Márai 2020.** Márai Géza: Mert a vidék mégis élni akar, ha... In: Szegő Szilvia – Németh István (szerk.): *Fejezetek egy sorskönyvből I. Trianontól a rendszerváltásig.* Tudományos Ismeretterjesztő Társulat–TIT Stúdió Egyesület, Budapest, 2020. 399–421.
- Szabó 2016.** Szabó Gergely: *A magyar államadósság keletkezése 1973–1989.* Budapest, Pénzriport 2016. http://www.penzriport.hu/letoltes/Magyar_allamadossag_keletkezese_1973_1989.pdf; a letöltés időpontja: 2020. december 13.
- Szabó 1970.** Szabó Katalin: *Terv vagy piac?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Szegő 1989.** Szegő Andrea: Világ gazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet*, 1. (1989) 1. sz. 65–99.
- Szegő–Vass 2004.** Szegő Szilvia – Vass Csaba: Globalizációs perem, roncsolt és roncs gazdaság Magyarországon. Az elmúlt 14 év: mi változott? In: Botos Katalin (szerk.): *Pénzügyek a globalizációban.* JATE Press, Szeged, 2004.

From Goulash Communism to Goulash Capitalism. Hungarian virtual realities in the midst of covert indebtedness (strained indebtedness) in the Kádár era

ABSTRACT: There is a close correlation between the indebtedness of the country and the occurrence of the regime change and the economic and human wealth destruction it caused. As to the causes, it is important to note that after World War II, the agreement of the world powers placed Hungary under the Soviet regime, thus approving the violent reorganisation of the society of the country and its losses. The leadership and people of Hungary were simultaneously subordinated to the domination of the Soviet-style capital and to the price and financial changes resulting from the redistribution of the global world market. Kádár, who bloodily retaliated against the 1956 revolution, did not undertake to transfer the losses caused by the collapse of the exchange rate after the oil price change to the society. He resorted to borrowing unbacked global currency, but this meant that the country's debt increased tenfold in nominal terms (less so in real terms) in a short period of time. The issue of the country's indebtedness became the subject of an ideological struggle within the country. Kádár was trapped. Borrowing only postponed his downfall. The national factions failed to realise that indebtedness would not only bring down Kádár, but the nation as well.

KEYWORDS: regime-changing, debt, Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, privatization, globalization

GIDAY ANDRÁS

KÖLTSÉGVETÉSI HIÁNY – MAGYAR FOGOLYSZINDRÓMA 1990 ELŐTT

KIVONAT: Kádár a szocializmus alapjainak lerakásához nyugati hitelből vett építőköveket. A kollektivizálással életre hívott nagyüzemek támogatásra szorultak és a honvédelmi kiadások magas szinten voltak. A vállalatok az 50-es évekbeli kötöttségekkel szemben 1968-tól önállóan gazdálkodhattak. A 60-as években megnövekedett az ipari termelés konvertibilis importigényessége, részben a szabad importlehetőség miatt. Ez kényszerhelyzetet jelentett a cserearányok romlásakor a 70-es évek közepén. Az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások árai irreálisan alacsonyan voltak, azaz a lakosság fogyasztását részben a költségvetés finanszírozta támogatásokkal. Az államosított lakások fenntartása támogatást igényelt az alacsony lakbérek miatt. 1982-ig az állami lakások építése jelentős kiadást okozott, ezt követően a magántulajdonú lakásépítést szorgalmazták, ehhez olcsó hitelt biztosítva.

Az első eladósodási szakaszban (1974–78) a külkereskedelem és a költségvetés hiánya megugrott. A cél ezzel az volt, hogy az ország ne csak a keleti relációtól függjön. Az ezt követő egyensúlyjavítás után egy újabb eladósodási szakasz (1985–87) következett, a gazdaság élénkítése miatt.

KULCSSZAVAK: pénzpolitika, eladósodás, olajárrobbanás, költségvetési hiány, külkereskedelmi hiány

Előhang

A magyar közvélekedés ma is konfúzus az átélt szocializmusépítés idejének megítélésében. Szinte általános az 50-es évek mély elítélése, ugyanakkor az időszakot átéltek nagy hányada egyfajta pozitív nosztalgiával gondol a Kádár-korra. Lehetséges, hogy egy szomszédos világhatalom által leigázott és katonailag megszállt ország népének jelentős része végül szimpátiával viseltetik a megszállók által ráerőltetett rendszer iránt?

A rejtély megfejtése elvezet minket a pénzügyekhez. Jaltában a „másik térfélre” áradott országunk megalázott lakóival szemben az itthoni sztálinisták előszeretettel a furkósbotot vették elő, ha el akartak érni valamit, ilyen volt a kollektivizálás is. Az utóbbit levezénylő Kádár azonban 1961-62 tájékán váltott. Ahol, és amikor a geopolitikai erőterben választania lehetett, ott inkább a mézesmadzagot tartotta a magyarok orra elé. Ők – más választásuk nem lévén – ezt elfogadták, sőt egy idő után sokan azonosultak a rájuk kényszerített szereppel. A környező országokra tekintve hamiskás nemzeti büszkeség töltötte el őket azért, mert „nálunk” jobban megy az élet.

A mézesmadzagok azonban megkövetelték az állami kiadások növelését. Egy ideig teremődött saját bevétel, de később ezek a források kezdtek elapadni. Az államháztartás hiánya növekedett. A pénzügyi rendszerben támadt lyukakat nyugati kölcsönökkel tömték be. Kádár a magyar szocializmus alapjainak a lerakásához nyugati hitelből vett építőköveket.

Mindennek az eredménye kettős. Egyrészt a környező országok zöméhez képest mi voltunk a „fogyasztói szocializmus” példája. Másrészt viszont Magyarország adósodott el a legnagyobb mértékben. Ez 1990-re teljes pénzügyi kiszolgáltatottságot hozott a nyugat felé. És ezzel el is érkeztünk a rejtély megfejtésének másik kulcsához. Az új rendszerbe vetett bizalmat 1990 után nálunk nem erősítette meg egyes nyugati pénzügyi körök kétszínűsége. Míg velünk szemben a „adós, fizess!” jelszót emlegették unos-untalan, addig egyes országok kommunistái által felvett hiteleknek a jelentős hányadát elengedték.

Bevezetés

A Kádár-korszak tetemes adósságot hagyott maga után. Egyrészt a Magyar Nemzeti Bank (MNB) nagy összegben külföldi hiteleket vett fel, másrészt a túlköltekező állam kölcsönöket vett igénybe az MNB-től. A két tétel hasonló nagyságrendű volt. Az eladósodás folyamatában ott állt az állam, aki többet költött a bevételeinél, és a pénzköltésre forrást nyújtó jegybank.

A költségvetés hiánya magas volt. Ez abból fakadt, hogy a kormányzat többet kívánt költeni az országban megtermelt jövedelemnél. Ez a költekezési szándék fakadt egyrészt a szocialista korszak jellemzőiből, másrészt Kádárnak abból a törekvéséből, hogy a rákosi korszaknál jobb életkörülményeket biztosítson a lakosságnak. De tükröződtek benne a legfelső vezetés nemzetközi geopolitikai szándékai is. A túlköltekezés óhatatlanul megjelent a költségvetésben. Az sem mellékes, hogy a magas kiadásokhoz magas összegű bevételek kellettek, a magas adóterhek pedig fékeztek a vállalati kezdeményezés kibontakozását.

A Kádár-korszakban a gazdasági életre három hatás nyomta rá erősen a bélyegét. Azt is lehet mondani, hogy három hatás foglyaként működött a magyar gazdaság:

- A szocialista országokat a túlzott beruházási éhség jellemezte. Másik jellemzőjük volt a magas hadikiadás, mivel egy tőlük idegen közegben léteztek, amelyet szerettek volna valamiféle világforradalommal a maguk javára megnyerni.
- Kádár a represszió 4-5 éve után kifejezetten törekedett arra, hogy a Rákosi-rendszer negatív jellemzőivel szemben a mindennapi ember számára kedvezőbb alternatívát kínáljon. Gazdasági szempontból ilyen volt az életszínvonal emelése, a mindennapi cikkekből való kielégítő ellátás, a lakásviszonyok javítása, sőt az árak stabilitása is. De ilyennek tekinthető az is, hogy a vállalatok számára a mozgásterület korlátozó tervlebontásos rendszer helyett nagyobb szabadságot kínált.
- A Kádár alatt végrehajtott kollektivizálás miatt a rendszer három évtizeden át arra kényszerült, hogy fizesse az általa életre hívott nagyüzemek fejlesztéseit, támogassa a termelésüket.

A gazdaság állapotára a nemzetközi politikai életben az európai szintéren zajló fontosabb események is hatással voltak. Ilyen volt többek közt az 1968. évi csehszlovákiai bevonulás, az 1979-es afganisztáni háború, Lengyelországban a katonai hatalomátvétel 1981 decemberében. És nem utolsó sorban ilyen volt Gorbacsov színrelépése, aki 1985-ben Kádár számára szabad kezet adott, de cserében fel is mentette magát az alól, hogy a Szovjetunió átvállaljon bármi-féle magyar pénzügyi kötelezettséget. Emiatt ekkor lehetőség lett volna, hogy a szovjet blokktól fokozatosan távolodva, önálló gazdasága legyen Magyarországnak. Az akkori vezetés ehelyett egy újabb eladósodási hullámba lépett és ezzel az évtized végére teljesen kiszolgáltatta az országot a nyugati pénzügyi köröknek.

Kádár személyes törekvései is rányomták a bélyeget a magyar belpolitikára és a gazdaságra. A 60. születésnapja (1972) közeledtével beharangozta, hogy nyugdíjba menetelen gondolkodik. Brezsnyev ekkor úgy döntött, hogy maradjon, de egy fejmosásban részesítette amiatt, mert a munkások fizetése elmaradt a magánszektorbeli jövedelmektől, a magyarországi szövetkezeteket pedig a kapitalista rendszer csíráinak tekintette. Az akkor 1 000 millió \$ nyugati adósságot pedig úgy értékelte, hogy a nyugati bankároktól teszi függővé az országot. Kádár hazaérve fokozatosan az új gazdasági mechanizmussal ellentétes elemeket vitt a gazdaságba (50 cég kiemelése, munkások béremelése) és másfél-két éven belül eltávolította a gazdasági vezetés fontosabb vezetőit (Nyers, Fock, Fehér Lajos), de tartott a balosabb munkásellenzék (Biszkú Béla, Puja Frigyes, Komócsin Zoltán) hatalmi törekvéseitől. Ezért igyekezett eltávolítani azokat a vezetőket is, akik ehhez az irányzathoz tartoztak¹. Nem fogadta meg Brezsnyev azon intelmét, hogy ne vegyen fel nyugati kölcsönöket. A cél ezzel eleinte az életszínvonal fenntartása volt, majd egyre erősebbé vált az a geopolitikai célkitűzés, hogy az ország ne csak a keleti relációtól függjön. E törekvésének a betetőzése volt 1982-ben Magyarország belépése az IMF-be. A 70-es évek hitelfelvételével elért életszínvonal-emelkedés miatt a tömegek nem voltak fogékonyak az olyan kritikára, hogy meg kell fiatalítani a legfelső vezetést.

1 Biszkú Bélát 1978-ban nyugdíjazták.

Kádár János 1986-ban az induló új ötéves tervtől reálbér-növekedést várt el, 5%-ot azért, hogy elégedettebbek legyenek az emberek 5 évnyi szigorítás után.² Ez azonban olyan élénkítést eredményezett, amelyre nem volt belső forrás, így ismét jött a hitelek felvétele. Ezzel végzetes szintre, 10-ről 20 milliárd \$-ra nőtt a külső adósság (ebben része volt a japán jen adósság árfolyamvesztéségének is).

Az adatgyűjtésem első szakaszában az egyes évek valós költségvetési hiányának az adatait szereztem meg, majd ezt egybevettem a folyó fizetési mérleg adatokkal. Mivel ez egy klasszikus ikerdeficit esetet írt le 1970 és 1990 között, összeszedtem a két évtized fontosabb makrogazdasági adatait, elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) éves statisztikai évkönyvei alapján. Ezt követte az egyes évekre rendelkezésre álló Pénzügyminisztérium (PM) költségvetési háttérszámítási anyagaiból a főbb vállalati adónemek és támogatások kigyűjtése, azok csoportosítása és elemzése a trendek meghatározása érdekében. Az adatgyűjtésem harmadik szakaszában az 1970 és 1989 közötti időszak fontosabb gazdasági folyóirataiban található pénzügyi témájú szakkikkek közül azokat tekintetem át, amelyek a külkereskedelmi hiánnyal, illetve a költségvetési deficittel kapcsolatban íródtak. Végül az adatgyűjtés negyedik szakaszában áttekinttem, hogy egyes, kiemelt politikai szereplőkről az interneten keresztül milyen tartalmi információhoz tudok jutni.

A költségvetési hiány és a Külkereskedelmi hiány közötti kapcsolat

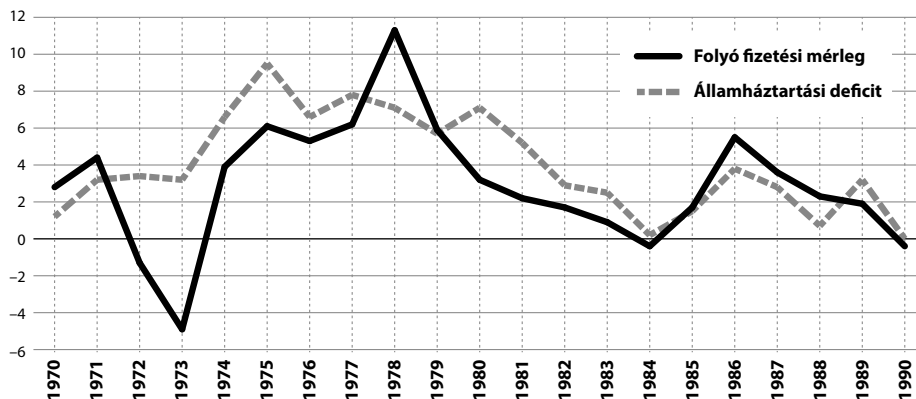
Amikor a külkereskedelmi hiány megnövekszik, ezzel a folyó fizetési mérleg is romlik. Ezzel párhuzamosan általában a költségvetési hiány is megemelkedik. Ezt a jelenséget hívják ikerdeficitnek.

Amennyiben a teljes folyó fizetési mérleg hiányát és a költségvetési deficitet együtt tekintjük, akkor közel hasonló mozgást ír le a két görbe, az 1973-as évet kivéve (1. ábra). Ha a teljes helyett csak a konvertibilis relációjú folyó fizetési

2 Tenner 2013, 16.

mérleg egyenlegével vetjük egybe a költségvetési deficitet, akkor a két görbe közti eltérés már jóval kisebb az 1973-as évben (2. ábra).

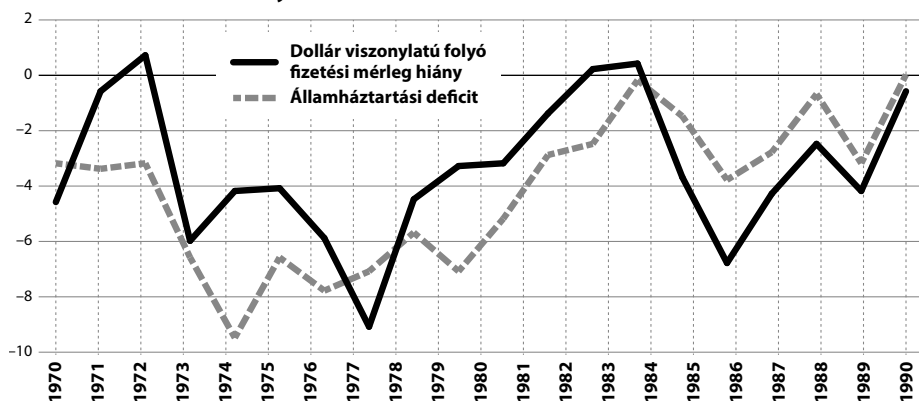
1. ábra. A folyó fizetési mérleg hiánya valamint az államháztartási deficit a GDP %-ában

A 2. sz. görbe mutatja, hogy általában először a konvertibilis külkereskedelemben sikerült csökkenteni a hiányt, a költségvetési deficit javítása lassabb volt. Az import átmeneti lefaragását el tudták érni akár adminisztratív korlátozásokkal. A költségvetésben viszont ennél nehezebb volt a kiadásokat visszafogni, mert csak fokozatosan tudtak csökkenést elérni a már elkezdett beruházások, az állam feladataink a finanszírozása tekintetében.

2. ábra. Konvertibilis folyó fizetési mérleg deficit és az államháztartás hiánya a GDP %-ában

Forrás: MNB, 1993

Meg kell jegyezni, hogy a 70-es évek közepétől a fizetési mérleg egyensúlyához már tekintélyes külkereskedelmi többletre lett volna szükség. Az akkor már 6-7 milliárd US\$ -t elérő adósságállomány után ugyanis a kamatokat is fizetni kellett, melynek éves nagysága akkor már elérte a GDP 2,5-3%-át.

A magyar kormány több mint 10 éven át a valós adatnál kisebb költségvetési hiányt publikált. Ezt Németh Miklós kormányfő vallotta be 1989. november 21-én.

Hatások a gazdaság egyes területeire

A Kádár-kor a rákosi rendszer szigorításaival szemben az életnívó emelésére törekedett. Ehhez már az 50-es évek végén külföldi hitelekhez is folyamodott. A 60-as években sikeresen végrehajtotta azt a programot, amely a korábbi hadiüzemek jelenős részét alkalmassá tette békés célú fogyasztási cikkek gyártására (lásd autóbuszgyártás, hűtőgépgyártás, mosógépek, továbbá autóalkatrészek gyártása Veszprémben, a Zsiguli programban). A 60-as évek első felében a mezőgazdaság újra képessé vált a belföldi élelmiszerigények kielégítésére. Az iparban a 60-as évek közepétől egy viszonylag gyors növekedés időszaka köszöntött be, amelyből jelentős összeget fordítottak az életszínvonal emelésére.

Külkereskedelem:

A konvertibilis relációjú behozatal tekintetében a 60-as években új helyzet állt elő. Megnövekedett az ipari termelés importigényessége. Ennek elsődleges oka az volt, hogy részben az új gazdasági mechanizmus révén adódó szabad importlehetőséget a vállalatok jelentős hányada arra használta fel, hogy tőkés relációból származó alkatrészeket építsen be a termékeibe.³ A behozatal legfőbb termékcsoportját hagyományosan az alapanyagok és félkész termékek tették ki.

3 Lóránt 1981.; Illés 1988.

A külkereskedelem aránya a nemzeti jövedelemből 1959-ben még csak 25% volt, 1967-ben viszont már 40%. A 60-as években a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsán (KGST) belüli kereskedelem is dinamikusan bővült. Egyrészt azért, mert a szakosodási megállapodások lehetőséget adtak a magyar termékek növekvő kivitelére, másrészt azért, mert lehetőség nyílt a szovjet energia- és nyersanyagszállítások növelésére – igaz ehhez sok esetben beruházási hozzájárulást kellett adnia a magyar félnek a kitermelés növelésére a Szovjetunióban.

A magas importigényesség kényszerhelyzetet eredményezett: a termelés fenntartása érdekében akkor is be kellett szerezni a behozatalhoz szükséges devizát, amikor a 70-es években tekintélyesen megemelkedtek az árak a világpiacon. Magyarország cserearány vesztesége két oldalon jelentkezett: az importon a megemelkedett világpiaci ár miatt, az exporton pedig azért, mert ott az árak jóval kisebb mértékben emelkedtek. A 70-es években ugyanis a fejlődő országok a versenytársainkká váltak, nagy volumenben exportáltak olyan feldolgozóipari termékeket, melyek műszakilag nem képviselték a legfejlettebb színvonalat, de a tömegigények kielégítésére alkalmasak voltak.⁴ Az árarányok megváltozása a KGST relációban is érzékelhető volt. A 70-es évek elején egy-egynyi mennyiségű kőolajért 1 buszt kellett kiszállítani, 10 év múlva ugyanennyi mennyiséghez már 8 db buszt kellett kivinni.

A 70-es évek végére a konvertibilis kivitel növelése érdekében alkalmazott eszközök már azt eredményezték, hogy a vállalati nyereség mellett az elért export is hangsúlyos céllá vált a vállalatok gazdálkodásában.

1976 és 1980 között indították el az exportfejlesztő hitelkeretet. Igaz, hogy ez növelte a gépimportot, de 1980-ra már bruttó évi 1 milliárd dollárral emelte a kivitelt, ez pedig devizatöbbletet eredményezett.

Az önköltségi árakra épített belső árakat és a külkereskedelemben elért árakat ún. pénzügyi hidak kapcsolták össze. A konvertibilis relációban az átlagos devizaköltség szintjén volt az árfolyam, ezért az ennél drágább költségek miatt a kivitelnek csaknem a fele exporttámogatásra szorult.

4 Kádár Béla szerint a konvertibilis relációba kivitt magyar áruk 80-85%-át olyan piaci körzetben kellett eladni, ahol a fejlődő országok éles versenye miatt nyomott árak voltak a jellemzők. Kádár, 1983.

A KGST minisztériumok vagy tervhivatalok egyeztettek az árucseré-forgalomról és ilyenkor állapodtak meg az árakról. Ennek során a magyar fél az ügylet egészét tartotta szem előtt, ha például olcsón kapott valamely nyersanyagot közlekedési eszközök kivitele ellenében, akkor az üzletet akkor is megkötötte, ha alacsony devizaárat kapott a buszok szállításáért. Ebben viszont érdekelté kellett tenni a magyar buszgyárat, ezt exporttámogatással oldották meg. Az említett nyersanyag alacsony ára pedig a másik oldalon sokszor lehetővé tette, hogy behozatali adót vessen ki az állam az importra (és így összességében nullszaldós lehetett a támogatás-elvonás egyenlege).

1978-tól Marjai József lett a miniszterelnök-helyettes. 1-2 év múlva lényegesen szigorították az importcikkek behozatalát, 1983-tól pedig kötött devizagazdálkodást alkalmaztak (a vállalatok import beszerzése függött a kivitelük alakulásától).

1975-76-ban az árrendezést úgy hajtották végre, hogy a konvertibilis valutákhoz képest felértékelték a forintot. Ez a pénzügyi hidakat teljesen átrendezte. Míg addig csak a kivitel negyede-harmada után kellett exporttámogatást adni, azt követően már a kivitel 55-60%-a támogatásra szorult.

A 70-es években a KGST-export jelentősen emelkedett azért, hogy ellentételezze a megdrágult energia- és nyersanyag-behozatal miatt jelentkező kereskedelmi deficitet. A 80-as években viszont nagyrészt stagnált az árucseré forgalom a Szovjetunióval.

1982 őszéig a belföldi árak változtatásakor a forint felértékelésével érték el azt, hogy a külső infláció nem gyűrűzött be – a 70-es években és a 80-as évek elején nem volt ritka egyes években a kétszámjegyű infláció nyugaton.

1983-tól a forint leértékelésével próbálta az állam erősíteni az export érdekeltiséget és ösztönözni az importtakarékosagra, azonban általában 6-8 hónap után a belső árak emelkedése nagyrészt felemésztette a leértékelés hatását.

Beruházások

Az európai szocialista országok mindegyikében a fennállásuk során túlzott beruházási hajlandóság volt tapasztalható. A szocialista rendszer előnyének tar-

tották, hogy képes nagy beruházásokra. Egyes időszakokban azt hangoztatták, hogy a beruházásokkal létrejövő új kapacitásokkal magasabb fejlettséget érnek majd el, mint a fejlett tőkés országok. A beruházásokra törekvés mikroszinten, a vállalatvezetőkben is erős volt, kiváltképp 1968 után, mivel ezzel tőkeálmányhoz és hatalmi pozícióhoz juthattak.

Úgy lehet tekinteni erre az időszakra, mint egyfajta államkapitalista periódusra, amelyik még a kapitalistáknál is erőteljesebben törekedett az új technika, az új fogyasztási szokások elterjesztésére. Eközben sokszor nem riadt vissza attól sem, hogy a dolgozókat alacsony életnívóra kényszerítse. De törekedett a szocialista politikai tőke arra is, hogy felszámolja a korábbi gazdálkodási formáknak, mint pl. a paraszti gazdálkodásnak a maradványait (amelyek részben még szakrális jelzővel is illethetők).

A válság általában azzal vált súlyossá, hogy a beruházások „elfutottak”, ráadásul a belső és a rubelpiacra is nőtt a termelés. Ezzel egyidejűleg (épp ezek miatt) tetemes importnövekedés jelentkezett a konvertibilis relációban. Emiatt gyakran részleges (vagy akár teljes) beruházási stopot rendelt el a gazdaságirányítás, a konvertibilis relációban törekedtek az import fékezésére, valamint a kivitel növelésére, csökkentették a reálbérek növekedését, igyekeztek visszafogni a KGST-kivitel emelkedését. A mérsékeltebb építőipari igények miatt 1-2 éven belül enyhültek a beruházási piac feszültségei.

A beruházások alakulása nagymértékben ciklikus volt minden szocialista országban. Magyarországra kifejezetten igaz volt, hogy a tervidőszakok megindítása idején túl sok beruházást indítottak el, amelyek időben történő befejezésére nem nyílt lehetőség a szűkös kivitelezési kapacitások miatt. Időközben sok fejlesztésnél kiderült, hogy a tervezettet jelentősen meghaladták a beruházási költségek. A termelőszektorban a beruházások felét az állam valósította meg, a másik felét a vállalatok. Az állami beruházásoknak három fő típusa volt: egyedi nagyberuházások, célcsoportos beruházások és egyéb beruházások.

A vállalati beruházásokat is részben az állam finanszírozta beruházási támogatásokkal. A támogatások jellemzően ott voltak nagyobbak, ahol a nyomott árak miatt nem képződött kellő jövedelem (pl. élelmiszeripar, mezőgazdaság, építőanyag-ipar). A 80-as éveken ezek mellett egyre nagyobb volumen képviseltek az állami kölcsönök és az állami alapjuttatás. Ezek annyiban voltak

kedvezők, hogy adózás előtt (azaz költségként) lehetett elszámolni a törlesztésüket. A beruházási ráta magas volt. A 70-es években 36-38%-os értéket is felvett. A túl sok beruházás miatt lemaradtak a kivitelezéssel, 4-5 év volt a beruházások átlagos kivitelezési ideje. A befejezetlen beruházások állománya elérte az éves beruházási összeg 60-80%-át, ami magas értéknek tekinthető.

A fő termelési-technológiai folyamat gépesítésére koncentráltak a vállalatok beruházásai. A vállalati állóeszközparkban a kiegészítő tevékenységek gépesítettségére alacsony volt, ezért azokat manuálisan kellett elvégezni.

Az elavult állóeszközök magas hányada miatt magas volt az állóeszköz-fenntartás összege is. Az iparban ez rendre a beruházások értékének az 50-70%-át érte el. Persze mindennek volt egy másik oka is, a túladóztatás. Beruházást ugyanis csak fejlesztési alapból lehetett finanszírozni. Ezzel szemben az állóeszköz-fenntartás egyszerű költségnek számított, adóterhelés nélkül.

A fejlesztések másik területe, a készletezés is krónikus gondokkal küzdött. A magyar vállalatok „kishörcsög” módjára igyekeztek anyagokkal, alkatrészekkel bebiztosítani azt, hogy a következő 1-2 évben ne kelljen anyaghiány miatt átmenetileg leállítani a termelésüket. Amikor nagyarányú konvertibilis külkereskedelmi deficit alakult ki, azért részben a devizából beszerzett készletállomány felduzzadása volt a felelős.⁵ A kormányzat adminisztratív tiltófákat állított fel a túlzott készletezéssel szemben. Míg a tartós készletek növekedését a fejlesztési alapból képzett forgóalapból kellett finanszírozni, addig az átmeneti készletnövekedéshez felvett hiteleket költségből lehetett törleszteni. Emiatt nagy harc folyt azért, hogy a finanszírozó bank ne minősítse tartósnak a készletek állományának növekedését. A szabály az volt, hogy a mérési időpontokban mért készletnövekedést tartósnak minősítették, és ezt csak forgóalaphitelből lehetett finanszírozni (amelyet fejlesztési alapból kellett törleszteni).

Az állami beruházások gondjaihoz hozzájárultak egyes nyilvánvaló hibák is. Ilyen volt a mélyművelésű barnaszénttermelésre koncentrááló ún. eocén program, illetve a karsztvizet kiszivattyúzó nyirádi bauxitbányászat. Nyirád mellett a megzavart karsztvizek miatt elkezdődött a hévízi tó kihülése. A mecseki urán-

5 Boda 1981, 1155–1157.

bányászat gazdaságtanná vált a 80-as évek első felében, azonban csak később, 1989-ben döntöttek a bányászat abbahagyásáról.

Vállalatok

A vállalatok tevékenysége az 50-es években kötött volt. Az éves tervükben előírták számukra, hogy mit termeljenek, és ahhoz mennyi embert foglalkoztathatnak. Kiutalást kaptak a szükséges anyagok, eszközök beszerzéséhez. Az irányító szervük és a vállalat közötti ún. tervalku során határozták meg mindezt.

1966-tól előbb a mezőgazdaságban, majd 1968-tól a gazdaság minden területén bevezették a vállalati önállóságot. A vállalatok maguk gazdálkodhattak, maguk dönthették el azt, hogy miből és mennyit termelnek, és ahhoz mit használnak fel. Maguk dönthettek arról, hogy kit és mennyiért foglalkoztatnak.

1968 után önköltségi árak érvényesültek, ezek az árak eltértek a külpiazi árártól. A belső árak magasak voltak, mivel a vállalat által felhasznált eszközök és az alkalmazott munkaerő után is adót kellett fizetni, amelyeknek összegét a cég belekalkulálhatta a költségei közé. Magas nyereségszint volt a jellemző. Árbevételhez viszonyítva 8-10%-os volt a nyereség tipikus értéke. Ezt azonban magas, 70-75 %-os adó terhelte, így kevés forrás maradt a cégnél. Azért is, mert a máshol automatikus beruházási forrást, az amortizációt is adóztatták (annak a 40%-át is elvonták). A nyereségből fejlesztési és részesedési alapot képezhettek, utóbbit a dolgozók javadalmazására fordíthatták (a tipikus nyereségrészesedés az éves bér 5-8%-a volt).

A béremelés lehetősége az elért nyereséghez volt kapcsolva. A munkaerő későbbi ösztönzése és megtartása érdekében gyakori volt az ún. teljesítmény-vizsgatartás: a vállalat a költségeit csökkentő és a nyereségét növelő lehetőségeinek csak egy részét használta ki az adott évben, azért, hogy a következő években is tudja még javítani a nyereség értékét.

A 70-es évek végére a nyereséggel való ösztönzés mellett egy másik érdekeltégi elem is megjelent: a konvertibilis export árbevétel elérésének a célja. Ekkor részesülhetett a cég a meghirdetett bérpreferenciákból, azaz extra béremelési lehetőségből. A felső vezetőknek a prémiumuk jelentős hányada füg-

gött az exportbeli sikerektől, a minisztériumi értékelés során kiemelt szempont volt az exporteredmények értékelése.

A Kádár-korszak egészét jellemezte a rejtett infláció a hiánycikkek széles köre miatt. 1980-tól 1986-ig egy sajátos árrendszerrel (ún. exportárkövető rendszer) a belső árakat is a külső árakhoz igazították. Ennek a rendszernek a merevségét jelentős kivételekkel működtették. Végtermék-orientáltság volt a jellemző. Kevés volt az olyan cég, amelyik elsősorban félkész termékeket, alkatrészeket állított volna elő. A legnagyobb cégek (RÁBA, Ikarusz, Taurus) az akadozó alkatrészellátást azzal kívánták megoldani, hogy kisebb cégeket magukba olvasztottak. A vállalatok közötti ésszerű kooperációt csökkentette az, hogy minden cég törekedett arra, hogy magas legyen az export árbevétele. Így akkor is exportált, ha pl. hasonló alkatrészből egy másik magyar cég behozatalra szorult. A Világbank a 80-as évek végén a háttérpar fejlesztésére külön hitelkeretet adott Magyarországnak, mivel úgy ítélték meg, hogy legalább 100-150 millió dollárnyi éves import gazdaságosan helyettesíthető hazai termeléssel.

1981-82-ben számos országos nagyvállalat (tröszt) egységeiből önálló vállalatokat alapítottak a monopolizáltság csökkentése érdekében.

Bérek

A szocializmus mellett érvelő retorika szerint a kapitalizmus meghaladására azért is szükség volt, mert az utóbbi jelentős munkanélküliséget idéz elő. Amikor elindították az új gazdasági mechanizmust, akkor a politika egyik elvárása volt, hogy véletlenül se idézzen elő munkanélküliséget. Ezért a bérszabályozás eszközéhez fordultak: az átlagbéreket csak korlátozott mértékben lehetett emelni, a mértéke függött a nyereség szintjétől.

Mivel a szakképzett munkaerő iránti igény magas volt, a találékony vállalatvezetők rájöttek annak a módjára, hogy miként tudják a szakmunkás béreket emelni anélkül, hogy átlépnék a megszabott limitet. Ez a módszer az alacsony bérű dolgozók felvétele volt, velük az átlagbér csökkent, így a szakmunkások magasabb béremelése se ütközött a megszabott plafonba. A közgazdász szakma az ilyen dolgozókat „vattabérű” dolgozóknak nevezte el.

A béropolitika számára a korlátot mindig az éves tervekben megjelölt keresetemelkedés jelentette. A konkrét szabályokat úgy alakították ki, hogy az így megszabott limitet ne lépjék túl. Ha a béremelés a lakossági árulapnál több bértömeget engedett volna ki, akkor egyrészt nőtt volna a hiánycikkek köre, másrészt a szabadabb árak körében infláció jelentkezett volna.

Amikor munkaerőhiány alakult ki (a 70-es évek közepétől), akkor az ún. bértömeg-szabályozás választására is lehetőséget adtak. Ebben a konstrukcióban a létszámcsökkenéssel megtakarított bér jelentős részét a megmaradó dolgozók béreinek az emelésére lehetett fordítani.

Gyakran előfordult, hogy egy vállalat 3-4 évente más bérszabályozási formába kérte át magát. Bértömeg-szabályozásban elbocsátásokkal meg tudta emelni az átlagbért, amelyet aztán igyekezett tartani akkor, amikor átsorolták átlagbér-szabályozásba. Időszakonként jelentős bérfeszültségek alakultak ki amiatt, mert a lazábban szabályozott gazdálkodási formákban tevékenykedő cégek magasabb keresettel át tudták csábítani a dolgozók egy részét magukhoz. A bérszabályozás ösztönözte a teljesítmények visszatartását azért, hogy a következő 1-2 évre is maradjon lehetőség a teljesítmény újabb javítására, és ezzel a bérek további emelésére.

Amikor a munkaerőhiány erős volt – 1981-től 1986-ig – lehetőséget adtak arra, hogy a dolgozók egy része munkaidejük után is ott dolgozhasson. Ezek voltak a vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk), amelyeknek az volt az előnye, hogy a számukra adott megbízási díj költségként elszámolható volt, és így nem terhelte a cég szűkös bérkeretét. A 80-as évek közepén a dolgozó lakosság felének-kétharmadának volt valamilyen kiegészítő jövedelemforrása, mellékállása.

Mezőgazdasági támogatások

Kádár alatt hajtották végre 1958-60-ban a szövetkezetesítést. Az 1960 utáni három évtizedben a kollektivizálás miatt a költségvetés jelentős mértékben a nagyüzemi mezőgazdaság foglyává vált. A 60-as évek első felében súlyos tíz-milliárdokat költött az állam gépesítésre, amely jelentős részben a korábbi (és a

kolhozosításakor leölt) állatok igaerejének a pótlása volt. Emellett nagy területen végeztek talajjavítást (meliorizációt), amely szintén költséges volt. 1965 után a nagyüzemi állattartás kapacitásainak a kialakítása (tehénistállók, sertésólak) került sok pénzbe, ehhez a költségvetés támogatást adott. Emellett folytatódott a gépesítés. A 60-as évek közepétől növekedett a felhasznált műtrágya mennyisége. Bábolna vezetésével elterjedt a brojlercsirke tartása: államilag támogatott szójás tápokkal nevelték őket. 1970-től tejtermelési programba kezdtek a tejfogyasztás emelése érdekében. A felvásárolt tejhez ártámogatást adtak, a tehénállomány zömét lecserélték a több tejet adó Holstein-fríz fajtára.

Ha kitekintünk az országhatáron túlra, akkor a magyar mezőgazdaság állami támogatását érő kritikák jogossága megkérdőjelezhető. Az állami rásegítés ugyanis igen elterjedt volt a 60-as évektől Európában – támogatásokkal vagy piacvédelemmel. Sőt, a magyar agrárium támogatottsága jóval alacsonyabb volt annál, mint amit Nyugat-Európában kaptak a gazdák. Azt sem lehet elfelejteni, hogy az élelmiszergazdaság a 60-as évek közepétől az egyik fő devizaszerző ágazat volt, és nem csupán a konvertibilis relációban, hanem a KGST-kapcsolatokban is. Ugyanis az élelmiszerek mindig is ún. kemény cikkeknek számítottak a forgalomban, amelyért energiahordozót, nyersanyagokat lehetett kérni.

Fogyasztói ártámogatás

A fogyasztói árakra a forint 1946. évi bevezetésekor kialakított torz árarányok voltak hatással még 2-3 évtized után is. Mint ismeretes, a parasztok jövedelmének a megcsapolása érdekében az élelmiszerek árát alacsonyra, az iparcikkek árát pedig magasra állították. 1948-tól hatósági kötött árak érvényesültek. A nyomott mezőgazdasági árak alacsony élelmiszerárakat eredményeztek a fogyasztók számára. A 60-as évektől mezőgazdasági árak nem adtak elég forrást a nagyarányú gépesítéshez, a műtrágyázáshoz és növényvédelemhez, illetve a fehérjetakarmányt tartalmazó tápok megvásárlásához. Ezek mind a 70-es évekre terjedtek el a nagyüzemi termelésben. Mindezekhez az állam nagy támogatást adott, méghozzá azért, mert a kormányzat a lakosság felé az élelmiszerek árait legfeljebb csak kis mértéken volt hajlandó megemelni. A mezőgazdasági terme-

léshez is járt ártámogatás egyes termékeknél: a tej termelői például a két évtized egészében ilyenben részesültek.

Az élelmiszerek mellett a szolgáltatások árai is alacsonyan voltak megállapítva. Ezt a forint bevezetését jellemző „örökséget” tudatosan tartották meg. Az állam juttatta a szolgáltatás nagy részét. A cél változatlanul a mezőgazdaságból és a szolgáltatási szektorból történő erőforrás kivonás volt. Sok területen nem-hogy a fejlesztések költségei (amortizáció), de a felhasznált anyagokra fordított kiadások sem térültek meg az alacsony árakban, díjakban. A másik oldalon az iparcikkek árait magasan állapították meg, ezeknek a cikkeknek relatíve magas adóztatása volt.

Összességében a fogyasztói ártámogatások és a fogyasztásban beszedett adók egyenlege csak alacsony bevételt adott, sőt a 70-es években volt 1-2 év, amikor negatív volt ez az egyenleg a költségvetés számára. Az élelmiszerek aránya az ártámogatásokon belül 33-40% volt ebben a két évtizedben. Az élelmiszerek fogyasztóárai 30%-kal lettek volna magasabbak, ha nem lett volna fogyasztói árkiegészítés. Sok terméknél az árnak a másfél-készeresét kellett volna adni támogatás nélkül. Összességében a legnagyobb támogatás a húsfélékhez került. A kormányzat a legjobban a húsok esetében tartott attól, hogy elégedetlenséget, sztrájkokat váltana ki az árak emelése.

Lakás

1946-ban államosították a bérházakat. Ha az „igényjogosultságot” meghaladó volt a lakás mérete, akkor társbérlióként lakás nélküli családokat költöztettek be. 1952-ben államosították a 6 szobás vagy annál nagyobb lakásokat, mintegy 200 ezer darabot. Az ott lakó addigi tulajdonos mellé társbérlióket helyeztek el a lakásban. Az államosítás hatására Budapesten a közösségi bérlakások aránya 75%-ra emelkedett. Az alacsony lakbér miatt a felújításra nem jutott elég forrás, leromlott a lakások állapota.

Az 50-es évek zsúfoltságával és egészségtelen lakásaival szemben Kádár a lakáshelyzet érdemi javítását kívánta elérni. Már 1960-ban meghirdette 1 millió új lakás 15 év alatti felépítésének programját, zömében állami tulajdonú laká-

sokról volt szó. Ez idő tájt az volt az elv, hogy nagyobb városok lakói számára az állami tulajdonú lakás „béren kívüli juttatás”, melyet ki kell érdemelni. A lakbérek viszont olyan alacsonyak voltak, hogy a bérlakás tiszta ráfizetés volt az állam számára, ugyanis a fenntartás és még inkább a felújítás sokba került.

A 60-as évek közepén megszületett a döntés, hogy a nagyobb városokban a házgyári (panel) építésre térnek át. A lakásépítési programot újabb váltotta fel (1,5 millió lakás céljával). Állami tulajdonú lakást évi 25 ezer darabot építettek, ennek költsége a GDP 2,5%-át tette ki. 1971-től a tanácsok feleltek az állami bérlakások kiutalásáért, és csak szociális rászorultság esetén kaphattak bérlakást a kérelmezők.

A külső egyensúly elsődlegességének meghirdetése (1978-79) után 3 évvel megtörtént a váltás a lakáspolitikában is. Állami tulajdonú lakások építése helyett magántulajdonúak építésére tértek át. A családi házak építéséhez is magas, 300 000 forintos lakáskölcsönt lehetett kapni 3%-os kamattal, gyerekek vállalása esetén 60 000 forint támogatás is járt, továbbá általában a munkaadók is több tízezer forintos kamatmentes kölcsönt adtak (egy lakás építési költsége ekkoriban 400-800 000 forint volt). Ezt követően is sok lakást építettek, de ennek már több, mint a fele családi ház volt, házilagos kivitelezéssel. A saját tulajdonú lakás megszerzése érdekében a fiatalok nagy hányada vállalt valamilyen kiegészítő munkát, másodállást.

A tanács ösztönözte a bérlőket, hogy adják le a nagyobb lakásokat (ekkor jelentős készpénzt kaptak), és az így üressé váló lakásokba helyezték el azokat a lakásigénylőket, akik szociálisan rászorultak.

Az állam azonban csak pár évre mentesült a nagy kiadásoktól. Az OTP és a takarékszövetkezetek által nyújtott 3%-os kölcsönhöz állami kamattámogatást kellett adni, amelynek mértéke 1988-ban már több mint 10 százalékpont volt (a GDP-nek a 2%-a). Ettől a magas támogatástól a Kádár-rendszer már nem is tudott megszabadulni 1990-ig, ez a feladat a demokratikus kormányra hárult. Az állam 1991-ben kedvezményes előtörlesztést hirdetett meg. A kedvezmény miatt közel 80 milliárd forinttal (GDP 4%-a) kellett megnövelni az egyébként is tetemes államadósságot.

Hadikiadás

Történelmileg a szocialista rendszer másik jellemzője volt a honvédelmi kiadások magas szintje. Ehhez indítékot az adott, hogy egyrészt tartottak a valódi kapitalista országok támadásától (az olaszországi USA támaszpontokról 8 atomtöltetű lövedék volt ráirányítva országunkra). Másrészt a vezetőkben élt a világforradalomba vetett hit azzal, hogy ha módjuk nyílik rá, akkor katonailag is segíteni kívánták a kapitalizmus megdöntését más európai országokban.

A költséges fegyverkezés jellemezte Magyarországot is. A hadikiadások a GDP 3,5-4%-át érték el⁶ (összehasonlításképp: ma ez 1,5%), 1988-ban a Nép-hadsereg békelétszáma 106 800 fő volt.

6 Világbank adatbázisának adata

Időbeli szakaszok

A következők 5 szakasz főbb pénzügyi jellemzőit mutatják be (lásd 1. sz tábla).

Az egyes gazdasági szakaszok jellemzői

	1968-73	1974-1978	1979-1984	1985-1987	1988-1990
Állami kiadás/GDP	54%	62%	62%	65%	63%
Költségvetési hiány	-3%	-7,4%	-4,4%	-2%	-2,2%
Beruházás/GDP	29,7%	33%	27,4%	23,7%	19,2 %
Árak*	önköltségi	1975 energia, anyag vil.piaci ár , 111% ipari termelői ár	1980 ipari termelői ár 115%, Energia, anyag Vil. piaci	vil.piaci árak	1988 áfa+szja, infláció erősödik
árfolyam	Stabil, átlagárfolyam	Ft felértékelés, átlagárfolyam	Ft felértékelés 1982-ig, átlagárfolyam alatti	Ft leértékelés, átlagárfolyam alatti	Ft leértékelés
Nyereség/GDP	24%	27,5%	23,3%	22,8%	16%
Konvertibilis folyó fiz. Mérleg/GDP	-1%	-5%	+1,3%	-0,6%	+2,5%

*Megjegyzés: mind az 5 szakaszt jellemezte a rejtett infláció, a hiánycikkek miatt.
 Forrás: saját számítás KSH Stat. Évkönyvek, ÁSZ, MNB, Költségvetések részletező adatai alapján

A: Az 1970-73-as időszakot a viszonylagos egyensúly jellemezte. A konvertibilis külkereskedelmi hiány átlagosan a GDP 1%-a volt, míg a költségvetési deficit -3%-os volt. Önköltségi árak voltak belföldön, az árfolyam stabil volt, értéke a deviza megszerzésének átlagos költségein állott. Mai mércével magas volt beruházások szintje és szintűgy az állami kiadások szintje, amely a GDP 54%-án állott.

B: Az első eladósodási szakaszban (1974–1978) mindkét hiánymutató (konvertibilis külkereskedelem, valamint költségvetés) jelentős deficitet mutatott. Az időszakot a szegény állam – gazdag vállalatok kettőssége jellemezte. Ezt jelzi a korábbit meghaladó nyereség és a beruházási ráta emelkedése. Az állami kiadások szintje megugrott, az állam támogatásokkal (pl. ártámogatás) tompította a drasztikusan megemelkedett külső árak hatását a vállalati szektor és a lakosság felé. 1975-ben áremeléssel drágították az energiahordozók és a nyersanyagok árait, az ipari árak 11 %-kal emelkedtek.

C: A viszonylagos egyensúlyjavítás időszakában (1979–1984) a konvertibilis külkereskedelmi mérleg már többletet mutatott, a költségvetési egyenleg viszont még nem, mert a kamatok fizetése megterhelte az államot. A vállalati jövedelmek csökkentésének a fő eszköze az energia- és alapanyagárak drasztikus emelése volt 1980-ban -- a világpiaci árak szintjére. Az így adódó költség-növekedést csak kis mértékben engedte az állam továbbhárítani, ezért csökkent a vállalati szektor jövedelme. Így alacsonyabb lett a nyereség és ebből kevesebb beruházást tudtak megvalósítani a vállalatok. Emellett az állam is visszafogta a beruházásait. A dollár és rubel, valamint a dollár és a forint árak közötti eltérést az állam adóként elvonta.⁷ Ez tetemes bevételeket hozott az államnak a következő 10 esztendőben. Így csökkenhettek a vállalatok korábbi adói.

D: A második eladósodási szakaszt (1985–87) a gazdaság élénkítése idézte elő. A konvertibilis külkereskedelmi mérleg ismét hiányt mutatott és deficitessé

7 Ez volt a KÜTEFA (Különbözeti Termelői Forgalmi Adó).

volt az államháztartás is. A már 5-6 éve stagnáló termelés mellett a vállalati beruházások szintje kisebb lett. Az állam alapvetően az energiaszektorra koncentrált a beruházásait. 1983-tól a leértékeléseket hajtottak végre, évente 1-2 alkalommal.

E: A rendszerváltás előtti 3 évben (1988–1990) a legnagyobb lépés az adó-reform volt. Ez megemelte a fogyasztói árakat és csökkentette a reálbéreket. A kedvező külpiaci konjunktúra mellett ez is segítette a külkereskedelmi mérleg javulását. Aktívumot értek el, azonban ez nem volt elég a (folyó) fizetési mérleg egyensúlyához a devizában felmerülő magas kamatok miatt. Az egyszeri nagy áremelés (1988. január) után magasabb szinten maradt az infláció, mert az államnak a kereslet csökkentésén túl nem volt érdemi eszköze az áremelkedések visszafogásához. Csökkent a nyereség szintje. A beruházások értéke a vállalati szektorban a források csökkenése miatt lett kisebb, az állami beruházások esetében pedig azért, mert kevés új beruházást indítottak.

Kis túlzással azt lehet mondani, hogy a 80-as évek második felében a legfelső vezetőket az „egy országot egy IMF-hitelért” jelszó mozgatta, beleértve a Gorenje-turizmusra valutát biztosító Németh Miklóst is.

Értékelés

A magyar gazdaság foglya volt a rá ható ideológiai és gazdasági kényszereknek. Ha mérleget vonunk, akkor azt mondhatjuk, hogy a kényszerek jelentős részét az szülte, hogy a legfelső vezetés két periódusban olyan mérvű belső költekezést vállalt, amely csak jelentős importtöbbslettel és az azt finanszírozó külső hitelfelvétellel volt lehetséges. Az egyik oldalon áll a végeredmény, az országot még ma is terhelő adósság. A másik oldalon állt 1990-ben a környező sorstárs országokénál magasabb életnívó, a polgári fejlődés csíráit megtestesítő vállalkozói réteg. Egy harmadik összefüggésként azt is ki kell emelni, hogy 1990-ben a gazdaság az alapvető energia- és nyersanyagigényének a nagy hányadát a Szovjetunióból fedezte, és ezért cserébe gépeket, fogyasztási cikkeket, élelmiszereket szállított.

Az 1990-es helyzet nagyfokú sérülékenységet jelentett. Az élelnívó csökkentése a belső kereslet visszafogó hatása miatt lefelé mutató spirált indított el. A Szovjetunióba irányuló kivitel elmaradása veszélyeztette azt, hogy lesz-e forrás az elengedhetetlen anyag- és energiaigény ellenértékének a finanszírozásához. Az import gyors liberalizálása (amelyet mindenki várt) pedig azt a veszélyt hordozta, hogy nem lesz forrás a hitelek törlesztéshez. Sajnos mindhárom bekövetkezett, ráadásul nagyrészt egyszerre. Így nem véletlen, hogy felszökött az infláció. De az sem, hogy két ízben is súlyos pénzügyi válság rázta meg az országot a rendszerváltást követő első két évtizedben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baárné et al. 1993.** Baárné Nyitrai Ilona et al. (szerk.): *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. MNB műhelytanulmányok 2.* MNB Titkárság, Budapest, 1993.
- Boda 1981.** Boda György: A magyar gazdaság importigényességéről. *Közgazdasági Szemle*, 28. (1981). 10. sz. 1148–1163.
- Giday 2021.** Giday András: Kettős deficit Magyarországon 70-es és 80-as évtizedben. *Polgári Szemle*, 17. (2021) 4–6. sz. 339–356.
- Huszár 2003.** Huszár Tibor: Andropov, a jó barát. *Mozgó Világ*, 29. (2003) 3. sz. 93–108.
- Illés 1988.** Illés Iván: Gondolatok eladósodásunkról *Társadalmi Szemle*, 43. (1988) 3. sz. 17–28.
- Kádár 1983.** Kádár Béla: Nemzetközi iparpolitika és a beruházási-technológiai tényezők. *Külgazdaság*, 27. (1983) 3. sz. 27–36.
- Lóránt 1981.** Lóránt Károly: *Iparpolitika és ipari fejlődés a 70-es évtizedben.* Országos Tervhivatal, Budapest, 1981.
http://www.makrotrend2000.hu/index.php?id_embed=53; a letöltés időpontja: 2021. február 14.
- Szegő 1988.** Szegő Szilvia: A bér: bűnbak és áldozat. *Közgazdasági Szemle*, 35. (1988). 10. sz. 1161–1171.
- Tenner 2011.** Tenner György: Az átmeneti korszak fiaskói. *Ezredvég*, 21. (2011) 1. sz. 75–93.
- Vincze 1981.** Vincze Imre: Árpolitika és pénzügyi szabályozás a VI. ötéves terv időszakában. *Pénzügyi Szemle*, 28. (1981) 6. sz.

Budget deficit - Hungarian Lima syndrome before 1990

ABSTRACT: Kádár bought building blocks on Western credit to lay the foundations of socialism. The large enterprises brought to life by collectivization were in need of support and national defence expenditure was at a high level. Companies were allowed to run their own businesses independently from 1968, in contrast to the constraints of the 1950s. The convertible import demand of industrial production increased in the 1960s, partly as a result of the free import option. This created a constraint when exchange rates deteriorated in the mid-1970s. Prices of basic foodstuffs and services were unrealistically low, i.e. consumption by the population was partly financed by the state budget through subsidies. The maintenance of nationalised flats required subsidies due to low rents. Until 1982, social housing construction caused substantial expenditure, as a result of which private housing was promoted, for which cheap credit was provided.

In the first phase of indebtedness (1974-78), foreign trade and budget deficits were high, in an attempt to make the country less dependent on the Eastern bloc. The subsequent rebalancing was followed by a new period of indebtedness (1985-87), due to the economic recovery.

KEYWORDS: monetary policy, deficit, foreign trade deficit, indebtedness, IMF

A KÖTET SZERZŐI

Borvendég Zsuzsanna, PhD., történész, a Magyarságkutató Intézet tudományos munkatársa.

Germuska Pál, DSc., a Magyar Nemzeti Levéltár tudományos és projektekért felelős főigazgató-helyettese.

Giday András, CSc., közgazdász, a Pénzügyi Szemle rovatvezetője, a 4K Alkotói Kör tagja.

Gulyás Martin, PhD., A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum Nonprofit Kft. archivumi főmunkatársa.

Ö. Kovács József, DSc., történész-levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Szegő Szilvia Mária, CSc., közgazdász, az MKT Társadalomgazdasági Szakosztályának elnökhelyettese, a 4K Alkotói Kör társszervezője.

Szekér Nóra, PhD., az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kutatója.

Vajda Barnabás, PhD., docens, történész, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Történelem Tanszék, Észak-Komárom.

Wirthné Diera Bernadett, PhD., történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatalának tudományos főmunkatársa.

NÉVMUTATÓ

A

Aczél Ágnes 19
 Aczél György 8, 13–24, 26–27, 29, 31,
 33, 35
 Agárdi Péter 18, 21, 33
 Agócs István 27–29, 34
 Almási Miklós 195, 218
 Andrásfalvy Bertalan 106
 Andrassew Iván 172, 189
 Ángyán József 106
 Antal László 167, 189, 190
 Antall József 169, 172, 189, 191
 Applebaum, Anne 87, 104
 Arató Krisztina 136, 155
 Arató László 59, 64, 80
 Artner Annamária 148–149, 155, 173,
 189
 Árva László 182

B

Baárné Nyitrai Ilona 243
 Baczoni Jenő 120, 127
 Balassa Béla 170, 191
 Balázs Péter 153, 155
 Baló György 165, 189
 Balogh Dorottya 58, 79
 Balogh Margit 60, 68, 79
 Balogh Sándor 59, 79
 Bánszky Éva 69

Baráth István 123, 131
 Barcza Miklós 182
 Barlay Ödön 64, 74–75
 Barlay Szabolcs 63
 Bauer Tamás 174, 214
 Bednařík, Petr 38–41, 44, 53
 Beke Margit 58, 79
 Beluszky Pál 88, 104
 Benczes István 171, 189
 Beneš, Edvard 38, 50
 Benyhe Bernát 61, 79
 Berényi István 69–71, 73, 79
 Béres József 15, 33
 Berkó Lilli 113, 131
 Bibó István 14–15
 Bihari Mihály 16, 33
 Biszku Béla 207–208, 212, 224
 Bod Péter Ákos 181, 185–186, 189,
 191
 Boda György 231, 243
 Bodnár Zoltán 122, 131
 Bogárdi Zoltán 182
 Bojincă, Alina 91, 106
 Bokros Lajos 189
 Bolváry László 64
 Borvendég Zsuzsanna 10, 48, 53, 88,
 104, 109, 113–115, 129, 131, 214,
 218, 245
 Botos József 182, 186

- Botos Katalin 164, 182, 186, 189, 218
 Bögre Zsuzsanna 61, 79
 Bölöny József 115, 131
 Braun István 62
 Brecht, Bertold 18
 Brezsnyev, Leonyid 111, 210, 211, 212,
 224
 Bródy István 114
 Bruszt László 174
 Bulányi György 61, 62, 66, 79
- C**
 Černík, Oldřich 47
 Connerton, Paul 87, 104
 Czajlik Nóra 64, 79
- Cs**
 Csaba László 163, 165, 171, 189
 Csáki Csaba 165, 166, 190
 Csáki György 172, 190
 Csáki Judit 23, 24, 33
 Cseh Gergő Bendegúz 74, 79
 Csengey Dénes 8, 18, 23, 33
 Cservák Csaba 189
 Cseszka Éva 110–112, 131, 145, 155
 Csikós Gábor 79, 105
 Csikós Nagy Béla 209, 216
 Csillag István 189
 Csonka Ferenc 64
 Csurka István 213
- D**
 Deniau, Jean-François 136, 137
- Dévai István 128–129
 Di Palma, Francesco 156
 Diczházi Bertalan 167, 182, 186, 190
 Domonkos József 182
- E**
 Énekes Sándor 128–129
 Eörsi János 174
 Ernst, Wolfgang 136–137
- F**
 Fábíán Máté 128, 131
 Faluvégi Lajos 126
 Farkas Mihály 121
 Farkas Zoltán 167, 190
 Fehér Lajos 224
 Feitl István 169, 190
 Fekete Gyula, ifj. 181
 Fekete János 115, 207–208, 210, 213
 Fekete József 101, 104
 Fock Jenő 224
 Fodor István 98, 101, 102, 104
 Földi Endre 74
 Friedman, Milton 167
- G**
 Gaál Gyula 174
 Galambos István 86, 104
 Gáldi Zoltán 64
 Geréb Sándor 68, 70, 79
 Gergely Jenő 60, 68, 79
 Germuska Pál 9, 88, 91, 104, 122, 125,
 132, 135, 139, 141, 144, 147, 148,

- 151, 155, 245
 Gerőcs Tamás 169, 190
 Giday András 9, 121, 243, 245
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 224
 Grabher, Gernot 137–138, 155
 Granasztói György 86, 104
 Greskovics Béla 174
 Gulácsi Gábor 182
 Gulyás Martin 9, 161, 245
- Gy**
 Gyarmati György 79
 Györffy Miklós 24, 33
 György Sándor Balázs 128, 132
 Győri Borbála 149, 150
 Győri Róbert 88, 104
- H**
 Haár Ottó 127
 Halzl József 182
 Hamvas Béla 8
 Harre, Angela 106
 Havas Gábor 182, 186
 Havasy Gyula 62, 80
 Házy László 114
 Héger Károly 52, 53
 Heimann, Mary 38, 53
 Hervay Ferenc 63, 64, 72, 81
 Hill, Peter J. 103, 104–105
 Hitler, Adolf 42, 51
 Hofi Géza 7
 Hollós Ervin 69, 71
 Honvári János 88, 91, 104, 105, 111,
- 125, 132
 Hoppál K. Bulcsú 189
 Horn Gyula 172
 Horthy Miklós 19, 50–52, 209
 Horváth Gergely Krisztián 86, 88,
 104, 105
 Horváth Zsolt 132
 Horváth-Lugossy Gábor 131
 Hossó Andrea 178
 Husák, Gustáv 46
 Huszár Tibor 243
- I**
 Ikvay László 62, 66
 Illés Iván 182, 227, 243
 Inotai András 145–146, 155
 Ivasivka Mátyás 64, 80
 Izikné Hedri Gabriella 153, 156
- J**
 Jelinek Károlyné 122
 Jolsvay Hedvig 62
 Juhász Miklós 61, 62
 Juhász Pál 174
 Junger Károly 114–115
- K**
 Kádár Béla 146, 147, 156, 169, 190,
 228, 243
 Kádár János 7–10, 13, 15–17, 21–22,
 26, 30, 31, 33, 35, 70, 80–81, 83,
 86, 105, 106, 111, 131, 132, 139,
 151, 155, 193–201, 203, 205–219,

- 221–225, 227, 233, 234, 236, 237, 244
- Kahler Frigyes 110, 132
- Kaplan, Karel 39, 53
- Kassák Lajos 22
- Katona Klára 189
- Kázsmér János 123, 131
- Keglevich István 75–76
- Keglevich László 75
- Kemény Bertalan 62, 81
- Kertesi Gábor 174
- Kindler József 182
- Kiss Árpád 115, 123
- Kiss Károly 197, 218
- Kiss Réka 69, 70, 79, 80, 105, 132
- Klein, Alexander 152, 153, 156
- Kocsis Tamás 212, 218
- Kodolányi János 25
- Koller Boglárka 136, 155
- Komócsin Zoltán 224
- Konrád György 22, 83
- Kopecký, Václav 40
- Kornai János 95, 102, 105
- Kornis Gyula 11
- Kósa Ferenc 15
- Kósa László 16, 33
- Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 110
- Kotz László 182
- Kovács Dezső 23, 24, 33
- Kovács Mihály 62
- Kölley György 64, 79
- Köllő János 174
- Kőrösi István 189
- Krahulcsán Zsolt 116, 132
- Kulin Ferenc 23–24, 33, 191
- L**
- Laki Mihály 174
- Lakos Endre 62
- László Andor 207, 216
- Leff, Karol Skalnik 38, 53
- Lénárd Ödön 61, 68, 69, 74, 80
- Lengyel László 189, 190
- Lenkovics Barnabás 102, 105
- Lipovecz Iván 165, 189
- Lóránt Károly 91, 105, 110, 132, 185, 186, 190, 227, 243
- Lorentzen, Jochen 151–152, 156
- Lukács György 23
- Lux Gábor 137–139, 151, 156
- M**
- Mag Gyula 52, 53
- Mag Július 51, 53
- Major Iván 174
- Márai Géza 106, 217, 218
- Máriás Antal 182
- Marjai József 207, 211–213, 218, 229
- Masaryk, Tomáš Garrigue 50
- Matolcsy György 90, 105, 182–184, 189, 190
- Mezey András 62, 80
- Michálek, Slavomír 47, 53
- Mihályi Péter 90, 105, 164, 167, 169, 171, 173, 190
- Mikle György 88, 104

Miklóssy Endre 88, 100, 105
 Mitterand, François 196
 M. Kiss Sándor 110, 132
 Mohácsi Kálmán 182
 Moldova György 23
 Molnár Géza 106
 Mondok Gábor 50–51
 Mong Attila 90, 105
 Mueller, Wolfgang 156
 Müller, Dietmar 91, 106

N

Nagy Bálint 100, 101, 106
 Nagy Imre 21, 110
 Nagy László 15–16
 Nagy Rudolf 51, 53
 Nagy Zoltán 181, 182, 185
 Náray Zsolt 123
 Németh Imre 98, 106
 Németh Miklós 183, 227, 241
 Nobilis György 64

Ny

Nyerges János 115, 136, 137, 139, 141,
 154
 Nyers Rezső 224

O

Ólmosi Zoltán 80
 Oros Iván 98, 106
 Ortutay Gyula 59
 Orwell, George 7

Ö

Ö. Kovács József 9, 79, 85, 86, 88, 91,
 105, 110

P

Palasik Mária 88, 104
 Papp István 87
 Dax, Paul 126
 Pázmándi Gyula 182
 Pažou, Jaroslav 53
 Péter Gábor 122
 Péter György 116–118, 132
 Pikler Ferenc 116–118
 Pilinszky János 22
 Pinkasz András 169, 190
 Poglejen, Stjepan Tomislav 62
 Pogonyi Lajos 22, 23, 25, 33
 Popély Árpád 45, 53
 Pozsgay Imre 15–16, 21–23, 25, 33,
 165
 Pösze Lajos 182
 Práczi István 121, 132
 Prohászka Ottokár 65
 Puja Frigyes 224

R

Rabár Ferenc 189
 Rác Margit 182
 Radnóti Miklós 19
 Rajk László 20, 59
 Rákosi Mátyás 15, 16, 62, 121, 139,
 205, 223, 227
 Reagen, Ronald 210

Réger Ádám Géza 15, 33
 Regős Szilveszter 182, 186
 Rényi Péter 23
 Révész Sándor 17, 19, 20, 22, 30, 33
 Riba András 110, 132
 Ripp Zoltán 174, 179, 190
 Romsics Ignác 59, 80, 112, 132
 Róna Péter 172, 189
 Rott Nándor 186
 Rozgonyi György 65
 Rychlík, Jan 38, 40, 44, 53

S

Ságvári Ágnes 25, 34
 Ságvári Endre 114
 Samuelson, Paul 170, 191
 Schamschula György 182
 Schlett András 91, 106, 110, 131, 132,
 155
 Schlett István 167, 190
 Schmidt Mária 105, 190
 Schweitzer András 186, 191
 Sebestyén János 114–116, 119–121,
 123–125, 127–129, 133
 Sebők Orsolya 125, 126, 133
 Selye János 38, 40, 54, 245
 Shvoy Lajos 65
 Sián, Nicholas 42, 53
 Sigmond Ernő 62
 Simon Endre 129
 Simon István 132
 Simon József 71, 72, 80, 81
 Sinka Gyula 121, 122

Slosár Gábor 182, 186
 Smrkovský, Josef 47
 Solimano, Andres 171, 190
 Soós Károly Attila 174
 Soós Viktor Attila 65, 66, 69, 70, 80
 Sötér Tibor 62
 Standeisky Éva 25, 33
 Štefanský, Michal 47, 53
 Storper, Michael 137, 138, 156
 Svoboda, Ludvík 47

Sz

Szabó Csaba 61, 79, 80
 Szabó Gergely 201, 218
 Szabó Iván 180, 185, 186
 Szabó Katalin 214, 218
 Szabó Lőrinc 25
 Szabó Tamás 179, 182, 185
 Szalai Erzsébet 182
 Szalay Gábor 180, 191
 Szántó Piroska 22
 Szécsi Árpád 182, 191
 Szegő Andrea 211, 218
 Szegő Szilvia 9, 193, 200, 218, 243, 245
 Szegvári Iván 182
 Szekér Nóra 8, 13, 245
 Széles Gábor 181, 185
 Szilágyi Gábor 140, 156
 Szokol János 143, 156
 Szőnyei Tamás 26, 33
 Szűcs István 182

T

Tabajdi Gábor 14, 17, 26, 27, 33, 63,
69, 70, 79, 80, 81
Takács Tibor 69, 80
Takácsy Gyula 186
Tanka Endre 90, 106
Tardos Márton 174
Tengely Viktória 171, 191
Tenner György 225, 243
Tímár Mátyás 112, 133
Tomášek, Dušan 39, 53
Tomka Béla 90, 106, 173, 191
Tóth Gy. László 105, 190
Tóth Krisztina 79
Tölgyessy Péter 180
Török Ádám 182
Török Jenő 62
Török József 79
Török László 104, 106
Trimmer Elek 63
Turócziné Pesty Ágnes 63, 81
Tusor Péter 79

U

Udvardi Sándor 121
Ujvári Zoltán 123, 131
Ungváry Krisztián 26, 33

V

Vadas Éva 62
Vadász Péter 182
Vági Gábor 91, 106
Vajda Barnabás 8, 37, 39, 54, 245

Vályi Péter 127–129, 131, 132
Vámos Miklós 13
Vámos Tibor 117, 133
Váncsa Jenő 101
Várdai Levente 64, 81
Varga Ágota 19, 22, 33
Varga Zsuzsanna 87, 106
Várhegyi Éva 174, 191
Vas Zoltán 114
Vass Csaba 200, 218
Vass Henrik 25, 34
Vígh István 182
Vincze Imre 243
Viola, Lynne 87, 107
Vizi László Tamás 131
Vonyó Tamás 152, 153, 156
Vorosilov, Kliment Jefremovics 58

W

Wellenstein, Edmund 136
Williamsson, John 171
Wirthné Diera Bernadett 8, 57, 78, 81,
245
Wöllner Ferenc 63

Z

Zalai Emil 70–71
Zimányi Zoltán 182

Zs

Zsiga Ferenc 70

A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Mati Márton

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila